

Б. М. Мозолевський

**ЕТНІЧНА ГЕОГРАФІЯ
СКІФІЇ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Б.М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ

ЕТНІЧНА ГЕОГРАФІЯ СКИФІЇ

КИЇВ - 2005

ББК Т4 (45,7) 273.12

УДК 903.1 (395) “638”

М-747

Мозолевський Б.М. Етнічна географія Скіфії. – К.: «КОРВІН ПРЕСС», 2005. - 102 с. – 7 іл.

Остання монографія відомого українського археолога Бориса Миколайовича Мозолевського (1936-1993 рр.) присвячена одній з найактуальніших проблем скіфознавства – етнічній географії Скіфії. Незважаючи на те, що праця залишилась незавершеною, вона містить багато важливих та цікавих міркувань щодо розташування скіфських племен (за Геродотом) на географічній карті України та стосовно скіфської історії взагалі.

Для археологів, істориків, музейних працівників, краєзнавців, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

*Науковий редактор, автор передмови та післямови
доктор історичних наук С.А.Скорий*

*Затверджено до друку Вченою Радою
Інституту археології НАН України*

ISBN 966-8193-11-3

© Мозолевський Б.М., 2005
© Інститут археології НАН України
© «КОРВІН ПРЕСС», оригінал-макет, 2005

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Вступ.....	6
<i>Розділ I. Скіфи: етно-археологічний аспект проблеми.....</i>	<i>9</i>
<i>Розділ II. Джерела.....</i>	<i>18</i>
1. Писемна традиція.....	18
2. Пам'ятки археології.....	25
<i>Розділ III. Історія та сучасний стан вивчення проблеми.....</i>	<i>43</i>
<i>Розділ IV. Скіфські Герри.....</i>	<i>58</i>
<i>Розділ V. Племена Східної Скіфії.....</i>	<i>68</i>
Післямова.....	93
Література.....	94
Список скорочень.....	101

ПЕРЕДМОВА

Б.М. Мозолевський, відомий український археолог, скіфолог (1936 – 1993 рр.), багато років працював у відділі археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, а також у 1986—1993 рр. очолював цей науковий підрозділ.

Після ознайомлення з рукописом його останньої праці висновок про необхідність видання роботи, навіть попри її незакінченість, був незаперечним. Безумовно, ця монографія є за своєю суттю докторською дисертацією, яку Б.М. Мозолевський планував опублікувати перед захистом.

Уже будучи відомим скіфологом-фахівцем Б.М. Мозолевський ставився до теми майбутньої докторської роботи дуже зважено та відповідально. Документи з архіву вченого свідчать, що він принаймні тричі, починаючи з 1985 р., коригував та уточнював тему своєї майбутньої дисертаційної праці. З кінця 80-х років Б.М. Мозолевський зосередив свою увагу на проблемах етнічної географії Скіфії. Безумовно, цей вибір був вдалим, бо, як справедливо зазначала видатна дослідниця А.І. Мелюкова, саме етногеографія Скіфії, нарівні з питаннями про походження скіфів та взаємовідносини номадів із землеробами Лісостепу, є чи не найдискусійнішою та актуальною проблемою сучасного скіфознавства [Мелюкова, 1990. – С. 6].

До того ж, спеціальних розробок, присвячених цій кардинальній проблемі, було не багато. Серед найвідоміших робіт – стаття М.І. Артамонова “Этногеография Скифии”, написана ще у 40-х роках (1949) та книга “Геродотова Скифия”, яка належить перу видатного славіста академіка Б.О. Рибаківа (1979). До речі, саме дискусійність цієї роботи багато в чому визначила полемічну спрямованість монографії українського дослідника.

Під час роботи над докторською дисертацією Б.М. Мозолевський намагався апробувати низку найсуттєвіших її положень, серед яких, безумовно, є питання про локалізацію скіфського Геросу. Йому присвячена стаття автора (1986), яка була значно розширена та обґрунтована у монографії «Мелитопольский курган» [Тереножкин, Мозолевский, 1988. – С. 179–194]. Аргументація українського вченого щодо місцезнаходження області Герос часів Геродота була позитивно сприйнята скіфознавцями.

Надзвичайно важливе значення для розміщення на Півдні Східної Європи тих або інших скіфських племен, про які повідомляє Геродот, має правильна локалізація річок Скіфії, насамперед Пантікапа, Гіпакіріса, Гера. Це питання також розглядалося Б.М. Мозолевським на сторінках “Мелитопольского кургана” [Тереножкин, Мозолевский, 1988. – С. 194–205]. Повертався він до нього й пізніше [Мозолевський, 1990. – С. 134].

Як і у будь-якій науковій роботі, присвяченій важливій та складній проблемі, у цій книзі є певні суперечливі моменти. Однак, у ній висловлюється чимало, безумовно, цінних спостережень та висновків. Вражає свіжість сприйняття автором деяких багаторазово проаналізованих свідчень античних авторів (взяти хоча б ту саму IV книгу Геродота), що стосуються скіфів та Скіфії, уміння аргументовано спроектувати дані письмових джерел на сучасну географічну карту Північного Причорномор'я. Певною мірою це можна пояснити тим, що Б.М. Мозолевський чудово знав Український Степ, проїхав його за роки експедицій вздовж і впоперек. Він, як ніхто раніше, вперше для вирішення надто складних питань локалізації “скіфських народів” Геродота широко застосував археологічні джерела та поставив їх на перше місце у своєму дослідженні.

* Підготовлено 5 розділів монографії, надрукованих на друкарській машинці.

Безумовним здобутком Б.М. Мозолевського є детально проаналізовані матеріали з гідрології Північного Причорномор'я, що дало йому підставу досить впевнено зіставити русла річок давнини з річковою мережею сучасної України.

Редакційна підготовка рукопису зводилася до такого:

- 1) виправлено незначні фактичні помилки;
- 2) відновлено список використаної літератури (у рукопису всі роботи подано в напівкодї)*;
- 3) до списку літератури включено кілька робіт Б.М. Мозолевського з висвітлюваної проблематики, які не були враховані автором;
- 4) до рукопису додано карти, передбачені автором.

У тексті збережено авторський переклад російськомовних цитат українською мовою, зроблений Б.М. Мозолевським.

Значну допомогу у підготовці монографії до друку надали С.С. Безсонова (відділ археології раннього залізного віку ІА НАНУ), а також А.С. Русяєва та М.В. Скржинська (відділ античної археології ІА НАНУ).

* Випадки, коли ту чи іншу роботу не вдалося ідентифікувати, відмічені у тексті.

ВСТУП

Проблема етнічної географії північнопричорноморської Скіфії має таку велику бібліографію, що навіть короткий огляд її міг би скласти окрему багатотомну працю. Своїй увазі серед дослідників вона завдячує насамперед тій обставині, що у скіфському логосі Геродота — основному писемному джерелі скіфської історії — чільне місце відведено описанню землі скіфів та розселенню їхніх племен. Проте незліченні, навіть і найбільш вдалі серед них, спроби узгодити географічні свідчення батька історії із реальною географічною ситуацією та археологічною мапою Північного Причорномор'я завжди виявляли таку кількість протиріч, що вирішити їх не вдалося й досі: на одностайну думку неупереджених дослідників, загально визнаної карти Геродотової Скіфії поки що не існує [див. Мелюкова, 1991. — С. 6]. Проте якщо основне завдання історичної науки — встановлювати «що, де і коли», то зрозуміло, що без чіткого уявлення про межі Скіфії залишається невизначеним і сам об'єкт скіфознавства — скіфська спільність, оскільки при обмеженості і суперечливості писемних джерел лише ототожнення її з тією чи тією конкретною групою археологічних пам'яток може скласти уявлення про її чисельність, етнографічні особливості, економічний розвиток, культуру, ідеологію, та, навіть про саму політичну історію.

Все це, визначаючи *актуальність проблеми*, спонукає кожного дослідника історії скіфського суспільства знову і знову вдаватися до з'ясування етнічної карти Скіфії, сподіваючись на цей раз розставити усі крапки над «і». І хоч наперед можна сказати, що ледве чи будь-кому сьогодні вдасться встановити істину в останній інстанції за всієї повноти її розгалужень, як справедливо зазначила А.І. Мелюкова у вже згаданому огляді, кожна нова праця так чи інакше наближає до неї.

Доконча актуальність створення нової ґрунтовної праці з етнічної географії Скіфії особливо зрозуміла, коли взяти до уваги, що на часі створення узагальнюючих праць з історії населення України від найдавніших часів, яке є особливо нагальним у світлі виборення українським народом такої сподіваної незалежності. Природно, що вивчення усіх аспектів історії Скіфії при цьому важливе й саме по собі. Проте коли пам'ятати, що з історією Скіфії безпосередньо пов'язана проблема походження слов'янства в цілому і тієї його гілки, від якої пішло українство зокрема, — чи не найпекучіша проблема вітчизняної історичної науки, — актуальність визначення території розселення скіфських племен та їхньої етнічної сутності набуває, без перебільшення, не просто актуального, а глобального значення.

Взятися за пропоновану читачеві монографію автора спонукала насамперед внутрішня переконаність у тому, що здобутих ним на сьогодні знань цілком достатньо для того, щоб запропонувати свою концепцію етнічної географії Скіфії, яка б, з урахуванням всього попереднього досвіду, збагатила його найновішими надбаннями науки і, таким чином, максимально наблизила до об'єктивного, внутрішньо несуперечливого вирішення проблеми — *основної мети* пропонованого дослідження.

Першорядним кінцевим завданням праці вважаю встановлення північного кордону розселення іраномовних скіфських племен, з одного боку, і Скіфії як політичного утворення — з іншого. Зрозуміло, що виконання такого завдання неможливе без з'ясування території розселення окремих скіфських племен та їхніх сусідів, а це у свою чергу потребує уточнення ідентифікації рік Скіфії, самого поняття скіфської культури, визначення політичного устрою Скіфії і т. ін.

Єдино правильною *методикою* для вирішення цих завдань вважаємо, відкинувши будь-які наперед визначені схеми і ґрунтуючись виключно на джерелах (при тому в усій їхній су-

купності), віднайти той незаперечний кінчик ниточки, ухопившись за який, можна розплутати весь складний клубок проблем, пов'язаних з етнічною географією Скіфії. Для цього, на наш погляд, не придатний усталений план роботи, згідно з яким спочатку із заходу на схід, згідно з описанням Геродота, ідентифікуються ріки Скіфії, далі із півдня на північ і від Дунаю до Дону послідовно локалізуються названі батьком історії скіфські племена та їхні сусіди. Наше дослідження швидше за все нагадуватиме детективне розслідування, у якому на початку і сам автор не відає, яким шляхом піде і до яких висновків дійде наприкінці.

Природно, що така методика потребує напруженої уваги читача, у повному розумінні — його співпраці, без якої отримані результати можуть здатися комусь необгрунтованими, а то й не об'єктивними.

При цьому доречно ще одне застереження: прагнучи до цілковитої об'єктивності, вважаємо за краще залишити певні питання лише наміченими, а не вирішення до кінця, аніж поспішити із остаточними присудами щодо них і таким чином скомпрометувати загальні висновки. На наше переконання, вирішення етнографічних проблем Скіфії саме тому і йшло таким тернистим шляхом, що більшість дослідників замість того, щоб залишити вирішення не досить з'ясованих питань на потім, зазвичай намагалися будь-що запропонувати на них ту чи іншу категоричну відповідь.

Проте гадаємо, що тієї кількості надійно обгрунтованих, незаперечних за своєю об'єктивністю орієнтирів, котрі будуть встановлені у процесі нашого дослідження, виявиться цілком досить, щоб попри можливі лакуни загальні обриси території Скіфії не підлягали сумніву.

Інша помилка при відтворенні етнічної карти Північного Причорномор'я за скіфського часу, oprіч суперечливості джерел, на нашу думку, спричинялася тим, що Скіфія сприймалася дослідниками (усвідомлено чи ні) як статичне утворення, незмінне протягом століть, тоді як воно, на наше переконання, перебувало у постійному русі, за якого висновки, справедливі, скажімо, для VI ст. до н.е.¹, аж ніяк не відповідають ситуації V або IV ст., як і навпаки.

Пам'ятаючи про це, прагнутимемо намалювати картину Скіфії з урахуванням всієї складності динаміки її становлення і розвитку, що часом виводитиме нас далеко за межі поставленої теми і спонукатиме так чи інакше торкатися питань походження скіфського етносу як загалом, так і окремих його ланок, зокрема, історії конкретних племен, їхньої культури, соціального статусу, ідеологічних уявлень тощо. Цим визначаються і *хронологічні рамки* праці: виходячи із загальноприйнятих термінів існування Великої Скіфії у межах VII—IV ст., не виключено, що ми змушені будемо торкнутися і віддаленіших часів, якщо до них приведе нитка того клубка, проблеми якого ми поставили за мету розплутати.

Висловлені зауваження визначають *новизну праці*, хоч справжню ціну цій останній зможуть визначити лише результати, отримані у процесі дослідження.

Практична цінність праці, коли її висновки будуть сприйняті дослідниками, полягає у можливості використання останніх для створення узагальнюючих праць з історії та археології Скіфії, як і історії стародавнього населення ранньозалізної доби на території України в цілому. Разом з тим вона стане у нагоді викладачам історичних факультетів вузів, музейним працівникам, польовим дослідникам скіфських старожитностей.

На закінчення додамо, що працю створено у секторі скіфської археології Інституту археології АН України. Переважна більшість її положень уже публікувалася у численних статтях (див. список літератури) та монографії «Мелитопольський курган», виданій автором у співавторстві О.І. Тереножкіним [Тереножкин, Мозолевский, 1988]. Апробація як окремих її висновків, так і загальної концепції провадилася на засіданнях сектору і відділу скіфо-античної археології, численних конференціях і семінарах з проблем історії та археології стародавнього населення України, зокрема на Всесоюзній археологічній конференції 1987 р. у Суздалі, Всесоюзному семінарі, присвяченому пам'яті О.І. Тереножкіна, що проходив того ж року у Кіро-

¹ Для скорочення тексту далі визначення «до н.е.» опускаються.

вограді, XX Республіканській конференції з проблем історії та археології давнього населення Української РСР 1989 р. в Одесі, Обласній конференції «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», присвяченій 90-річчю від дня народження Б.М. Гракова, 1989 р. у Запоріжжі, Міжнародній науковій конференції з проблеми «Киммерийцы и скифы», присвяченій пам'яті О.І. Тереножкіна, 1992 р. у Мелітополі, а також в численних рецензіях фахівців на видання автора.

Користуючись нагодою, висловлюю щиру подяку всім колегам, що брали участь в обговоренні матеріалів монографії, сприяючи своїми зауваженнями усуненню помилок та загальному її вдосконаленню.

Розділ I

СКІФИ: ЕТНО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Вирішення проблем етнічної географії Скіфії неможливе без з'ясування кардинального питання скіфознавства: хто такі скіфи? Не треба доводити, що від тієї чи іншої відповіді на поставлене запитання залежатиме й напрям пошуків території розселення скіфської людності. Відповісти ж на нього сьогодні не так просто, як можна було б гадати.

Скіфами античні джерела називали не тільки конкретні племена Північного Причорномор'я, так яскраво описані Геродотом, але й широко розселену по євразійських степах людність, котру зараз прийнято визначати як «скіфо-сибірську культурно-історичну спільність». Ледве чи можна сумніватися в етнічній спорідненості належних до неї народів — скіфів, саків, масагетів, савроматів тощо: попри спільність багатьох рис матеріальної культури, про неї недвозначно свідчив ще Діодор Сицилійський [II, 43]. Проте наскільки ці племена самі себе усвідомлювали «скіфами», як, скажімо, сьогоднішні болгари, поляки або українці «слов'янами», — питання набагато складніше.

Неоднозначно застосовувався древніми і термін Скіфія — під ним розуміли не тільки конкретну країну, населену скіфами у вузькому значенні цього слова, але й землі Північного Причорномор'я в цілому. Для них і таври, наприклад, не будучи скіфами, мешкали у Скіфії. Але чи вважали себе мешканцями Скіфії самі таври, тобто чи були у них реальні підстави так називати свої землі, — невідомо. У зв'язку із цим можна вважати певним спрощенням заяву Страбона: «Я стверджую..., згідно із думкою стародавніх еллінів, що... відомі [народи] північних країн називалися одним іменем скіфів... оскільки внаслідок незнання [окремі] народи у кожній [країні] підводилися під одне спільне ім'я» [Strabo, II, I, 27]. На нашу думку, і термін «скіфи», і термін «Скіфія» надто неоднозначні у різних контекстах застосування, тому кожного разу потребують діалектичного підходу і конкретного з'ясування обсягу їхнього наповнення.

Першими дослідниками скіфської проблеми етнічна належність скіфів визначалася згодом — їх відносили і до слов'ян, і до монголів, і до фінно-угрів, і до урало-алтайців. Проте зусиллями багатьох поколінь лінгвістів (насамперед В.Ф. Міллер, М. Фасмер, О.І. Соболевський, В.І. Абаєв) майже незаперечно доведено, що скіфи Північного Причорномор'я за мовою належали до східноіранської гілки індоєвропейських народів і найбільшу спорідненість виявляють із сучасними осетинами — прямими нащадками одного із сарматських племен.

Щоправда, вітаючи в цілому таке спрямування пошуків мовної належності скіфів, фахівці аж ніяк не доходили і досі не можуть дійти одностайності щодо конкретного тлумачення із іранської тих чи тих скіфських термінів [Білецький, 1953. — С. 71—86]. Остання за часом спроба похитнути уявлення про іраномовність скіфів, наскільки нам відомо, належить В.П. Петрову [1968], який намагався довести, що мова скіфів була цілком самостійною, відмерлою нині гілкою індоєвропейських мов. Однак таке трактування не знайшло підтримки серед дослідників.

Звичайно, нефахівцеві важко перевірити правильність висновків лінгвістів, тому доводиться приймати їх, зазвичай виходячи із загального розуміння характеру скіфської культури. Проте засумніватися у тому, що справа інтерпретації скіфської мови вирішена остаточно, дають підставу останні праці О.М. Трубачова [1977; 1979; 1982; 1984], який віднаходить у термінах, зафіксованих античними авторами, таку кількість похідних від індоарійських, що це, по суті справи, дає підстави вважати іранську людність зовсім незначною серед скіфських племен. На думку О.М. Трубачова, іранцями серед них були лише скіфи царські

(напи — «молодші»), тоді як Скіфську Сіндику Плінія (Стару Скіфію Геродота) населяли індоарійці (пали — «старі арії»).

Рішучу відсіч О.М. Трубачов дістав від Е.А. Грантовського та Д.С. Раєвського. Відновивши іранську етимологію більшості термінів, котрі О.М. Трубачов пояснює з індоарійської, вони резюмують, що «сукупність надійно визначених іранських імен залишає непохитним висновок про іраномовний етнічний елемент як основний і поки що єдино безперечний серед місцевого населення Північного Причорномор'я античної доби, хоч... це не виключає принципової можливості збереження окремих індоарійських пережитків, насамперед у топоніміці означеного регіону» [Грантовский, Раевский, 1984. — С. 62].

Суттєве значення для встановлення мовної належності скіфів мало б «з'ясування етимології самого терміну «скіф», проте задовільного пояснення жодною із мов він сьогодні не має [див. Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 210]. Виходячи із своєї концепції відділення на території Північного Причорномор'я іранців від індоаріїв, О.М. Трубачов [1980. — С. 118] пропонував виводити його із індоарійського «сколотий», «рваний», «відірваний» (тобто скіфи — ті, що відкололися), проте упередженість дослідника при такому трактуванні сама по собі знецінює запропоновану етимологію.

Як би там не було, але відсутність надійного відповідника для терміну «скіф» в іранській мові змушує дуже обережно ставитися коли не до іраномовності скіфів, то принаймні до первісної належності їм самої їхньої назви. Це тим нагальніше, що згідно з повідомленнями Геродота [IV, 6], самі скіфи називали себе зовсім не скіфами, а сколотами, — першу назву їм присвоїли, виявляється, греки. Дослідники пробували вирішити це протиріччя суто логічним шляхом, припускаючи, що елліни у Північному Причорномор'ї спочатку могли зустрітися із одним невеликим племенем на ім'я «скіфи», яке згодом поширило на все варварське населення [Граков, Мелюкова, 1954. — С. 46]. Враховуючи давність побутування терміну «скіфи» у формі ішкуза, ашкуза, шкуда в асирійських хроніках, де вони вперше згадані у 70-х роках VII ст., ледве чи це так.

Можливо, більшу рацію мають лінгвісти, котрі вважають термін Σκυθαί та Σκολοται похідними від одного кореня [Абаев, 1949. — С. 243; Дьяконов, 1980. — С. 91; Трубачев, 1980. — С. 118] — нефахівцям важко судити про правомірність такого висновку. Проте правомірно гадати, що коли б означені назви не мали будь-яких, бодай діалектичних відмінностей, Геродот ніколи не розділив би їх на дві абсолютно незалежні, до того ж різнопохідні за джерелом інформації.

Особливого значення цей факт набуває тоді, коли згадати, що західну частину скіфської землі від Дунаю до Криму, на 4/5 позбавлену за Геродота будь-якого населення, він називає не просто Старою, а споконвічною Скіфією, явно протиставляючи її племенам східної частини країни, до якої сама собою напрошується назва — Нова Скіфія.

Вирішення зазначеної проблеми, як ніяка інша важливої для самої постановки питання про етнічну географію Скіфії, неможливе без з'ясування проблеми передскіфського часу у Північному Причорномор'ї, а відтак і діалектики кімеро-скіфських взаємин.

Починаючи скіфську новелу, Геродот наводить дві міфологічні версії про місцеве, північнопричорноморське, походження скіфів (за пропозицією Д.С. Раєвського далі коротко називатимемо їх Г-I та Г-II; конкретний зміст та інтерпретацію легенд викладемо у своєму місці), почуті ним від самих скіфів та північнопричорноморських греків, а далі викладає історичний переказ про їхню появу на берегах Понту, якому він довіряє найбільше [IV, 11—13]. Зміст його коротко зводиться до такого.

Раніше скіфи проживали в Азії. Витіснені массагетами, вони перейшли р. Аракс і посіли свої сучасні володіння у Північному Причорномор'ї, котрі до них належали кімерійцям.

При чутках про навалу скіфів простий кімерійський люд запропонував покинути батьківщину, розуміючи безплідність боротьби зі скіфами. Кімерійські ж царі, не бажаючи жити вигнанцями, вирішили за краще вмерти, ніж відступати. Вони буцімто розділилися на дві групи і знищили самі себе у кривавому герці. Народ поховав їх на березі Тіраса під високим курганом, а сам покинув країну, отже, скіфи застали її вже безлюдною.

На підтвердження своєї версії про попередництво кімерійців у Скіфії, Геродот повідомляє: і тепер тут є Кімерійські стіни, є й Кімерійські переправи, є і країна під назвою Кімерія, є й Боспор, що називається Кімерійським [IV, 12].

Тікаючи від скіфів, кімерійці заселили на південному березі Понту півострів, на якому зараз стоїть грецьке місто Синопа. Скіфи ж, переслідуючи їх, вторглися у Мідію, оскільки збилися із шляху: кімерійці тікали вздовж Понту, а вони доганяли їх, залишаючи Кавказ праворуч.

За свідченням Геродота, аналогічно пояснював появу скіфів у Північному Причорномор'ї і Арістей із Проконнеса, з тією лише різницею, що, за його версією, скіфів із Азії витіснили не массагети, а іседони. Це уточнення украй важливе, оскільки свідчить про незалежність джерела інформації Геродота від традиції, що йшла від Арістея.

Згадку про кімерійців як попередників скіфів у Північному Причорномор'ї містять і пізніші античні джерела. Їхню майже одночасну появу у Передній Азії відзначають і асирійські хроніки. Кімерійців вони фіксують тут з кінця VIII, а скіфів — з 70-х років VII ст.

Отже, попередництво кімерійців на північних берегах Понту ні в кого не викликало заперечення. Для доказу версії залишалося лише знайти тут археологічні відповідники тим та іншим. Але насправді справа виявилася не такою простою.

Не вдаючись до історіографії питання (про неї див. [Нейхардт, 1982; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982; Ильинская, Тереножкин, 1983; Мурзин, 1990; Алексеев, 1992; Погребова, Равевский, 1992]), окреслимо лише основні підходи до його вирішення.

Б.М. Граков та М.І. Артамонов дотримувалися думки про походження скіфів від племен зрубної культури, пов'язуючи із кімерійцями катакомбну. Для того, щоб «підтягти» катакомбну культуру до того часу, коли у Північному Причорномор'ї з'являються найдавніші скіфські пам'ятки, Б.М. Граков припускав, що просування на Україну носіїв зрубної культури (отже, скіфів) відбувалося повільно, кількома хвилями. Від першої ж із них, що датується межею II—I тис., катакомбники-кімерійці сприйняли зрубну культуру, тому обидва етноси напередодні історичних часів були уже однокультурними і розмежувати їх територіально неможливо. Засвідчене ж античною традицією переміщення скіфів із Поволжя, що закінчилося вигнанням кімерійців, — лише остання із хвиль проникнення на береги Понту зрубних племен [Граков, 1971. — С. 23—29; 1977. — С. 53]. Що ж до утворення скіфської культури, то вона виникла внаслідок еволюційного розвитку зрубної.

Прямолінійніше і глобальніше в останній із своїх праць, виданій уже посмертно, трактував проблему М.І. Артамонов. Він вважав, що зрубна культура при просуванні із Поволжя у Північне Причорномор'я розрізала катакомбну навпіл, внаслідок чого одна частина її носіїв — кімерійців виявилася притиснутою до Дністра і змушена була відійти за Карпати, інша ж, східна, утрималася у Каспійсько-Азовському міжмор'ї і, як і за Б.М. Граковим, втратила особливості своєї культури під впливом зрубників-скіфів. У зв'язку із катастрофічним погіршенням клімату на рубежі VIII—VII ст. і скіфи, і кімерійці, що залишалися на схід від Дону, змушені були покинути свою північну батьківщину і переселитися у передню Азію [Артамонов, 1974. — С. 7—23], де вони виступали не у конфронтації, як прийнято було вважати за версією Геродота, а спільно. Саме під час перебування у Передній Азії під впливом її цивілізацій і склалася так звана скіфська культура і для скіфів, і для кімерійців. З нею обидва етноси й повернулися на початку VI ст. на батьківщину. Скіфи при цьому оселилися у Північному Причорномор'ї, а кімерійці — на Кубані, де залишили пам'ятки типу Келермеських курганів.

І Б.М. Граковим, і М.І. Артамоновим залишилися непоцінованими відкриття О.І. Тереножкіним та О.О. Іессеном пам'яток чорногорівсько-новочеркаського типу, а саме їм у найближчі роки і судилося опинитися у центрі уваги дослідників кімеро-скіфських взаємин.

Чорногорівсько-новочеркаські старожитності спочатку були продатовані VIII—VII ст. Вони знаменували собою нове явище в історії народів Північного Причорномор'я — початок скіфської доби. Проте, виходячи із тези про перебування у цей час в Північному Причорномор'ї кімерійців, О.О. Іессен виснував, що кімерійці та скіфи у VIII—VII ст. мали близьку

матеріальну культуру та й мешкали на одній території. Що ж до витіснення кімерійців скіфами, про яке свідчив Геродот, то воно, згідно з О.О. Іессеном, мало характер не тотальної зміни населення, а було лише зміною панівного етносу: «Очолюване кімерійцями значне об'єднання племен змінилося об'єднанням під верховенством скіфів» [Іессен, 1953. — С. 109]. Як бачимо, дослідник, по суті справи, лише модернізував концепцію Б.М. Гракова з урахуванням нових матеріалів.

Проте подальше вивчення виділених пам'яток привело до розподілу їх на дві самостійні групи — чорногорівську та новочеркаську. На думку О.М. Лескова, перша із них, чорногорівсько-комишевахська, за його термінологією (датована ним серединою VIII — початком VII ст. і локалізована у Північному Причорномор'ї) належала кімерійцям, друга (кінець VIII — початок останньої чверті VII ст.), була зосереджена, за визначенням автора, у Волго-Донському межиріччі та на Передкавказзі і належала скіфам [Лесков, 1975. — С. 51—52; 1981. — С. 98—106]. Таким чином, і О.М. Лесков практично не заперечує концепції Б.М. Гракова, а лише розвиває і конкретизує її.

Якісно інший підхід до проблеми запропонував О.І. Тереножкін. На його думку, чорногорівська та новочеркаська групи пам'яток — це послідовні ступені розвитку: через білозірську (1150—900 рр.) та сабатинівську (1400—1150 рр.) культури, пов'язані із зрубною (1600—1400 рр.). Чорногорівський ступінь датований ним 900—750 рр., новочеркаський — 750—650 рр. [1976. — С. 208]. Саме у спільності, що залишила цей ланцюг культурного розвитку, О.І. Тереножкін і вбачає кімерійців. На чорногорівському етапі їхня культура зазнала відчутного впливу певної культурної хвилі, що прийшла із Сибіру, від населення карасукської культури.

Незважаючи на те, що кімерійська культура хронологічно тісно змикається зі скіфською і на початку VII ст. ніби стикується із нею, скіфська культура генетично не пов'язана з кімерійською. У цілком сформованому вигляді вона виникає із глибин Азії і механічно змінює кіммерійську. «Уявляється єдино можливим, що поява і поширення скіфської культури пов'язані з новою міграційною хвилею іраномовних кочовиків, що принесли з собою нові форми скіфської матеріальної культури та скіфський звіриний стиль» [Ильинская, Тереножкин. — 1983. — С. 10]. Щоправда, дослідник не відкидає певної участі у формуванні скіфського етносу підкорених скіфами кімерійських племен, проте цей вплив не мав суттєвого значення. Кімерійці і скіфи для О.І. Тереножкіна — суть два різних етноси, відмінні як за культурою, так і за походженням. Саме такої думки ще на початку поточного століття дотримувався і М.І. Ростовцев. Згідно із основним напрямом вирішення проблеми, концепції, що пов'язують походження скіфів від місцевих племен, дістали у науці назву автохтонних, ті ж, що виводять скіфів із глибини Азії — центральноазійських.

Зараз у дещо модернізованому вигляді центральноазійську концепцію М.І. Ростовцева — О.І. Тереножкіна розвивають В.І. Клочко та В.Ю. Мурзін [1987а; 1987б]. Справедливо зазначаючи, що культура чорногорівського типу містить цілий ряд форм, притаманних згодом скіфській матеріальній культурі, вони разом з тим вважають, що між цими двома явищами лежить стерильний прошарок у вигляді новочеркаської культури, тому історичний процес їм уявляється складнішим. Першим імпульсом проникнення «протоскіфських» племен кочовиків із глибин Азії вони вважають виникнення творців чорногорівських пам'яток. Проте цей імпульс швидко розчинився у новочеркаському, кімерійському середовищі (дослідники відносять його до XI—X ст.). Нова хвиля проникнення «протоскіфів» у Північне Причорномор'я на початку VII ст. і підкорення ними новочеркаських (кімерійських) племен і спричинилася до початкової фази становлення скіфського етносу. Його культура склалася протягом VII ст. у результаті сплаву прийшлих (протоскіфських) і місцевих (кімерійських) компонентів з окремими включеннями елементів передньоазійських культур, запозичених під час походів скіфів у Закавказзя.

Одним із найвразливіших моментів концепції походження скіфів, запропонованої спочатку В.І. Клочком та В.Ю. Мурзіним і розвинутої далі останнім [1990; 1992], є висновок В.Ю. Мурзіна про те, що за часів передньоазійських походів під скіфами з асирійських хронік слід розуміти ще не етнічне, а виключно соціально-політичне поняття. Ситуація абсолютно неймовірна: етнонім вже існує, а самого етносу ще нема.

Плацдармом для передньоазійських походів цього конгломерату племен був Північний Кавказ. Після поразки у Передній Азії вони повернулися до Північного Причорномор'я, підкоривши спочатку землеробське населення Лісостепового Правобережжя на Україні і залишивши у VI ст. свої пам'ятки на лівому березі Дніпра у вигляді посульських курганів. Скіфський етнос як такий склався внаслідок протистояння протоскіфських і землеробських середньодніпровських племен десь лише на кінець V ст., отже, навіть за часів Геродота скіфи були ще не зовсім скіфами.

Посутнім у праці В.Ю. Мурзіна слід вважати відстоювання тези про перебування за передньоазійських походів основного ядра праскіфів на Північному Кавказі, хоч вона давно й не нова, — послідовно її відстоювали в останні роки В.Б. Виноградов [1972], В.А. Іллінська [Ильинская, Тереножкин, 1983], С.В. Махортих [1991] та ін. Наголосити на такому підході до ранньоскіфської історії нас змушує та обставина, що ми ще не раз повертатимемося до нього у своїй праці.

Проте повернімося до кімеро-скіфської проблеми.

Чітке розмежування О.І. Тереножкіним на два хронологічних ступені чорногорівсько-новочеркаських старожитностей, які він пов'язував з історичними кімерійцями, в останні роки викликало великі сумніви. Як вважає В.П. Білозор, щоправда, обгрунтовуючи свою думку лише матеріалами вивчення генези кам'яних скульптур, чорногорівська культура безпосередньо переростає у скіфську [1986. — С. 8]. Ще впевненіше можливість «виявлення скіфських старожитностей у комплексах чорногорівського часу» обгрунтовує С.В. Полін на підставі передатування ранньоскіфських пам'яток [1987. — С. 21]. Отже, для кімерійців залишаються лише новочеркаські старожитності. Цю версію відстоює Н.О. Членова, яка датує їх VII ст. [1984. — С. 41]. Проте такому уявленню суперечить географічна широта і дискретність поширення новочеркаського речового комплексу, що навело О.Р. Дубовську навіть на думку про надкультурний характер пам'яток новочеркаського типу [1986. — С. 89]. На жаль, дослідниця досі не висловилася однозначно щодо етнічної інтерпретації як новочеркаських, так і чорногорівських старожитностей, зазначивши лише, що вони належать двом різним етнічним групам. Проте її висновок про відсутність будь-якого стерильного прошарку типу «новочеркаського ступеня» між чорногорівською та ранньоскіфською культурами дає підстави і перші пов'язувати із найдавнішими скіфами [1989. — С. 67]. Слід відзначити, що міркування О.Р. Дубовської ще викликають різке несприйняття окремих дослідників [Скорий, 1991], однак вони ж отримують і дедалі більше прихильників.

Ніяких недомовленостей із цього приводу не залишає І.Т. Черняков [1987]. Можна лише пошкодувати, що свої погляди він викладає поки що тільки як тезу. На думку дослідника, з кімерійцями слід пов'язувати виключно сабатинівську та білозірську культури, тоді як археологічні комплекси IX—VIII ст., виділені О.І. Тереножкіним як «кімерійські», без сумніву, належали вже раннім скіфам і можуть відповідати «Старій Скіфії» Геродота. У її межах (переважно у Північно-західному Причорномор'ї) помітні ще виразні сліди пізньокімерійських племінних структур.

Абсолютно точно відповідаючи археологічній ситуації у Північному Причорномор'ї (не можемо не зауважити, що до подібної реконструкції подій незалежно від І.Т. Чернякова дійшов і автор цієї праці [Тереножкин, Мозолевский, 1988. — С. 227—232]), розглянута концепція хибує лише неузгодженістю із свідченнями асирійських хронік, які знають у передній Азії ще у VII ст. і скіфів, і кімерійців. Можна лише пошкодувати, що праця І.Т. Чернякова, як і названа вище праця автора, пройшли повз увагу сучасних дослідників проблеми кімеро-скіфських взаємин.

Проте помітними зрушеннями щодо пошуків у цьому напрямі слід вважати дедалі частіші спроби говорити про появу скіфів у Північному Причорномор'ї не з VII, а принаймні з VIII ст., а можливо й раніше [Хазанов, 1975. — С. 215; Грантовский, 1980. — С. 80; Kossack, 1987. — S. 24—86; Погребова, Раевский, 1992. — С. 165]. Останні за часом і найобгрунтованіші серед цих спроб належать І.М. Медведській [1992] та А.Ю. Алексееву [1992].

Відсутність у Закавказзі та Малій Азії речей чорногорівсько-новочеркаського комплексу, де писемними джерелами достеменно фіксується присутність у VIII—VII ст. кімерійців, спонукала обох названих дослідників до справедливого висновку про неможливість пов'язувати цей комплекс із історичними кімерійцями. Разом з тим знахідки «ранньоскіфських» речей у пунктах, які насамперед і пов'язуються у джерелах із перебуванням кімерійців, дала їм підстави стверджувати, що так званий ранньоскіфський речовий комплекс VII ст. насправді є кімеро-скіфським. Таким чином, І.М. Медведська та А.Ю. Алексеев, як свого часу і Б.М. Граков та О.О. Іессен, не вважають за можливе розподілити порубіжні матеріали між двома етносами.

До знаменних висновків в результаті лінгвістичних розвідок дійшов І.М. Дьяконов. Він стверджує, що термін «кімерійці», коли виходити із іранських мовних паралелей, взагалі не був етнонімом, а означав «рухливий кінний загін», як називали передньоазійські очевидці перших іраномовних зайд із Півночі. На думку дослідника, Геродотові «скіфи» та «кімерійці» були хоч і близькими за мовою та культурою, але різними за історичною сутністю конкретними скіфо-сарматськими племенами. При цьому, якщо термін «скіфи» дійсно був племінною назвою, то справжнє ім'я племені, до якого належали «рухливі загони вершників» — «кімерійці», імовірно, так і залишиться невідомим [Дьяконов, 1981. — С. 100].

Тезу про іраномовність кімерійців послідовно відстоює В.І. Абаев [1965; 1980]. Він виходить із твердого переконання про те, що північні іранці у Східній Європі з'явилися не пізніше середини II тис., і саме звідси вони поширилися на схід. Таким чином, вторгнення скіфів у VII ст. в Північне Причорномор'я було лише поверненням їх із Азії на батьківщину, де постійно продовжували мешкати їхні мовні побратими.

Отже, І.М. Дьяконов тільки повторює тут В.І. Абаєва. Але його відкриття пояснює причину, на підставі якої асирійські документи плутали між собою кімерійців та скіфів, а саме: греки у Причорномор'ї «наштовхнулися на одне конкретне плем'я — сколотів, або, що те ж саме, скіфів у власному розумінні слова. І цей термін “скіфи” греки так само поширили на всі іраномовні народи того самого способу життя (а тисячоліття згодом і не іраномовні), як мешканці Передньої Азії перенесли на них же те перше визначення іраномовних вершників, з якими вони зустрілися — іменник прозивний «рухливий загін», *gāmīga* або *gmīga*» [Дьяконов, 1981. — С. 98—99].

Для нас з усього цього найважливішим є те, що незалежні висновки лінгвістів повністю підтверджують археологічну ситуацію у Північному Причорномор'ї: вони також змушують шукати найдавніших скіфів серед кімерійців, так само як і залишки останніх — серед скіфів. Антропологічні матеріали ще більше усталюють такий висновок [Дебец, 1971; Кондукторова, 1972; Алексеев, 1980].

Ще далі цим шляхом пішла І.В. Кукліна [1985], яка на підставі вивчення античних джерел спробувала ревізувати сучасні уявлення про походження скіфів. На її думку, археологічна дата поширення скіфської культури у Північному Причорномор'ї і відбиває час появи тут скіфів. Мешкаючи первісно на півдні Сибіру, вони буцімто пройшли за своїми сусідами кімерійцями, локалізованими дослідницею на Іранському Нагір'ї, через Середню Азію та Іран у Малу Азію і лише після поразки там на початку VI ст. через Кавказ вторглися у Північне Причорномор'я. А відтак свідчення греків про північнопричорноморську батьківщину кімерійців мають суто легендарний характер.

Докладний аналіз версії І.В. Кукліної, здійснений В.Ю. Мурзіним [1990. — С. 8—9], М.М. - Погребовою та Д.С. Раєвським [1992. — С. 8—23], звільняє нас від необхідності доводити її неспроможність. Значення праці І.В. Кукліної полягає у тому, що вона змусила дослідників звернути увагу на багато фактів, котрі зазвичай залишалися ними непоміченими, і вже навіть цим сприяла поступу у дослідженні проблеми походження скіфів. До того ж ми завжди дотримувалися думки, вдало сформульованої нещодавно М.О. Ричковим: «Чим більше гіпотез буде побудовано для вирішення тієї чи іншої проблеми, тим ширшим виявиться коло міркувань для дослідників, тим більша вірогідність того, що аналіз і зіставлення їх сягне істини. Тут не треба лякатися і досить вільних інтерпретацій, малоімовірних на перший погляд. Може статися, що неправдоподібна на вигляд інтерпретація виявиться більш наближеною до істини,

ніж вірогідна. Важливо, щоб було багато різних інтерпретацій, які могли б конкурувати між собою. Саме в такій конкуренції життєвою залишиться та інтерпретація, яка буде ближчою до істини» [1990. — С. 20].

Суперечливість поглядів дослідників на археологічний аспект кімеро-скіфських стосунків, недостатня аргументованість навіть найвірогідніших гіпотез і, головне, відсутність комплексного підходу до вирішення проблеми спонукали М.М. Погребову та Д.С. Раєвського [1992] шукати кардинального ключа до її вирішення.

Таким ключем для них стало спочатку припущення, згодом доведене як незаперечний факт, про те, що під одними й тими самими етнонімами античних джерел криються різні за змістом таксономічні одиниці, без урахування діалектики розвитку яких марно сподіватися на вирішення як проблеми походження скіфів, так і тісно пов'язаної з нею кімерійської проблеми. При вирішенні питань етногенезу однаково важливо враховувати можливість як синхронної багатозначності одного і того ж етноніма, так і зміну його змісту.

Найперша помилка Геродота, на думку М.М. Погребової та Д.С. Раєвського, полягає у тому, що, зустрівши у V ст. скіфів як численну і усталену людність, своє уявлення про них він переніс і у віддаленіші часи. Разом з тим і поняття «кімерійці» виявилось у нього похідним від сучасного для історика розуміння скіфської спільноти, тоді як насправді скіфи часів Геродота і кімерійці VIII—VII ст. — явища суть непорівнянні.

Присвятивши значну частину праці доведенню тези про те, що ранньоскіфський комплекс речей, найперше скіфський звіриний стиль, цілком і повністю склався «на наших очах» під час передньоазійських походів скіфів і, таким чином, не може бути й мови про привнесення його у Причорномор'я «із глибин «Азії» (зазначимо, що таке твердження нам уявляється не зовсім коректним, проте для уточнення його потрібен спеціальний аналіз), М.М. Погребова та Д.С. Раєвський у такому вигляді реконструюють розвиток подій ранньоскіфської історії.

Первісно іменем «скіфи» називала себе незначна група населення зрубно-андронівського ареалу племен. Міграція її, згідно з Діодором Сицилійським, спочатку у Передкавказзя передувала формуванню культури, котру традиційно пов'язують із скіфами. Результатом вторгнення цих найдавніших скіфів (праскіфів) на територію, заселену племенами чорногорівсько-новочеркаської культури (дослідники не вважають за можливе розділяти її на два хронологічних ступені), була не радикальна зміна населення регіону, а завоювання його носіями імені «скіфи». Звідси розповідь Геродота про витіснення кімерійців скіфами слід розглядати лише як унаочнення факту переходу верховенства в об'єднанні місцевих племен від перших до других, тобто тільки як пам'ять про зміну етноніма. Отже, носіями того культурного компонента, котрий О.І. Тереножкін називав кімерійським або передскіфським, поряд із кімерійцями були і найдавніші скіфи, історія котрих закінчилася з приходом їх на територію між Волгою, Доном і Кавказом. Віднині етнонім «скіфи», сприйнятий підкореним населенням, починає визначати спільність більш високого рангу, яку можна, на відзнаку від найдавніших скіфів (праскіфів), називати ранніми скіфами. Саме вони створили під час передньоазійських походів нову культуру, здобувши в ній «реальну археологічну плоть». Метрополією цієї спільності залишалось Передкавказзя, однак і скіфи, що мешкали тут, і їхні співплемінники, котрі активно розселилися на південь від Кавказького хребта аж до оз. Урмія, «були єдині між собою в етнокультурному, а частково, імовірно, і в політичному відношеннях».

Наприкінці VII ст. ранньоскіфська спільність розпадається. Ранні скіфи розселяються по широких просторах Східної Європи і, зливаючись із місцевим населенням, утворюють цілий ряд нових етносів, що характеризуються так званою культурою скіфського типу, скіфоїдною культурою тощо. Ті ж скіфи, яких Геродот зустрів у Північному Причорномор'ї, були лише одним із багатьох східноєвропейських народів, у становленні яких взяли участь ранні скіфи (та їхня гілка, що представлена скіфами царськими), і так само як всі вони, — це не ідентичний раннім скіфам, а, по суті, новий народ. При цьому лише вони виявилися наступниками не тільки елементів культури, а й етнічного імені, яке колись носили ранні скіфи. М.М. Погребова та Д.С. Раєвський пропонують називати їх геродотовими скіфами, оскільки саме ця етнічна спільність відповідає — і географічно, і культурно-історично — тому уявленню про

скіфів як про самостійний народ, котре відбито у скіфському логосі батька історії. Що ж до населення III ст. до н.е. — III ст. н.е. у Криму та Нижньому Подніпров'ї, то, за традицією, за ними слід залишити назву пізніх скіфів.

Таким чином, зміст етноніма «скіфи» протягом століть суттєво мінявся. Виділені етапи його існування є не послідовними стадіями в історії одного народу, а окремі народи, котрі називалися одним іменем, але лише частково були генетичними спадкоємцями.

Уявляється, що такий підхід до розуміння етнічної історії скіфів на сьогодні може вважатися єдино правильним. Він не тільки підсумовує зусилля багатьох поколінь скіфознавців, котрі намагалися зрозуміти етнічну історію скіфів, а й намічає методичні шляхи для вирішення конкретних питань скіфської історії, тільки пунктирно намічених концепцією Д.С. Раєвського — М.М. Погребової. Для нас найобгрунтованішим у ній здається положення про походження етносів VII—IV ст. із культурами скіфського типу. Саме такий шлях утворення агафірсів та гелонів, можливо, без достатнього обгрунтування, нам уже доводилося пропонувати [Тереножкин, Мозолевский, 1988. — С. 232]. Суттєво, що дуже близьку думку про появу гелонів у Лівобережному Лісостепу висловив одночасно з нами і Б.А. Шрамко [1987. — С. 158—159]. Заслуга Д.С. Раєвського та М.М. Погребової полягає в тому, що вони підвели фундаментальну теоретичну базу під вирішення питань, пов'язаних з етногенетичними процесами на території України за доби раннього заліза, історія ж кожного окремого народу має вирішуватися осібно.

Приймаючи загальну схему взаємин кімерійців та найдавніших скіфів, викладену дослідниками, мусимо визнати, що конкретне її наповнення може суттєво відрізнитися від запропонованого ними. Зокрема, вважаємо не зовсім обгрунтованою їхню тезу про зрубно-андронівське походження праскіфів. За Геродотом, при переселенні із Азії вони спочатку перейшли р. Аракс, з якою може асоціюватися лише одна із великих середньоазійських річок, Сирдар'я чи Амудар'я. Це саме стверджує і Діодор Сицилійський. З іншого боку, наявність карасукських впливів у чорногорівській культурі ледве чи можна сьогодні спростувати.

Далі, М.М. Погребова та Д.С. Раєвський певні, що найдавніші скіфи — зовсім незначне у минулому плем'я, яке поширило згодом своє ім'я на широкі ареали населення Північного Причорномор'я. Проте свого часу, також відстоюючи неоднозначність реального наповнення терміна «скіфи» у різні періоди його побутування, ми дійшли зовсім протилежного висновку: своїм походженням цей термін завдячує могутньому об'єднанню племен Північно-Західного Причорномор'я, які прийнято вважати передскіфськими (за культурою). Тільки виходячи із цього можна збагнути, чому прийшлих кочових сколотів греки, всупереч їхній самоназві, називали скіфами — тому, що вони прийшли у країну, яка споконвіку називалася Скіфією, і, очоливши її племена, повели їх до Передньої Азії [Тереножкин, Мозолевский, 1988. — С. 228].

Зараз недоречно дискутувати з приводу правомірності викладеної гіпотези — для її доведення необхідне залучення широкого кола джерел. І ми згадали тут про неї лише для того, щоб показати, яким до протилежності різним змістом можна наповнити схему, запропоновану М.М. Погребовою та Д.С. Раєвським, у багатьох її пунктах.

Проведений вище екскурс наглядно засвідчив, що серед дослідників поки що не існує однастайності навіть щодо питання про сутність терміна «скіфи», отже, вирішуючи проблему етнічної географії Північного Причорномор'я за доби раннього заліза, ми часто змушені будемо розв'язувати рівняння з усіма невідомими, що вимагатиме глибоких відступів і додаткових розвідок для уточнення того чи іншого поняття. Проте запропонована М.М. Погребовою та Д.С. Раєвським таксономія етноніма «скіфи» значно спрощує наше завдання, підводячи тверду наукову основу під проблему походження геродотових скіфів та їхніх найближчих сусідів.

З'ясування етно-археологічного аспекту скіфської проблеми не може вважатися закінченим без розгляду ще одного питання.

Досі вважалося, що скіфська культура у степовому Причорномор'ї безперервно еволюціонувала протягом VII—IV ст. Деякі відмінності її у межах певних етапів не викликали сумнівів ні щодо монолітності самої культури, ні щодо незмінності населення, яке її лишило. Однак останнім часом, рельєфно показавши відмінність степового матеріального комплексу VII—VI

і V—IV ст., А.Ю. Алексеев [1987; 1989; 1992] наполегливо відстоює тезу про його дискретність, тобто про існування у Степовій Скіфії двох культур, які на рубежі VI—V ст. змінюють одна одну. На його думку, ця зміна була викликана приходом у Північне Причорномор'я значного контингенту іраномовного населення із Середньої Азії. Таким чином, якщо культуру архаїчної, стародавньої Скіфії (VII—VI ст.) можна вважати кімеро-скіфською (див. вище), то Скіфія V—IV ст. становила цілком нове культурно-історичне явище, і тільки вона відповідає феномену, описаному Геродотом.

Нам вже доводилось висловлюватися з приводу змін у комплексі матеріальної культури Скіфії на межі VI—V ст. Не виключаючи повністю можливості певного припливу нового населення (його можна пов'язувати насамперед із розповіддю Геродота про боротьбу скіфів із нащадками їхніх «рабів» при поверненні із передньоазійських походів), зміни у скіфській культурі найпевніше пов'язувати із внутрішнім розвитком місцевих племен, який наприкінці VI — на початку V ст. спричинив до зміни правлячої верхівки — прихід до влади тієї частини скіфів, котрі від цього часу отримали назву царських. Проте усвідомлюємо, що наше заперечення проблеми не вирішує, — вона потребує значно ширшої аргументації і нам не обминути її при обґрунтуванні своєї концепції етнічної географії Скіфії.

Розділ II **ДЖЕРЕЛА**

Провідну роль при вивченні етнічної географії Скіфії, безперечно, відіграють писемні джерела. Проте їй вони завдячують не своєю повнотою чи бездоганністю, — просто за їхньої відсутності втрачала б сенс навіть сама постановка питання. Разом з тим зрозуміло, що тільки археологічні матеріали можуть надати дослідженню конкретного історичного змісту, оскільки закладена у них об'єктивність, на відміну від нотаток античних авторів, виключає будь-яку упередженість. На жаль, попри цю загальновідому істину досі археологічні джерела використовували зазвичай лише для перевірки достовірності висновків, отриманих внаслідок аналізу писемної традиції, отже, відводили їм суто ілюстративну роль, часто підганяючи при цьому під те чи інше суб'єктивне розуміння сутності писемних свідчень. Такий підхід до вирішення проблеми умовно можна визначити як історикознавчий. У чистому вигляді його відбиває «Геродотова Скифия» Б.О. Рибаківа [1979], присутній аналіз якої ми здійснимо далі.

Інші методи пропонують археологи. На підставі попереднього вивчення матеріалів польових досліджень вони узгоджують зроблені спостереження із даними писемної традиції, або підтверджуючи достовірність останніх, або відкидаючи чи коригуючи їх.

Кожен із цих методів має як свої переваги, так і недоліки, позаяк мимоволі надає гіпертрофованого значення тому чи іншому виду джерел. Звідси зрозуміло, що найперспективнішим був би комплексний підхід, за якого писемні і археологічні джерела виступали б як абсолютно рівноправні. Однак абсолютної рівноправності між ними не може бути уже через специфіку кожного, тому, навіть схилившись до вирішення проблеми на підставі комплексного використання джерел, доводиться на тій чи іншій фазі дослідження надавати перевагу тим або тим із них.

Неоціненне значення для будь-якої етнічної реконструкції мають лінгвістичні та палеоантропологічні джерела [Крупнов, 1960. — С. 380; Левин, 1961*. — С. 27; Алексеев В.П., 1965. — С. 3—11]. Що ж до нашої проблеми, то і лінгвістичні, і антропологічні матеріали вивчені ще занадто сумарно [див. Мурзин, 1990. — С. 9—13], щоб серйозно сприяти локалізації конкретних племен Скіфії. Придатніші вони хіба що для вирішення проблеми етнічної належності скіфів та встановлення загальних меж розселення скіфського етносу, отже, роль їх у нашому дослідженні у порівнянні із писемними та археологічними джерелами буде суто допоміжною, що виключає необхідність наведення попередньої характеристики.

1. ПИСЕМНА ТРАДИЦІЯ

Стародавня література про племена та народи Північного Причорномор'я за доби раннього заліза представлена багатьма десятками імен. Крім асирійських чиновників, про них писали античні вчені, поети, політичні діячі, мореплавці та мандрівники. На жаль, від цього величезного спадку до нашого часу дійшла лише мізерна частка, і то в основному не в оригіналах, а в переповідках пізніших авторів.

Вивчення зазначеної літератури починається з часів Європейського Відродження. За нової та новітньої доби їй було присвячено тисячі праць, представлених перекладами, коментарями, науковими дослідженнями. Сучасні дослідники сходяться на думці про те, що, незва-

* Роботу ідентифікувати не вдалось.

жаючи на численні розбіжності у поглядах, більшу частину роботи стосовно критики античних джерел можна вважати завершеною.

Першу струнку концепцію розвитку античної традиції про Північне Причорномор'я розроблено М.І. Ростовцевим [1925. — С. 1—144]. Багато зусиль для її розвитку вже у повоєнний період доклали Д.П. Каллістов [1945; 1949; 1952], С.Я. Лур'є [1947], С.О. Жебельов [1953], О.І. Доватур [1957], Б.М. Граков [1950; 1968; 1971], І.М. Дьяконов [1956], Л.О. Єльніцький [1961], В.В. Струве [1968] та багато інших вітчизняних і зарубіжних фахівців.

У наш час плідно працюють над інтерпретацією античних джерел І.В. Кукліна [1971; 1985], А.М. Хазанов [1975], Е.А. Грантовський [1960], Д.С. Раєвський [1977; 1985; Погребова, Раєвський, 1992], І.О. Шишова [1980], М.В. Агбунов [1985; 1987; 1989], М.В. Скржинська [1977; 1980; 1991 та ін.]. Великий внесок у названу роботу внесли зарубіжні вчені. На жаль, більша частина створеної за рубежом літератури для нас недоступна, — за окремими винятками (у тому числі [Kothe, 1976; 1968]) доводиться задовольнятися компіляціями та переповідками. Докладний аналіз вивчення писемної традиції про Північне Причорномор'я, проведеного як російськими, так і зарубіжними авторами, здійснено у праці О.І. Доватура, Д.П. Каллістова та І.О. Шишової [1982], що позбавляє нас необхідності висвітлювати її ширше. Наше завдання наразі — бодай коротко схарактеризувати основні писемні джерела із етнічної географії Північного Причорномор'я. Детально розглядатимемо більшість із них при з'ясуванні конкретних питань проблеми.

Перші згадки імені скіфів в античній літературі належать давньогрецьким поетам VII—VI ст. На думку дослідників, їх запозичено авторами із поеми про арімаспів, створеної у VII ст. Арістеєм із Проконеса. На підставі уривчастих витягів із цієї поеми, що збереглися у творах пізніших авторів, можна гадати, що Арістей мав уявлення про торговельний шлях на північний схід від Чорного моря, згадував на ньому багато народів. Він першим повідомив і про витіснення скіфами із Північного Причорномор'я кімерійців. Про походи кімерійців у Передню Азію трохи раніше згадують і ассирійські хроніки. Перше свідчення про появу там скіфів відноситься до 674 р. Зникають імена кімерійців та скіфів із передньоазійських хронік після замирення Лідії та Мідії 585 р.

Надзвичайно важливі для вивчення скіфської проблеми в цілому ранньоантичні та ассирійські джерела ще не містять конкретних даних про географію Скіфії. Імовірно, деякі подробиці щодо неї наводив у своєму «Землеописанні» Гекатей із Мілета (рубіж VI—V ст.). Виходячи із нечисленних фрагментів його твору, що збереглися, правомірно гадати, що Гекатей докладно описував усі відомі грекам племена Скіфії та грецькі колонії на берегах Понту. Дехто із дослідників схильний вбачати запозичення із Гекатея у Геродота — найповнішого джерела із етнічної географії Скіфії.

Геродот із Галікарнаса (близько 484—425 рр.) свою 9-титомну «Історію» присвятив описанню греко-перських війн. Перші томи звіддалік висвітлювали їхню передісторію, у тому числі воцаріння та походи Дарія I. Змальовуючи його похід на Скіфію, що стався наприкінці VI ст. (конкретніше про дату походу див. [Черненко, 1984. — С. 7—11]), Геродот розгорнув перед читачем широку панораму театру воєнних дій, детально характеризуючи Скіфію, її населення та сусідів, звичаї різних племен, їх легенди, історію та заняття. З цілковитою відповідальністю можна стверджувати, що серед розділів, присвячених різним областям ойкумени, найгрунтовніші і найяскравіші присвячено в «Історії» саме скіфам [Скржинская, 1991. — С. 185].

Основними орієнтирами для Геродота при змалюванні географії Скіфії правлять ріки. Серед найвизначніших із них він називає Істр (Дунай), п'ять лівобережних приток якого, за Геродотом, також течуть по скіфській землі; далі на схід — Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Борисфен (Дніпро) та Танаїс із Сіргісом (Дон з Сіверським Дінцем). Між Борисфеном і Танаїсом названо ще три визначні ріки — Пантікап, Гіпакіріс та Герр, ідентифікація яких поки що не має однозначного вирішення.

Найближче до Ольвії, що є серединним пунктом прибережної лінії Скіфії, живе змішане плем'я калліпідів, вище від них — алізони, далі скіфи-аротери. «Це племена, що мешкають вздовж течії Гіпаніса на захід від Борисфена» [Herod., IV, 17].

Решта племен розміщена Геродотом на сході Скіфії. Вище Гілеї, що у пониззі Борисфена, між ним і Пантікапом, живуть скіфи-георгой, між Пантікапом і Герром, розділені навпіл рікою Гіпакіріс, — скіфи-кочовики, за Герром — скіфи царські, володіння яких на сході доходять до Боспора Кіммерійського та міста Кремни на Меотиді, а частково і до ріки Танаїс.

В цілому Скіфію Геродот уявляє у вигляді квадрата, кожна сторона якого дорівнює 4000 стадій або 20 дням шляху. Південний її кордон від Істра до Каркінітиди і далі до Скелястого (Керченського) півострова звернутий до Понту, східний — до Меотиди і Танаїсу, західний визначається течією Істра. Орієнтири північного кордону — розмитіші. Північно-східний кут квадрата визначається розселенням вище від нього меланхленів, північно-західний — витоками Тіраса, що містяться на межі між Скіфією та Невридою.

На півдні скіфи межували із таврами, яким належав Гірський Крим, на заході — із фракійцями, на півночі (із заходу на схід) спочатку з агафірсами, далі — з неврами, адрофагами та меланхленами. На схід від Танаїса тяглися володіння савроматів, вище від яких мешкали будіни. У землю останніх за покоління до походу Дарія переселилися неври. В ній же містилося і велике місто Гелон, що належало буцімто вихідцям із грецьких емпоріїв, які розмовляли частково скіфською, частково грецькою мовами.

Опускаючи деякі суттєві уточнення, до котрих повернемося у відповідному місці, ми навели загальну характеристику Скіфії за Геродотом. При цьому слід пам'ятати, що до висвітлення її географії він повертається тричі: спочатку, — розповідаючи про розселення скіфських племен [IV, 17—20], далі, — описуючи ріки [IV, 47—58], і врешті решт, — визначаючи загальні контури країни та характеризуючи її сусідів [IV, 99—117]. Додаткові свідчення про неї можна почерпнути із описання поховальних звичаїв скіфів [IV, 71], характеристики клімату, нотаток легендарно-історичного змісту тощо [IV, 3, 7—12, 28, 81 та ін.].

Змальовує Геродот і віддаленіші від Скіфії землі, — часом пустельні, часом населені тими чи іншими племенами. Серед останніх для нас найбільш цікавою є згадка про якихось «інших скіфів», що колись відділилися від царських і оселилися у країні на північний схід від ірків [IV, 23]. Найвіддаленішим у цьому напрямку від Скіфії плем'ям були агриппеї. До них скіфи добираються за допомогою семи перекладачів [IV, 24]. Безперечно, описані Геродотом на вказаному шляху народності становили реальні етнічні угруповання. Про мешканців віддаленіших земель надходили вже повні фантастичних подробиць чутки, — за винятком іседонів, що мешкали на схід від агриппеїв [IV, 25].

Спадок Геродота ретельно вивчався в усьому світі протягом століть (історію питання див. [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 41—79; Нейхард, 1982. — С. 6—230; Скржинская, 1991]), тому нам немає будь-якої потреби детально його характеризувати. Вважаємо за необхідне наголосити лише на двох моментах.

Насамперед щодо достовірності свідчень Геродота. Сучасники зустріли його твір захоплено. Софокл створив навіть оду на честь історика. Проте численність різнопланового матеріалу, що його вміщувала «Історія», вільна манера викладу (слід пам'ятати, що йдеться про часи, коли наука і література ще не розділилися як окремі галузі), насиченість переказами та легендами ще у давнину стали приводом до скептичного сприйняття твору декотрими із еллінів. Першим кинув камінь у нього Фуکیدід, додав сумнівів і Аристотель. Та найдошкульніше висміяв геніальний витвір батька історії Плутарх у спеціальному трактаті «Про підступність Геродота», хоч слід підкреслити: скіфського логосу в ньому він не торкався. В основі неприйняття «Історії» Плутархом лежали політичні причини. Що ж до сучасних скептиків (А. Сейс, К. Мюлленхофф, Г. Пановський, М. Еберт, Г. Мейер, Д. Фелінг, О. Армайор), то причина їхнього скептицизму полягає у небажанні збагнути характер світогляду письменника, практику часу та специфіку завдань, котрі Геродот перед собою ставив. Рішучу відсіч новітнім нападкам на Геродота ще наприкінці минулого століття у ряді праць дав Ф.Г. Міщенко [1886; 1888; 1888а], зазначивши, зокрема, що «географічні, топографічні, історичні і особливо побутові повідомлення Геродота про Скіфію і скіфів за справедливістю вважаються дорогоцінними і за достовірністю мають бути визнані єдиними для свого часу» [1886. — С. 352].

Великий внесок у вивчення особливостей геродотівської «Історії» у ХХ ст. внесли Ф. Якобі [1913], Д.П. Калістов [1945], С.Я. Лур'є [1947], С.О. Жебельов [1953], О.І. Доватур [1957] та багато інших видатних російських істориків. Результатом цих праць було не лише усталення довіри до свідчень Геродота, але й усвідомлення єдино правильного підходу до його творчості: Геродот був першовідкривачем і разом з тим — дитям своєї доби, творчий доробок якого відбиває рівень знань середини V ст. до н.е.

В останні роки плідно працювали над інтерпретацією скіфського оповідання Геродота А.М. Хазанов [1975], М.В. Скржинська [1982; 1989; 1991], І.О. Шишова [1981], А.О. Нейхардт [1982], Л.О. Гіндін [1984], Д.С. Раєвський [1977; 1985], М.М. Погребова [Погребова, Раєвський, 1992] та багато інших, відкриваючи оригінальні підходи до розуміння його повідомлень і висвітлюючи в них нові шари історичної інформації. Значну увагу прочитанню оповідання нещодавно приділив Б.О. Рибаків [1979], проте його праця потребує спеціального розгляду і на ній ми зупинимося нижче.

Виняткове значення для інтерпретації свідчень Геродота має нове видання скіфського логосу з уточненим перекладом на російську, здійснене великим колективом фахівців під керівництвом О.І. Доватура, Д.П. Калістова та І.О. Шишової [1982]. Текст у ньому супроводжується кваліфікованими коментарями (772 позиції), в яких детально висвітлено здобутки і прорахунки у трактуванні кожного історичного поняття, кожне різночитання у різних публікаціях твору та всі можливі варіанти перекладів не зовсім зрозумілих місць. Суттєво полегшуючи роботу фахівців, видання відкриває безліч нових граней, відтінків і можливостей тексту, зміцнюючи тим самим упевненість у добросовісності історика та достовірності його повідомлень.

В результаті багаторічної праці над проблемами історії Скіфії автор дійшов власного переконання щодо істинної невичерпності історичної інформації, закладеної в оповіданні Геродота [Тереножкин, Мозолевский. — 1988. — С. 228]. Питання лише у тому, — як її вилушити із монолітної брили твору. Гадаємо, до нього слід підходити не як до історичного дослідження, а як до лише поверхово систематизованої енциклопедії знань про Північне Причорномор'я, у котрій істинне кожне слово. Слід лише зрозуміти, до якої конкретно-історичної спільності, на якому відтинку її історії воно відноситься (незалежно від того, як їх атестує сам Геродот), від кого було почуте або з якого джерела виписане батьком історії. Дуже тонко вловила хронологічну багатошаровість розповіді Геродота А.С. Русяєва: «Неймовірна заплутаність діафеси етносів на території нашої країни, як і свідчень про похід Дарія, засвідчує, що він користувався різнохарактерними і різночасовими джерелами, в котрих не міг виділити хронологічно різні шари відносно етнічних спільностей Скіфії... Скіфський логос — це хронологічно неоднозначний, нерозкладний історично та художньо комплекс, у якому вміщений результат кількох історичних періодів, починаючи у крайньому разі від VIII і кінчаючи другою чвертю V ст.» [Русяєва, 1991. — С. 112]. Однак, як справедливо додає дослідниця, питання історичної періодизації скіфського логосу у зіставленні з археологічними та іншими писемними джерелами ще навіть і не ставилося. Це значно ускладнює наше завдання і потребує при вивченні етнічної географії Скіфії за Геродотом особливої чутливості у сприйнятті його повідомлень, постійної і неухильної етно-хронологічної їхньої систематизації.

Саме тут слід зупинитися на питанні про джерела інформації Геродота. У літературі не припиняються суперечки з приводу його автопсії у Північному Причорномор'ї (див. [Нейхардт, 1982. — С. 214—230]). Переважна більшість дослідників переконана, що він дійсно побував тут і багато що побачив на власні очі, — розбіжність викликає головним чином оцінка масштабів його ма́ндрівки по Скіфії. Проте не менш аргументовано доводиться і протилежна позиція [Русяєва, 1991. — С. 111]. На наш погляд, питання про автопсію Геродота має більше турбувати біографів історика, ніж дослідників його творчості, оскільки зрозуміло: незалежно від того, де збирав Геродот свою інформацію — у самій Скіфії чи в Елладі, — вона надходила до нього від людей, добре обізнаних із географією та історією Скіфії, і власні його спостереження при незнанні скіфської мови мало що могли додати навіть за якнайглибшої його подорожі по країні.

Суттєвіше, на наш погляд, усвідомити, яке місце у скіфському доробкові «Історії» посідають усні джерела та свідчення, почерпнуті із писемної традиції. На думку дослідників, вони співвідносяться як 5:1 [Ватерс, 1985^{*}. — С. 76]. Проте маємо підстави засумніватися у правильності такого визначення: вся тканина розповіді про Скіфію засвідчує, що в її основі містяться праці перших іонійських логографів [Ростовцев, 1925], характеристику яких наведено Діонісієм Галікарнаським: «Одні з них записували грецькі, інші — варварські розповіді, не пов'язуючи їх між собою, але розміщуючи за народами та містами і викладаючи окремо одні від інших. Переслідували вони одну й ту саму мету: зробити загальновідомими усі спогади, які тільки збереглися у місцевих мешканців і були розсіяні по народах і містах, а саме — лежали у записах в храмах та інших громадських спорудах, у тому самому вигляді, в якому знаходили їх, нічого до них не додаючи і нічого не віднімаючи; у тім числі існували й декотрі міфи, що користувалися довірою завдяки своїй давнині, а також розповіді про патетичні події, котрі видаються надто наївними людям нашого часу» [див. Русяєва, 1991. — С. 110—111].

Слід гадати, що Геродот був добре обізнаний з усією літературою скіфської проблематики, але його постійні суперечки із попередниками [Доватур, 1957. — С. 45] засвідчують, що він нічого не сприймав на віру і все перевіряв здобутою в результаті розпитувань інформацією. Це не може не підвищувати авторитетність його повідомлень.

Окремо слід розглянути питання про відношення до цифрового матеріалу у текстах Геродота. Наукову дискусію щодо їхнього значення останнім часом підсумовано у низці праць [Шишова, 1981; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 188, 236, 326; Скржинская, 1991. — С. 102—110]. Спроби деяких дослідників сприймати наведені Геродотом цифри буквально виявилися невдалими, оскільки він не надавав їм того значення, яке намагаються вкласти у них сьогодні. М.В. Скржинська, проаналізувавши весь цифровий матеріал у скіфському логосі, дійшла висновку, що його можна поділити на дві групи: традиційні фольклорні числа, що визначають не стільки кількість, скільки якість предмета (у розумінні «багато»), отже, не придатні для конкретних розрахунків, та числа, отримані шляхом реальних замірів. До останніх відносяться насамперед значення відстані [Скржинская, 1991. — С. 110]. Геродот дає їх або у стадіях, або у днях пішохідного шляху чи плавання.

На жаль, історик ніде не застерігає, яким стадієм при цьому він користувався: у греків величина його коливалася від 150 до 210 м. Більшість дослідників схиляється до думки, що він мав на увазі афінський стадій (177,6 м), проте інші наполягають на іонійському (210 м) [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 326].

Така неузгодженість ще більше утруднює і так не простий розрахунок конкретного наповнення геродотівського «дня шляху». Сам він визначає його у 200 стадіїв. Але яким би стадієм при цьому він не користувався, слід мати на увазі приблизність відстаней, вирахованих у днях шляху, оскільки, як зазначає більшість неупереджених дослідників [Шрамко, 1987. — С. 6], шлях зазвичай завжди пролягав по пересіченій місцевості за складним маршрутом, тому спроба перекласти день шляху на кілометри і відкласти його на карті, — справа вкрай неперспективна.

Ще обережніше слід оперувати «днями плавання»: на їхньому визначенні відбивалася як звивистість русла, так і плавання за течією або проти неї.

Проте, на нашу думку, не варто й зовсім нехтувати вказівками Геродота про ту чи іншу відстань. Особливо цінне його визначення відстаней у днях шляху для порівняння між собою протяжності тих чи інших географічних об'єктів, тобто відносної їхньої величини.

Закінчити цей короткий огляд особливостей скіфського логосу вважаємо за необхідне словами М.І. Надеждіна, — одного із найбільших прихильників творчості великого грека та невтомного її інтерпретатора: «Нашій Скіфії більше, ніж іншим, незрівнянно цікавішим країнам земної кулі, випала щаслива доля знайти саме у Геродоті, батькові історії, і блискучого спостерігача, і блискучого живописця. Геродот... описав її з якоюсь особливою любов'ю, з якоюсь

* Роботу ідентифікувати не вдалось.

небезсторонньою ніжністю, не нехтуючи ані щонайменшими подробицями, які міг вихопити або особистим спостереженням, або старанними розпитуваннями туземців. Можна сказати, що наведена ним картина Скіфії є рідкісним взірцем географічної повноти і обробки, якими тільки могла бути пошанована варварська країна з боку чванливої класичної старовини» [Надеждин, 1844. — С. 9].

Хочемо сподіватися, що розпочате тут дослідження повністю підтвердить таку високу оцінку.

Маючи непересічне значення для відтворення скіфської історії, незрівнянно менше конкретних даних з етнічної географії Скіфії містять твори сучасників і найближчих наступників Геродота, — Фукідіда, великого медика Гіппократа, видатних давньогрецьких поетів і драматургів Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана, Піндара тощо.

З розвитком мореплавства в Елладі починають з'являтися твори під назвою періплів (буквально — «плавання навкруги»), що нагадують сьгоднішні лоції і містять багато свідчень про морське узбережжя, лимани, затоки, гирла рік, поселення, навколишні племена.

Один із найяскравіших творів означеного жанру, що стосуються Північного Причорномор'я, довгий час приписувався мореплавцеві VI ст. Скілаку Коріандському. Проте аналіз періпла засвідчив, що він був створений в останні роки правління Філіпа Македонського, між 361 та 357 рр. [Мюллер, 1955. — С. 55], тому твір увійшов у науку під назвою періпла Псевдо-Скілака. В ньому у подробицях описано чорноморське побережжя від Фракії до Пантікапея, що дає можливість уточнити деякі дані Геродота.

Безперечно, у період класичної Греції мали існувати й інші періпли, присвячені Понту Евксінському, — користування ними відчувається в уривках із творів історика та географа Ефора (405—330 рр.). Останній відомий лише за витягами у пізніших авторів — насамперед Псевдо-Скімна та Страбона. Не дійшла до нас і праця географа III ст. Деметрія із Каллатії: на нього лише посилається той-таки Псевдо-Скімн.

Твір Псевдо-Скімна свого часу приписувався авторові останньої чверті II — початку I ст. Скімну Хіоському. Він належить до так званих перігес (буквально — «землеописання») і складений виключно на основі праць Ефора та Деметрія Каллатійського. В цьому невеликому за обсягом творі при описанні північного узбережжя Понту, як і в періплі Псевдо-Скімна, основну увагу відведено описанню античних поселень, але серед них є й цікаві подробиці щодо глибинніших районів Скіфії, насамперед рік Гіпаніса та Борисфена.

Незрівнянно детальніше описання Північного Причорномор'я наводиться у «Географії» Страбона (близько 63 р. до н.е. — 23 р. н.е.). Термін «скіфи» у нього вживається зазвичай для визначення сарматів, проте серед свідчень географа легко виділяються більш ранні повідомлення про скіфів, починаючи від Гомера та Гекатея. Серед його джерел називають Ератосфена, Аполлidora, Артемідора Ефеського, Посідонія, Феофана Мілітенського, Ефора. Незаперечно, Страбоном були використані й інші джерела, що не дійшли до нас. Разом з безцінними матеріалами із географії Північного Причорномор'я Страбон наводить багато свідчень із політичної історії Скіфії від найдавніших часів до пізньоскіфських царів Скілура і Палака. Як писав про Страбона М.І. Ростовцев [1925. — С. 41], «якщо він і не виявив ні особливого хисту, ані хоч би бажання сховати шви, то у виборі джерел він зробив усе, що міг».

Виключний інтерес для реконструкції етногеографії Скіфії становить «Землеописання» Помпонія Мели, створене близько 44 р. н.е. на підставі порівняно ранніх джерел. Цінність праці для нас полягає насамперед у тому, що при описанні географічної ситуації на Дніпровському Лівобережжі, найзаплутанішої у Геродота, Мела наводить деякі подробиці, відсутні у будь-кого із античних авторів і явно незалежні від геродотівської традиції. Докладно описує Помпоній Мела також Борисфен, Гіпаніс, Тірас та Істр. Хоч тут він багато в чому перегукується із Геродотом, у його повідомленні зустрічаються нові деталі, конче важливі для локалізації геродотівської номенклатури племен. Саме у Помпонія Мели зустрічається невідоме Геродотові скіфське плем'я асіаків (аксіаків Птолемея) та річка Асіак, що відділяє їхні володіння від земель калліпідів.

Багато нових і надзвичайно цінних свідчень з географії Північного Причорномор'я пропонує «Природнича історія» Плінія Старшого (23/24—79 рр. н.е.) — визначного державного

чиновника Римської імперії доби Веспасіана та Тіта, невтомного письменника і вченого. На жаль, із його праць збереглася лише вказана — 37-томне дослідження, що являє собою енциклопедію різноманітних знань [Скржинская, 1977].

Для створення своєї праці Пліній скористався значною кількістю творів своїх попередників — Ісідора, Артемідора, Агріппи, Варона та ін., а також численними усними повідомленнями сучасників. Щоправда, не зовсім творче запозичення Плінієм різноманітних матеріалів не могло не позначитися на деякій ускладненості, а місцями й заплутаності його географічних свідчень про Північне Причорномор'я, проте він викладає цілий ряд свідчень абсолютно незалежних від розглянутих вище авторів, зокрема називає низку племен, не відомих Геродотові, і на відзнаку від останнього наводить точну локалізацію його легендарних авхатів, розміщуючи їх від Побужжя до Керкінітиди.

Так само незалежно від Геродота він говорить про катіарів і траспіїв. Отже, імовірно, більшу рацію мають дослідники, які гадають, що Пліній користувався матеріалами, котрі у передачі Саллюстія належали Гекатееві та іншим авторам досить давніх часів.

Деякі нові дані з географії Північного Причорномор'я містить періпл Арріана, — римського чиновника, що 134 р. н.е. здійснив плавання Понтом і виклав свої спостереження у вигляді листа до імператора Адріана. Незважаючи на здійснену подорож, значна частина наведених Арріаном даних ґрунтується не на особистих враженнях, а на запозиченнях із писемних джерел.

Значно ширше Північне Причорномор'я описано у періплі Анонімного автора. Його складено у ранньовізантійській час шляхом поєднання періпла Арріана з уривками із Псевдо-Скілака, Псевдо-Скімна, невідомого періпла, що датується часом, не пізніше III ст. до н.е. та інших джерел. Спочатку твір приписувався Арріану, потім був визнаний періплом Псевдо-Арріана, зараз його називають просто періплом Анонімного автора [Ростовцев, 1925. — С. 69—73; Скржинская, 1980]. Незважаючи на компілятивний характер праці, деякі географічні об'єкти описані в ній ширше, ніж у авторів, які в ній цитуються.

Видатний римський астроном і географ Клавдій Птолемей (близько 90—160 рр. н.е.), автор узагальнюючої праці «Географічний посібник», ніби підсумовує географічні знання античності. Упереміш із новими даними він зберігає й стару номенклатуру рік, міст та племен, що сягають безпосередньо Великої Скіфії та її історії до доби Мітрідата. На відміну від своїх попередників, Птолемей наводить координати географічних об'єктів, проте не вказує відстані між ними у лінійних мірах, котрі запозичив у своїх джерелах. Перероблені Птолемеєм дані є матеріалами для складання карт, проте ж, чи існували самі карти, — невідомо. Щоправда, існують карти XV ст., виконані за Птолемеєм. Можливо, їх створено за більш ранніми зразками.

Слід зазначити, що Птолемеєм допущено велику низку похибок у визначенні координат. Насамперед неправильно було обчислено широту Візантія, похідного пункту для його обрахувань. А відтак значно викривлено берегову лінію від Дунаю до Перекопа. Відстань між Дунаєм та Дністром надто стиснута, а між Дніпром та Доном, навпаки, розтягнута.

Сучасними дослідниками проведено велику і ретельну роботу, зворотню Птолемеєвій, тобто перекладання координат на лінійні міри. Серед таких інтерпретацій особливий інтерес для нас становить праця Ф.О. Брауна [1899], в якій здійснено одну із найґрунтовніших реконструкцій географічної ситуації у Північному Причорномор'ї за скіфського часу.

Із римських авторів деякі свідчення про Північне Причорномор'я є також у вченого-енциклопедиста Варрона, архітектора Вітрувія Поліона. Останній, зокрема, наводить описання гіркого джерела, що впадав у Гіпаніс, — Еksamпея, котре вважається незалежним від традиції Геродота [Артамонов, 1949. — С. 151].

Після II ст. н.е. свідчення про північнопонтійські землі та їхнє населення стають все смутнішими. У них дедалі важче розрізнити запозичення із більш ранніх джерел, сучасні авторам реалії та довільні фантазування, тому використовувати їх можна лише для доповнення достовірніших відомостей. Найбільше етногеографічної інформації містять «Землеописання» Гая Юлія Соліна (III ст.) та «Словник» Стефана Візантійського (IV ст.). Описання північнопри-

чорноморських племен з їх екзотичними для римлян назвами та етнографічними особливостями поступово переходять до творів римських поетів і риторів, втрачаючи географічну прив'язку і перетворюючись на літературні фігури.

Ми навели оцінку лише найважливіших писемних джерел з етнічної географії Скіфії, сподіваючись звернутися, при потребі, до менш значних із них в аналітичній частині праці. Всі античні повідомлення про Північне Причорномор'я з грецькими та латинськими текстами і перекладами на російську зібрано В.В. Латишевим у праці «Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе», що виходили друком у вигляді додатків до «Записок русского археологического общества» з 1893 по 1906 рр. Дещо уточнений переклад видання видрукувано у ВДИ за 1947—1949 рр. Щоправда, Б.М. Граков зазначає — виправлення попереднього перекладу не завжди вдалі, а коментарі до тексту (з чим можемо погодитися) то надто елементарні і нерівноцінні, то в різних місцях з приводу одного і того ж наводять відмінні тлумачення [Граков, 1971. — С. 9]. Втім, для потреб нашої праці вказані недоліки видання зовсім несуттєві, саме на нього ми й посилатимемося при використанні більшості античних джерел, за винятком Геродота. Найдосконаліший російський переклад його скіфського логосу здійснено І.О. Шишовою [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982]. Українські вчені нещодавно отримали скіфський логос у перекладі А.О. Білецького, опублікованому в кількох числах журналу «Археологія» за 1991—1992 рр. З одного боку, автор перекладу, за його зізнанням, намагався використати всі здобутки російських перекладів Геродота, з другого — узгодити написання власних назв із нормами фонетики української мови [Білецький, 1991].

На жаль, останній принцип використано перекладачем половинчато: для одних термінів пропонується новописання (наприклад, Гіпаній замість Гіпаніс, Матієда замість Меотіда, іюрки замість іірки і т.д.), для інших зроблено поступку «академічній традиції» і залишено без змін. Такий різнобій не може не різати вуха, тому, ризикуючи зажити слави ретрограда, вважаємо за доцільне зберегти усталене традицією написання усіх власних назв, у тому числі і в цитатах із Геродота за А.О. Білецьким. У випадках, коли переклад А.О. Білецького відрізнятиметься від перекладу О.І. Шишової за суттю, впливаючи на розуміння думки Геродота, останній наводитимемо у посторінкових примітках.

І ще одне застереження щодо цитування. Як відомо, згідно з останніми знахідками В.І. Абаєва, геродотівські скіфи-георгой зовсім не були хліборобами: прямий переклад їхнього імені з іранської — «ті, що вшановують худобу», тобто скотарі [Абаєв, 1980. — С. 130; 1981. — С. 74—76]. Вагоме підтвердження правомірності такого перекладу навів нещодавно Л.О. Гіндін [1984]. Аналізуючи текст Геродота з лінгвістичного погляду, він встановив, що на означення терміну «мешкати» для племені георгой Геродот застосовує те саме дієслово, що й по відношенню до інших кочових племен, тоді як «мешкання» достеменно осілого хліборобського населення у всіх випадках визначається зовсім іншим терміном.

Маємо всі підстави підозрювати (див. далі), що так само в результаті адаптації греками не зовсім зрозумілої для них самоназви місцевого скіфського племені утворилися й загадкові скіфи-орачі (оратаї у А.О. Білецького). Відтак обидва терміни — і георгой, і аротери — вважаємо за потрібне наводити без перекладу.

2. ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

Археологічний матеріал скіфського часу почав накопичуватися із середини XVIII ст. і нині представлений багатьма тисячами пам'яток з території усїєї України та суміжних з нею областей сусідніх країн. Першу систематизацію цього матеріалу спробував здійснити О.О. Сціпін [1918]. Підсумки дожовтневому вивченню скіфських старожитностей підвів М.І. Ростовцев [1918; 1925], праці якого у багатьох аспектах не втратили свого значення і до нашого часу.

Новий період у дослідженні пам'яток Скіфії почався у пожовтневий період. Важливою подією стала Московська нарада скіфознавців 1945 р., на якій було визначено найближчі завдання скіфознавства. Одним із основних серед них визнано необхідність з'ясування особливостей локальних варіантів скіфської культури.

До початку 70-х років зусиллями великого колективу фахівців колишнього СРСР намічена робота в основному була завершена. Підсумки її підведено О.І. Тереножкіним та В.А. Іллінською [Археологія УРСР, 1971; Ильинская, Тереножкин, 1983], праці яких набули загального визнання.

Нині скіфська культура на території України поділяється на два великих регіони — степовий та лісостеповий. Перший із них, що безсумнівно пов'язується із кочовими скіфськими племенами, вважається монолітним. Що ж до Лісостепової України, то тут виділено дві великі культурні спільності скіфського часу — правобережна та лівобережна. Останні у свою чергу поділяються на ряд локальних варіантів: києво-черкаський, східноподільський, західноподільський (Правобережжя), ворсклинський, посульський та сіверо-донецький (Лівобережжя). До вирішення скіфської проблеми залучаються також скіфоїдні пам'ятки на Середньому Дону та в Середній Європі (рис. 1).

Перш, ніж розпочати систематизацію археологічних джерел для потреб реконструкції етнічної географії Скіфії, вважаємо за необхідне пояснити сутність застосованого нами терміна «скіфська культура» та споріднених із ним понять. Слід зауважити, що такі поняття, як «археологічна культура», «локальний варіант археологічної культури», «локальна група пам'яток» тощо відносяться до найневизначеніших у науці. Багатолітня дискусія теоретиків так і не увінчалась виробленням загальноприйнятої думки (коротку бібліографію див. [Рычков, 1990]). Немає однастайності у визначенні змісту цих понять і щодо скіфського часу.

Для частини дослідників «археологічна культура» — суто описова категорія, засіб для виявлення конкретних людських спільностей — етнічних, господарських, політичних тощо. Інші ж вважають, що вона вже сама по собі відбиває сутність реальної соціальної організації (зазвичай етнічної).

Дещо легше оперувати поняттям «археологічна культура», коли вона має умовну назву (найчастіше похідну від географічного терміну). Назву ж скіфської археологічної культури від самого початку було утворено від етноніма, що у подальшому спричинило до численних непорозумінь. Саме етнічного змісту скіфській культурі надавав М.І. Ростовцев, розуміючи під нею культуру іраномовних пришельців-скіфів, мешканців Степу, від котрих її запозичили панівні шари підкорених ними аборигенних племен, носіїв зовсім відмінних культурних традицій.

Найближче до М.І. Ростовцева поняття «скіфська культура» трактував Б.М. Граков. На його думку, хибне уявлення про єдність скіфської культури у різних регіонах Північного Причорномор'я склалося внаслідок поширення на всьому його просторі однорідних елементів так званої скіфської культури, котрі в основному зводяться до єдності трьох категорій речей: зброї, кінського спорядження та звіриного стилю («скіфської тріади» за Б.М. Граковим).

Насправді ж на означеній території слід вбачати дві культури — власне скіфську, що належала однойменному етносові (мешканці Степу), і культуру осілих лісостепових племен. Зовні вони нівелюються не тільки поширенням скіфської тріади, а й широким античним імпортom. Проте поховальні споруди і звичаї, характер поселень, кераміки, особистих прикрас різко відрізняють степову культуру від лісостепової і змушують шукати її носіям іншого етнічного визначення [Граков, Мелюкова, 1953; 1954].

Категорично заперечував Б.М. Гракову О.І. Тереножкін [1971]. Затушовуючи відмінність між культурою степового і лісостепоного населення на підставі аналізу матеріалів раннього часу, він відстоював єдність культури скіфського часу на переважній частині території України. Населення її етнічно було різним, але входило до політичного об'єднання під назвою Скіфія. Таким чином, із поняття етнічного скіфська культура перетворювалася О.І. Тереножкіним на поняття адміністративне. Варто відмітити насамперед хибність методичного підходу О.І. Тереножкіна до визначення поняття «скіфська культура». Дійсно, коли оперувати матеріалами виключно раннього часу, які майже повністю відсутні у Степу (див. далі), відмінність між степовим і лісостеповим регіонами Північного Причорномор'я може видатися несуттєвою. Проте коли звернутися до матеріалів пізніших періодів, розбіжності степової і лісостепової культур стають настільки очевидними, що відпадають будь-які підстави говорити не тільки про етнічну, а й про політичну єдність їхніх носіїв.

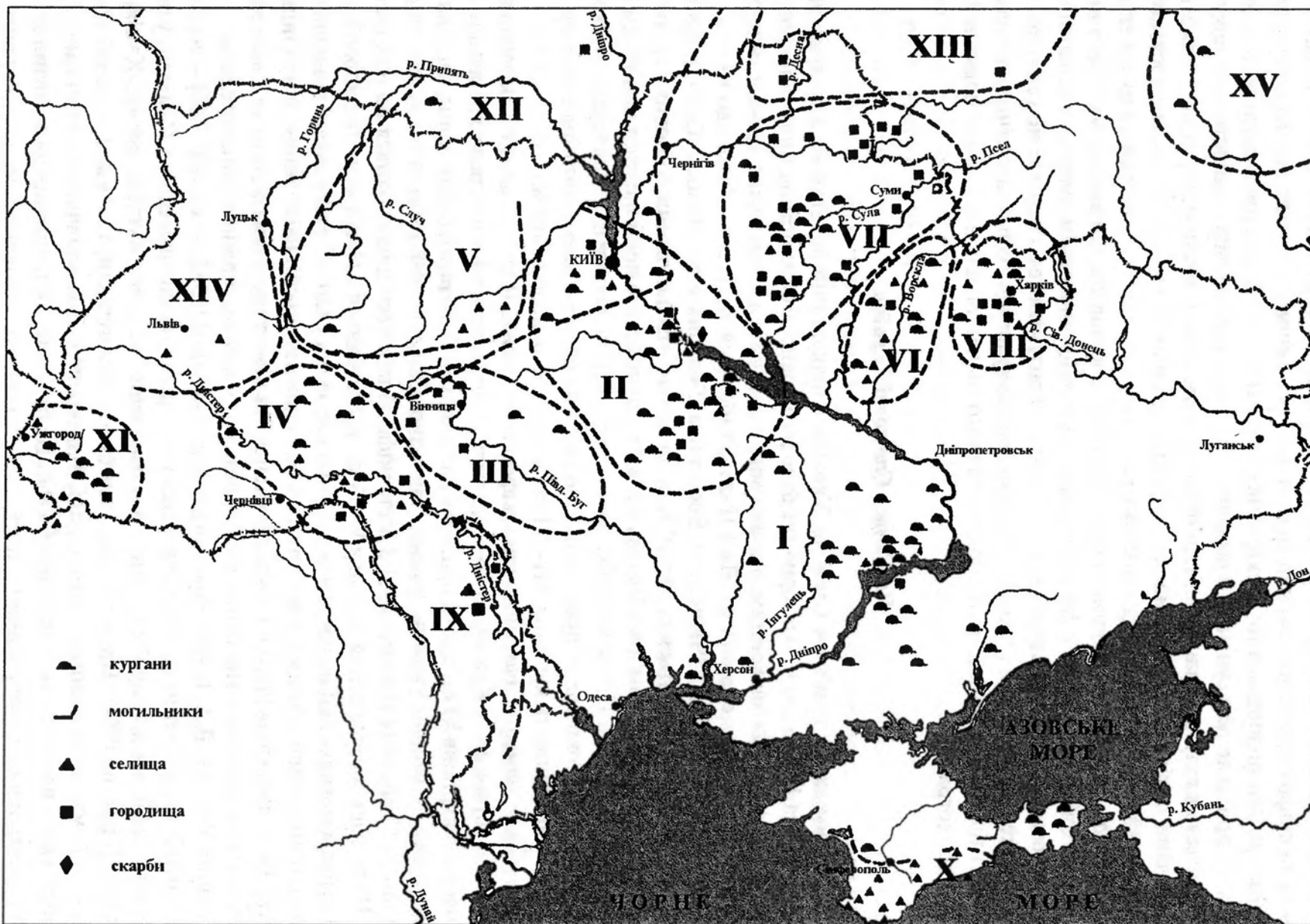

Рис. 1. Пам'ятки скіфського часу. I – Степова зона; II – Києво-Черкаська група; III – Східноподільська група; IV – Західноподільська група; V – Волинська група; VI – Ворсклинська група; VII – Посульська група; VIII – Північнодонецька група; IX – Молдавська група; X – Кизил-кобинська; XI – Куштановицька; XII – Підгірцево-Мілоградська; XIII – Юхнівська; XIV – Пізньовисоцька; XV – Воронежська (за В.А.Іллінською, О.І.Тереножкіним, 1971).

Отже, будучи послідовним, назву «скіфська» слід було б залишити виключно за культурою степової смуги, розуміючи під нею культуру скіфського етносу. Що ж до так званих локальних варіантів лісостепових пам'яток, то їх належало б виділити в окремі культури, добравши їм відповідних назв.

Проте не треба бути провидцем, аби передбачити: ні до чого іншого, крім плутанини, таке перевизначення не призведе, бо, як справедливо зазначав О.І. Тереножкін, сама скіфська культура спочатку була виділена на матеріалах, дуже далеких від скіфського Степу, — за пам'ятками Лісостепової України та Кубані. Але, незважаючи на всю неоднозначність застосування таких термінів, як «скіфська культура», «локальний варіант скіфської культури», «локальна група скіфських пам'яток», «культура скіфського типу», «скіфоїдна (скіфоподібна) культура», будь-який скіфознавець достеменно знає, про що у кожному конкретному випадку йдеться.

Безперечно, впровадження у скіфознавство математичних методів дослідження колись неминуче призведе до усунення наведеної термінологічної невизначеності. Але поки воно розвивається як галузь науки гуманітарної, ця невизначеність зовсім не страшна, а може, навіть і виправдана, оскільки дає можливість завдяки незначній зміні смислового наголосу, суфікса, епітета уникати багатослівних додаткових пояснень і уточнень. І вдатися до цього екскурсу ми визнали за необхідне головним чином для того, щоб подальший виклад матеріалу не викликав непотрібних запитань у фахівців суміжних із скіфознавством галузей археології. Ми ж під терміном «скіфська культура» за традицією далі розумітимемо переважно усе коло археологічних джерел, що так чи інакше підпали під вплив культури скіфського етносу, не надаючи йому ні етнічного, ні адміністративно-політичного значення: для нас воно — поняття насамперед суто географічне.

Пам'ятки Степової України

Основним видом пам'яток Степової України є підкурганні поховання. За підрахунками, зробленими на 1980 р., за всю історію тут було розкопано 2300 курганів, нині ця цифра перевищує 2500. Згідно із зведенням, на яке ми посилаємося, переважна більшість курганів (2042 із 2300) споруджена в IV ст. До VII ст. відносяться лише 5 пам'яток, до VI — 12, VI—V — 7, V — 61, V—IV — 73 [Черненко, Бессонова, Болтрик и др., 1986. — С. 345]. Щоправда, останнім часом робляться серйозні спроби поглибити датування степових курганів. Як стверджує С.В. Полін, пам'ятки V ст. за кількістю не набагато поступаються пам'яткам IV ст. [Полін, 1987. — С. 32]. Проте це тільки загальне враження: робота щодо передатування конкретних поховань поки що не проведена. Але як би не було вирішене питання стосовно V ст., факт про нечисленність курганів VII—VI ст. залишається непорушним.

При цьому знаменно, що найдавніші скіфські пам'ятки (VII ст.) розміщені виключно на окраїнах степової зони — у Криму, на Дону, на межі із Лісостепом у Кіровоградській області. Майже половина курганів VI ст. також припадає на Степовий та Передгірський Крим, частина — на південно-західні райони України, у межах так званої Старої Скіфії, і тільки три із них виявлено поки що на Степовому Лівобережжі. З V ст. скіфські пам'ятки поширюються по всій степовій зоні. Найбільше зосередження курганів V—IV ст. відзначається у Нижньому Подніпров'ї.

Грунтові могильники не набули значного поширення у Степу, та й вивчені поки що недостатньо. Вони розміщуються у контактних зонах і пов'язуються з населенням, що з кінця V — початку IV ст. почало осідати на землі (Керченський півострів, пониззя Дону та Дністра), про що свідчить і наявність у тих самих місцях незначної кількості одночасних поселень.

З кінця V ст. (за В.А. Іллінською та О.І. Тереножкіним [1983. — С. 188—190] — з початку IV ст.) низка неукріплених селищ з'являється і на берегах Нижнього Дніпра. Саме тут, у центрі Степової Скіфії, на лівому березі Дніпра в означений час засновується велике Кам'янське городище [Граков, 1954]. На ньому відсутні будь-які матеріали, пов'язані із перебуванням знаті, — їх немає ні на «великому» городищі, ні в акрополі. Тому уявляються марними спроби інтерпретувати пам'ятку як «столицю» Скіфії. Це було звичайне поселення ремісників і торговців, виникнення якого відбивало потреби економічного розвитку скіфського суспільства.

Незважаючи на вирішальну роль Скіфії як історичного фактора у Східній Європі за доби раннього заліза, попри величезну кількість розкопаних у Степу пам'яток, теоретичне вивчення останніх значно відстало від вивчення пам'яток Лісостепової України. Більшість узагальнюючих праць щодо них з'явилася лише в останні роки.

Досі немає узагальнюючої праці з питань матеріальної культури Степу. Із окремих її категорій монографічно вивчалися лише зброя [Мелюкова, 1964; Черненко, 1981], захисний обладунок [Черненко, 1968], особисті прикраси [Петренко, 1978] та античний імпорт [Онайко, 1966; 1970]. Кераміку розглянуто у кандидатській дисертації Н.О. Гаврилюк [1981; 1989], кам'яну скульптуру — В.П. Білозоров [1986].

Незважаючи на переважання у матеріальній культурі степового населення загальноскіфських знарядь праці, зброї, кінського спорядження та звіриного стилю, а також античного імпорту, в цілому вона виглядає цілком самобутнім явищем не тільки через своєрідність поєднання вказаних вище категорій речей, а й завдяки існуванню тільки їй притаманних форм. Серед них — пам'ятки монументальної скульптури, бронзові казани, окуті золотом дерев'яні чаші, широкі рубчасті браслети тощо. Оригінальний і степовий керамічний комплекс, основні форми якого розвинулися на основі традицій попереднього періоду [Гаврилюк, 1981. — С. 18].

Дуже незадовільно проаналізовано і сукупність пам'яток окремих регіонів. Монографію присвячено лише старожитностям Східного Криму [Яковенко, 1974]. Пам'ятки ще трьох регіонів (Південне Побужжя, пониззя Дунаю, порубіжжя Степу та Лісостепу у межах Кіровоградської області) досліджено на рівні кандидатських дисертацій [Гребенников, 1989; Андрух, 1992; Бокий, 1980].

Дві праці присвячено степовим пам'яткам VII—V ст. [Яценко, 1959; Мурзін, 1984]. Узагальнюючої праці щодо пам'яток IV ст. немає.

Дещо краще виглядає справа із вивченням поховальних споруд та обряду Степової Скіфії. Початок йому було покладено працями Б.М. Гракова [1962; 1964]. Поховальні обряди раннього часу відбито у монографії В.Ю. Мурзіна [1984]. Так чи інакше питань поховального обряду торкалися багато авторів при публікації матеріалів розкопок. Грунтовне дослідження характеру поховально-поминальної обрядовості степового населення здійснено у низці праць В.С. Ольховським [1977; 1978а; 1978б; 1991]. Автором запропоновано трактування деяких ритуалів поховання скіфської знаті [Мозолевський, 1979; 1988; 1992]. Порушувалося це питання і в деяких інших працях сучасних дослідників [Алексеев, 1982; Алексеев, Мурзін, Ролле, 1991]. Велику роботу з повної мобілізації і первісної систематизації поховальних пам'яток Степової Скіфії провів колектив співробітників Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології України, створивши вичерпний звід курганів указаної території [Черненко, Бессонова, Болтрик и др., 1986].

Дослідники одноставно відзначають нестійкість обряду поховання у ранніх пам'ятках, і це показово, якщо врахувати у повному розумінні мізерну їхню кількість. Таке враження дещо згладжується, коли розглядати в сукупності пам'ятки VII—VI та V ст., як це і зробили В.Ю. Мурзін та В.С. Ольховський. Проте навряд чи варто доводити методичну хибність такого об'єднання, особливо наочну у світлі нових спостережень А.Ю. Алексеева [1987; 1989; 1991] щодо дискретності розвитку скіфської культури упродовж VII—IV ст.

Розглядаючи із відзначених методичних засад проблему генези скіфського поховального обряду, і В.Ю. Мурзін, і В.С. Ольховський виділяють у ньому три основні складові: 1) місцеві доскіфські елементи; 2) запозичення із синхронних культур сусідніх територій; 3) загальноіранські риси, притаманні багатьом культурам Євразії VII—III ст. Незважаючи на не зовсім задовільне конкретне визначення цих елементів за їх походженням, з основною тезою названих дослідників можна погодитись.

Більш незаперечний висновок В.С. Ольховського про поступальний розвиток поховальної обрядності у Степу від VII до III ст. Разом з тим дослідник, як і А.Ю. Алексеев, відзначає помітну відмінність між пам'ятками VII—VI та V—IV ст. [Ольховський, 1991. — С. 166].

Наглядним свідченням поступальності розвитку поховальної обрядності у Степу може бути вже саме неухильне збільшення як загальної кількості пам'яток, так і розмірів курганів знаті

[Тереножкин, Мозолевский, 1988. — С. 188—194]. Поступово уніфікуються і форми підкурганних поховальних споруд. У VII—VI ст. серед них переважали підквадратні ями та дерев'яні конструкції. Ще у VI ст. дерев'яні конструкції поступово починають зникати, нарівні з існуванням ям з'являються катакомби (у Степу) та кам'яні ящики (у Криму). У V ст. кількість катакомб неухильно зростає і в IV ст. вони стають визначальним типом поховальних споруд Степової Скіфії.

Панівним способом поховання у степових племен було трупопокладення на спині у випростаному стані головою на захід. Досить помітний відсоток становить і східна орієнтація, особливо характерна для певних регіонів. Меридіональна трапляється значно рідше. У кількох ранньоскіфських пам'ятках на межі Степу й Лісостепу відзначено трупопалення разом із дерев'яною гробницею. До IV ст. обряд кремації практично зникає.

У V і особливо IV ст. визначальними для поховального обряду степовиків стають пишні поховання знаті під велетенськими насипами, що супроводжуються людськими жертвоприношеннями, похованнями коней (зазвичай у окремих могилах, рідше — у дромосі або основній могилі), повозками і комплексами прикрас так званого поховального кортежу, тисячами речей поховального інвентарю, переважно коштовних, відправленням грандіозної тризни, залишки якої розміщуються навколо кургану — у ровах або на спеціальних майданчиках. Так звані царські степові кургани IV ст. за багатством не мають собі рівних ні серед синхронних, ні серед більш ранніх або пізніх пам'яток Євразії. Відбитий у них поховальний обряд такий самобутній, що сам по собі міг би правити еталоном етнографічної культури скіфів.

Не зважаючи на існування низки етнодиференціювальних ознак поховальної обрядності степового населення, в цілому ритуал поховання досить різноманітний не тільки на різних територіях і в різних хронологічних групах, а й у межах одного і того самого могильника.

Першу спробу виділення локальних варіантів у культурі степової Скіфії на матеріалах VII—V ст. зробила І.В. Яценко. Проте через нечисленність на той час пам'яток зазначеної доби узагальнення дослідниці зараз виглядають не досить обґрунтованими, хоч не можна не відзначити і її прозорливості [Яценко, 1959].

Серйозну роботу щодо районування Степової Скіфії на підставі статистичного аналізу матеріалів поховань IV—III ст. здійснив В.С. Ольховський [1991]. Ним виділено 14 локальних груп степових пам'яток: Придунайську, Подністровську, Приольвійську, Буго-Інгульську, Інгулецьку, Ягорлицько-Каланчацьку, Подніпровську, Приазовську, Нижньодонську та Північностепову на материку, а також Присиваську, Західнокримську, Передгірську та Східнокримську у Криму. На думку дослідника, є всі підстави гадати, що виділені ним локальні групи пам'яток відбивають етнокультурні відмінності у складі населення Степу.

Менш результативною нам уявляється спроба В.С. Ольховського на підставі територіально і культурно близьких локальних груп окреслити локальні варіанти скіфської культури у Степу. В цілому ним виділяються 4 локальних варіанти: Дніпро-Бузький (з Буго-Інгульською, Інгулецькою, Подністровською та Ягорлицько-Каланчацькою групами), Дністро-Дунайський (з Подністровською та Придунайською групами); Кримський (з Західнокримською, Східнокримською та Передгірською групами); нарешті, Нижньодонський. Решта локальних груп (Північностепова, Приольвійська, Присиваська та Приазовська) становлять окремі культурні зони, що за подальшого вивчення можуть або скласти нові локальні варіанти, або злитися з якимось із чотирьох виділених.

Розгляд окреслених В.С. Ольховським локальних варіантів скіфської степової культури засвідчує, що причиною своєрідності двох із них — Дністро-Дунайської та Нижньодонської — є, по-перше, віддаленість від центру, по-друге, змішаний характер населення, спричинений проникненням сусідніх іноетнічних племен. Отже, їх можна вважати лише периферією двох інших варіантів, котрі відтак постають такими широкими, що, по суті, позбавляють будь-якої можливості оперувати ними з метою визначення етнічного складу степового населення.

Разом з тим не можемо не погодитись із загальним висновком В.С. Ольховського щодо етнічної сутності проведеного ним районування пам'яток Степу. Враховуючи важливість цього висновку для нашого дослідження, наведемо його повністю: «Етнічну основу населення

виділених локальних варіантів і зон становили скіфи. Дані поховального обряду дають можливість з великою мірою ймовірності припускати присутність у населенні локальних зон і інших етнічних компонентів, а також змішаність населення. На Нижньому Дону таким компонентом були савромато-сармати, у Приольвійській зоні — греки (можливо, переважаючий компонент), у Криму — кизил-кобинці, пізніше сармати, у Північностеповій зоні — вихідці із Лісостепу, у Подністров'ї, можливо, фракійці. Не виключається нескіфське населення і в Подніпров'ї, зокрема на Припоріжжі, йому можуть належати могильники типу Кічкаського» [Ольховский, 1991. — С. 172].

Цілком справедливо дослідник при цьому зауважує, що зроблене ним припущення щодо етнічного складу населення Степової Скіфії підтверджується як аналізом керамічного комплексу скіфського часу (посилання на [Гаврилюк, 1981. — С. 18, 19]), так і почасти даними палеоантропології.

Цілком погоджуючись із таким висновком, все ж вважаємо, що для висвітлення нашої теми доцільніше зупинитися на дослідженні не локальних варіантів, а локальних груп пам'яток, тим більше, що для цього В.С. Ольховським використано далеко не всі можливості. Зокрема, статистичний метод дослідження спонукав його при обґрунтуванні висновків опиратися переважно на невелике коло ознак поховальної обрядності, характерних для більшості пам'яток групи, тоді як менш поширені залишилися поза його увагою, а саме вони у деяких випадках, можливо, і є визначальними. Так, при статистичному методі дослідження повністю стирається своєрідність поховань знаті у кожній із груп, як і динаміка їх розвитку у часі і просторі. Проведені ж нами навіть обмежені дослідження [Мозолевський, 1979; Тереножкин, Мозолевський, 1988] свідчать про надзвичайно високу інформативність відзначених матеріалів, і це не випадковість, коли врахувати, що саме в середовищі знаті етнографічні особливості культивувалися і оберігалися набагато ретельніше, ніж серед простого люду [Плетнева, 1982. — С. 18]. Не підкріплено висновки В.С. Ольховського і аналізом матеріалів більш раннього часу на тих самих територіях. Гадаємо, що додаткову інформацію щодо правомірності чи, навпаки, неправомірності виділення зазначених локальних груп може надати і ретельне вивчення поховального інвентарю, значна частина категорій якого ще не систематизована.

Отже, попри усталене враження про однорідність скіфської степової культури, є підстави сподіватися, що археологічні матеріали містять ще значні можливості для здійснення спроби локалізації геродотівської номенклатури племен (повністю чи частково) на території Степу. Проте спочатку слід довести, чи дійсно всі вони були зосереджені у степовій зоні, чи деякі з них мешкали і в Лісостепу. Здійснити ж це завдання неможливо, не розглянувши матеріали Лісостепової України.

Пам'ятки Лісостепового Правобережжя

Кієво-черкаський регіон у скіфський час був чи не найгустіше заселеним і розвинутим в економічному відношенні в порівнянні з іншими територіями Правобережжя [Петренко, 1961; 1967; Археологія УРСР, 1971. — С. 76—94; Іллінська, 1975; Ковпаненко, 1981; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С. 227—282; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989]. Загальновизнаною є думка про безперервність етнічного розвитку в регіоні від доби бронзи до часів Київської Русі. Місцева культура скіфського часу склалася тут на основі чорноліської під визначальним впливом скіфів. Однозначно трактуючи нескіфську етнічну належність місцевого населення, дослідники по різному визначають причину такого помітного скіфського впливу: одні з них виходять переважно із концепції культурної взаємодії, не виключаючи при цьому певної інфільтрації степовиків, інші гадають, що місцеве населення входило до одного зі скіфами політичного об'єднання під назвою скіфів-орачів Геродота (див. наст. розділ).

Територіально кієво-черкаська локальна група пам'яток обіймає широку зону Лісостепового Правобережжя від Ірпеня на півночі до Тясмину на півдні. Західну її межу дослідники за традицією умовно проводять по кордону між Черкаською та Вінницькою областями, відносячи, таким чином, до неї значну частину пам'яток басейну Південного Бугу, і територіально, і

типологічно споріднених із східноподільським регіоном. Для нас немає сумніву, що киево-черкаський регіон слід обмежити виключно басейном Дніпра, проводячи його західний кордон по вододілу між притоками Дніпра і Південного Бугу.

З пізньочорноліського часу починається проникнення місцевого населення на лівий берег Дніпра, у басейн Ворскли. У межах самого киево-черкаського регіону виразно виділяються тясминська, канівська (пороська) та київська групи пам'яток.

Дуже чітко проведено періодизацію пам'яток киево-черкаського регіону, а в останні роки уточнено і їхню абсолютну хронологію [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989; Полін, 1987; Скорый, 1990].

У найповнішому зведенні, підготовленому Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессоною та С.А. Скорим [1989], на території регіону (з урахуванням верхів'їв лівих приток Південного Бугу) зафіксовано 18 городищ, 46 селищ та понад 600 поховань. Динаміка їх розвитку вищою мірою інформативна. До ранньоскіфського періоду (VII — перша половина VI ст.) відносяться лише 3 городища і разом з тим — 25 селищ та близько 200 поховань. У середньоскіфський період (друга половина VI — V ст.) різко збільшується кількість городищ (15) за рахунок зменшення кількості селищ (14). Зменшується і число поховань (97). За пізньоскіфського часу (IV—III ст.) продовжують функціонувати лише 5 городищ та 11 селищ, але значно збільшується кількість поховань (230) [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989. — С. 135].

Городища зазвичай мали значну площу (від 2 до 200 га). Система оборони іноді замкнута, іноді вали містяться лише на ділянках без природного захисту. Вали різної потужності, у їхніх розрізах трапляються стовпи та балки від кріпосних стін, часто знищених пожежею. В систему укріплень включалися яри зі струмками або невеликі річки для забезпечення мешканців питною водою. Крім заселеної частини городища мали велику вільну прощу, що використовувалася у разі воєнної загрози для загону худоби.

Житла представлені землянками та наземними будівлями з каркасно-стовповими стінами, обмазаними глиною. І на селищах, і на городищах трапляються зольники. На городищах відомі також жертovníки.

Велике зосередження городищ (Пастирське, Шарпівське, Мотронинське, Макіївське, Буда-Макіївське) міститься у південній смузі регіону, на Тясміні. Північніше слід відзначити Трахтемирівське, Ходосівське, Хотівське городища.

Найбільша концентрація курганів, як і городищ, спостерігається у басейні Тясмину. Грунтових могильників відомо мало. Серед ранніх поховань, як і в Степу, багато впущених в кургани доби бронзи. Поступово кількість основних поховань під курганами збільшується.

У курганних групах зазвичай налічується від 3 до 30 насипів. З кінця V — початку IV ст. виникають велетенські курганні могильники, що іноді налічують по кілька сотень невеликих пам'яток. Найбільші кургани сягають висоти 11 м.

Насипи споруджувалися із землі. Кам'яні конструкції, характерні для Степу, відсутні. У насипах зустрічаються залишки вогнищ або спалення дерев'яних конструкцій. Поховання здійснюються іноді на рівні стародавньої поверхні, але частіше — у ямах, часто з тими чи іншими дерев'яними конструкціями. Значну частину поховань становлять ями з вертикальним облицюванням стін, до яких веде дромос.

Переважає обряд трупопокладення на спині у випростаному стані із західною орієнтацією, але багато поховань орієнтовано на південь або північ. Для раннього часу досить поширений і обряд трупоспалення (36 % загального числа поховань). Спалення здійснювалося на місці. З часом кількість трупоспалень зменшується. Серед поховальних споруд починають переважати прості ями, проте у гробницях знаті дерев'яні конструкції, як правило, обов'язкові. З рубежу V—IV ст. серед поховальних споруд з'являються катакомби степового типу (18 % всієї кількості поховань кінця V — IV ст.). Переважна їхня більшість зосереджена у південній частині регіону.

Поховання зазвичай одиночні, зрідка трапляються групові. Чоловічі поховання переважають, але відомо й багато поховань жінок та дітей (особливо у безкурганних могильниках).

Визначальною ознакою чоловічих поховань є покладення до них предметів озброєння та кінського спорядження. Досить поширені і супроводжувальні кінські поховання (зазвичай в основній гробниці або дромосі, лише один випадок — в окремій ямі). Кількість кінських поховань по трьох періодах — 1 — 15 — 7. Найчастіше небіжчик супроводжувався одним конем, рідше — двома-трьома.

Основні категорії поховального інвентарю незмінні протягом часу. Від середини VII ст. починає поширюватися зброя та вуздечкові оздоби скіфського типу, а також звіриний стиль. Найхарактернішим є покладення до могили ліпного посуду місцевого виробництва. Найбільш рання правобережна кераміка, генетично пов'язана з традиціями чорнолісько-жаботинського часу, відзначається надзвичайною різноманітністю форм, старанною обробкою, багатством орнаменталістики. Для простого посуду характерні високі кухонні горщики, оздоблені наліпним пружком під вінцями та на поясі. Столовий посуд покращувався чорним лощінням. Поширеними були миски, біконічні корчаги із різьбленням та рельєфним орнаментом, черпаки із високими петельчастими ручками. По лощеній поверхні наносився пишний різьблений орнамент, затертий білою пастою. З часом кількість кубків у могилах зменшується, а черпаки зникають зовсім. Натомість у IV ст. з'являються мініатюрні посудинки степових типів. Для V ст. відомий також дерев'яний посуд, окутий золотими та срібними платівками. Витісненню місцевого посуду сприяло поширення античного, — як керамічного, так і металевого.

Щодо зброї, кінського спорядження, знарядь праці, грецького імпорту, то вони ті ж самі, що й у Степовій зоні. У V ст. в регіоні складається місцевий варіант звіриного стилю [Шкурко, 1976]. Суттєвою етнографічною ознакою населення регіону є жіночі прикраси місцевого виробництва, насамперед різноманітні бронзові шпильки. Характерні і довгі бронзові ножі культового призначення.

Таким чином, більшість пам'яток киево-черкаського регіону засвідчує, що вони дійсно склалися на місцевій чорнолісько-жаботинській основі. Скіфський речовий комплекс з'являється тут, як і в інших регіонах, цілком несподівано. Тільки з кінця V ст. в регіоні з'являються пам'ятки суто степового типу, наймасовіші для південних районів. Їх з повною підставою можна об'єднати із північно-степовою групою пам'яток, виділеною В.С. Ольховським.

Проте останнім часом С.А. Скорий на підставі аналізу конструкцій поховальних споруд та обряду робить спробу виділити і серед архаїчних поховань цілу низку пам'яток, що, на його думку, цілком аналогічні степовим і з'явилися тут не внаслідок культурних впливів, а ранньої інфільтрації скіфів-кочовиків. Із цього він робить висновок, що кочовики вливалися у киево-черкаський регіон кількома хвилями і відіграли значну роль у формуванні місцевого населення. З IV ст., на його думку, південну частину Правобережного Лісостепу, в основному басейн Тясмина, було включено до складу Степової Скіфії [Скорый, 1986; 1987а; 1987б; Скорый, 1990. — С. 85—86; Ковпаненко, Скорый, 1988].

Східноподільський регіон. Пам'ятки Східного Поділля вивчені значно гірше від попередніх [Археологія УРСР, 1971. — С. 94—97; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С. 282—286]². Основне їхнє ядро зосереджене по Південному Бугу між Вінницею та Немировим. Західна межа проходить по вододілу між Південним Бугом та Дністром, південна відсувається С.С. Безсоновою до кордону із Степом. Найневизначенішим залишається питання про східну межу групи. С.С. Безсонова пішла поки що найдалі, вважаючи за можливе розмежування східноподільської та киево-черкаської групи по Гірському Тікичу, Ятрані та Синюсі, залишивши, таким чином, лівий берег названих рік за Середнім Подніпров'ям. На наше тверде переконання (див. вище), межею між означеними регіонами має бути вододіл між верхів'ями приток Південного Бугу та Дніпра. Отже, і східна частина Уманщини, і кургани поблизу с. Новоживотів у межиріччі Росі та Гнилого Тікича, і знаменита Рижанівка і т.д., безперечно, мають бути вилучені із киево-черкаського регіону і віднесені до східноподільського. Проте поки цього не зроб-

² С.С. Безсонова підготувала зведення пам'яток східноподільської групи, поки ще не опублікований. Вдячний дослідниці за дозвіл скористатися матеріалами цієї праці у нашому доробку.

лено, наводимо характеристику пам'яток Східного Поділля у межах, встановлених С.С. Безсоною.

Зараз тут відомо 8 поселень, 4 городища та 17 курганних груп і могильників, у котрих розкопано всього 62 поховання. Пам'ятки утворюють три локальні групи: центральну (немирівську), південну (балтську) та східну (новоселківську).

Із городищ досліджувалися лише Немирівське та Северинівське. Особливо значну інформацію виявлено на першому. Воно було засноване не пізніше середини VII ст., а вже наприкінці VI ст. життя на ньому припиняється. Площа городища близько 100 га. Вали сягають висоти 5—9 м. В середині городища міститься відокремлений акрополь («Замчисько»). Тільки його територія і була заселеною.

На городищі виявлено залишки наземних житлових споруд та землянок із вогнищами. Стіни жител глинобитні, каркасно-стовпові. Специфіку пам'ятки становить велика кількість зольників.

Найчастішу категорію знахідок становить кераміка. Крім місцевого простого та лощеного посуду, багато завезеного — уламків амфор, родосько-іонійської кераміки VII—VI ст. Значний відсоток становить кераміка фракійського круга.

Северинівське городище невелике — 1,5 га. Датується серединою VI — V (можливо, IV) ст. На відзнаку від Немирівського, тут зовсім відсутня антична кераміка. Городища поблизу сіл Переорки та Якушинці відносяться також до VI—IV ст.

Незважаючи на функціонування Немирівського городища чи не з початку VII ст., пов'язані з ним ранні поховання на Східному Поділлі невідомі.

Із поховальних пам'яток у регіоні поширені лише кургани. З них до кінця VII — першої половини V ст. відносяться лише 5. Єдина могила кінця VII ст. мала вертикальне облицювання стін, характерне для киево-черкаського регіону. Незважаючи на мізерну кількість, поховання VI — першої половини V ст. надто різнобрядні.

З другої половини V ст. поховальний обряд більш-менш стабілізується. Кургани зазвичай зосереджуються групами, за розмірами невеликі. Тільки три з них мають висоту 8,5—10 м та ще кілька — до 3—4 м. В насипах трапляються вогнища та вугілля — залишки тризни. Переважають поховання в ямах з дерев'яними конструкціями (рідше — обкладені каменем). Менш поширені дерев'яні споруди на підкурганній поверхні. Ями з дромосом та катакомби степового типу відсутні зовсім (якщо не рахувати віднесених до регіону пам'яток із району Рижанівки).

Переважає більшість поховань — трупопокладення. Небіжчиків клали витягнуто на спині, проте трапляються і кістяки, скорчені на боці. Найпоширеніша орієнтація — західна, рідше — меридіональна. Трупопокладення відзначається лише у кількох випадках. поховання у 15 могилах одиночні, в 10 лежало по 2—3—4 небіжчики. Є одиночні могили жінок у супроводженні дітей. Поховання коней виявлено у 5 могилах, іще в кількох знайдено вуздечкові деталі. Коней ховали в одній могилі з небіжчиком. Двічі жіночі поховання супроводжувалися покладенням молодого верблюда.

Особливий інтерес викликають поховання в круглих у плані і «грушоподібних» у перетині ямах поблизу с. Кринички під Балтою. Вони добре відомі за матеріалами Середнього та Нижнього Побужжя і більше ніде не трапляються. Датуються ями другою половиною V — IV ст., хоч С.С. Безсонова не виключає і більш раннього датування. Як гадають дослідники, генетично поховання означеного типу походять або від круглих землянок, або від зернових ям.

У матеріальній культурі Східного Поділля багато спільного із культурою киево-черкаського регіону. Насамперед значну схожість виявляє ліпна кераміка, але серед її форм та способів орнаменталізації спостерігається значна кількість фракійських елементів. З раннього періоду починається скіфізація матеріальної культури. Вона проявляється у проникненні суто скіфських форм озброєння, вуздечкових прикрас, багатьох металевих виробів. Разом з тим слід відзначити відсутність деяких категорій степових речей (бронзові казани, дерев'яні чаші з металевим окуттям, кам'яна скульптура).

На однак думку дослідників, пам'ятки Східного Поділля розвинулися, як і киево-черкаські, на чорноліській основі. За скіфського часу від більш східних їх відрізняє насампе-

ред помітний фракійський вплив. Як ми намагалися відзначити, є й низка інших, при тому досить суттєвих відмін. Особливо виразно на східноподільських пам'ятках простежуються дві хвили скіфізації. Одна з них датується часом існування Немирівського городища (VII—VI ст.), наступна пов'язана із розквітом курганного обряду поховання (друга половина V — IV ст.).

Західноподільський регіон пам'яток скіфського часу обіймав середню частину Подністрів'я (переважно на правому його березі) у межах Тернопільської, Чернівецької та Хмельницької областей. За передскіфського часу ця територія була контактною зоною, де відбувався процес перемішування місцевих племен гава-голіградської культури фракійського гальштату, племен культури Сахарна-Солончени, поширених у лісостеповій Молдові, та населення чорноліської культури. З середини VII ст. і сюди проникають скіфські впливи, вагу яких різні дослідники визначають по-різному.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених пам'яткам Середнього Подністрів'я [Sulimirski, 1936; Мелюкова, 1958; Ганіна, 1965; Археологія УРСР, 1971. — С. 97—104; Крушельницька, 1976; 1991; Смирнова, 1976; 1977; 1990], досі не існує повного їхнього зведення.

Основним типом поселень у скіфський час тут були невеликі, але численні неукріплені селища, нерідко розміщені групами по 3—4. Городищ значно менше, площа їхня також невелика (до 4 га). При спорудженні валів застосовувався камінь. Житла представлені землянками округлої форми та наземними житлами із обмазаними глиною каркасними стінами. Виявлено кухонні будівлі із вогнищами на підлозі, інші господарчі споруди. Значна частина поселень виникає ще у жаботинський час (друга половина VIII ст.), а припиняється життя на них у другій половині VII — VI, у всякому разі не пізніше V ст. Початком V ст. датуються і найпізніші кургани Середнього Подністрів'я. Саме у цій хронологічній асинхронності найяскравіше відбилася відмінність історичної долі населення Західного Поділля, з одного боку, і Побужжя та Середнього Подніпрів'я, з другого.

Кургани в Середньому Подністрів'ї невеликі (висотою близько 1 м), розміщені групами до 10 насипів. Особливістю регіону є широке застосування каменю як при спорудженні насипів, так і при обладнанні могил.

Найдавніші кургани містять як тілопокладення, так і тілоспалення в урнах. Для поховань з тілопокладенням копалися невеликі ями, дно і стінки яких нерідко обкладалися каменем. Іноді могили влаштовувалися і на підкурганній поверхні. Поховання одиночні і групові, до 10 небіжчиків, іноді розміщених кількома ярусами. Небіжчики зазвичай лежать у скорченому стані головою на південний захід або на північний схід.

Відзначені особливості архаїчного поховального обряду зберігаються і пізніше, хоч у цей час з'являються багатші поховання. Останнім часом у регіоні відкрито поховання у чотирикутних ямах з дерев'яними конструкціями, іноді зі слідами спалення. Обряд інгумації продовжує сполучатися з кремацією. За статистикою, інгумація переважає. Г.І. Смирнова наполягає на тому, що дерев'яні стовпові гробниці генетично пов'язані із аналогічними середньодніпровськими і більш східними азійськими, на підставі чого робить висновок про їхню належність іраномовному скіфському населенню [1990. — С. 26—27]. Зазвичай скіфським вважають дослідники і обряд спалення гробниць [Археологія УРСР, 1971. — С. 99]. Проте слід зауважити, що під «скіфськими» формами поховальної обрядовості маються на увазі насамперед поховання, поширені у Середньому Подніпрів'ї. Існування їх у Степу залишається проблематичним через надто нечисленні архаїчні пам'ятки. У всякому разі в V—IV ст. ці форми були зовсім не характерні для степової зони.

Матеріальна культура регіону складається на голіградсько-жаботинській основі. Місцевий керамічний комплекс та набір прикрас є поєднанням фракійських і східних, загальних для Дніпровського Правобережжя форм. Про деяке запізнення у культурному розвитку місцевих племен свідчить збереження у Середньому Подністрів'ї і в VI ст. серпів із крем'яними вкладишами, шліфованих кам'яних сокир. Поширення скіфських форм матеріальної культури (переважно озброєння) починається з середини VII ст. Проте вони не набули тут значного розповсюдження. Особливо рідко зустрічаються речі, оформлені у звіриному стилі. Рідкісними є і предмети античного імпорту.

Наведене свідчить не тільки про відсталість економічного розвитку населення регіону, а й про його периферійне положення щодо основних районів поширення скіфської культури. Раннє припинення життя ще більше підкреслює своєрідність регіону.

Скіфоїдні пам'ятки у Середній Європі. На півночі виділені вище локальні групи скіфської культури Лісостепового правобережжя межували із пам'ятками пізньовисоцької, волинської та милоградської культур, куди скіфські впливи майже не проникали. Так само не зачепили вони і територію Лісостепової Молдови. Дослідники схильні вбачати у ній «нейтральну зону» між скіфським і фракійським світами [Ильинская, Тереножкин, 1983. — С. 303].

Тим актуальнішим постає питання про поширення скіфських старожитностей у Середній Європі. Особливо багато їх в Трансільванії, угорському Потиссі та Південно-Західній Словаччині. Частина дослідників вважає їх результатом культурної взаємодії зі скіфами місцевих фракійських племен. Проте останнім часом почала переважати думка про фізичне проникнення на територію Середньої Європи населення скіфської культури (зазвичай його виводять із Лісостепового Правобережжя).

Насамперед це стосується Трансільванії. Трансільванська група пам'яток представлена 52 безкурганними могильниками, в яких досліджено близько 250 поховань. Датуються вони другою половиною VII — першою половиною V ст. На відміну від інших областей Середньої Європи, де скіфські вироби представлені зазвичай випадковими знахідками, «тут подібні речі відомі як в окремих похованнях, так і їхніх групах, що становлять компактні могильники з обрядом трупопокладення у випростаному стані на спині, які супроводжуються жертвовною їжею та деталями кінського спорядження, що символізує поховання коня і т.д.» [Скорий, 1983. — С. 88]. На думку В. Васильєва [Vasiliev, 1980. — P. 55—56], поховальний обряд скіфського типу у Трансільванії збігається зі скіфським поховальним обрядом Північного Причорномор'я, точніше Лісостепової України.

Теза про міграцію у Карпатський басейн населення із Північного Причорномор'я дебатуються давно [Parducz, 1971; Смирнова, 1980]. Проте лише В. Васильєву на підставі аналізу поховальних споруд, обряду та інвентарю вдалося переконливо довести принесений їхній характер і порушити питання про міграцію у скіфський час в Трансільванію населення із українського Лісостепу, хоч він і вважає його кочовим. Два етнічних масиви, скіфський кочовий і фракійський осілий, у VI — першій половині V ст. тут чітко протистоять один одному. Деякі відмінності місцевих «скіфських» пам'яток від пам'яток Лісостепової України дослідник ладен пояснювати раннім відривом населення, що їх залишило, від української метрополії і нівелюванням під впливом інокультурного середовища. З часом пришельці повністю були асимільовані місцевими племенами [Vasiliev, 1980].

А.І. Мелюкова також вважає, що трансільванська група пам'яток у цілому «досить самобутня і так само, як і культура лісостепових племен Східної Європи, склалася за участю кочових скіфів» [Мелюкова, 1992. — С. 58].

Потиську групу Я. Хохоровські нещодавно об'єднав під назвою векерзугської культури [Chochorowski, 1985]. Зараз тут відомо близько 100 могильників (2500 поховань). На них, крім людських, відкрито й кінські захоронення, здійснені в окремих могилах. Датуються могильники другою половиною VI — першою половиною IV ст., однак скіфські елементи трапляються лише до середини V ст. А.І. Мелюкова вважає пам'ятки векерзугської культури явищем більш складним, ніж пам'ятки Трансільванії. На її думку, тут «простежуються елементи, що ведуть своє походження від попередньої місцевої культури, котра мала прийшли східні елементи, гальштатські, а також пов'язані з куштановицькою та західноподільською групами Лісостепу Східної Європи та власне скіфські» (Мелюкова, 1992. — С. 58). Для початкової фази розвитку пам'яток помітну роль відіграють і контакти з населенням трансільванської групи. Все це дає підстави припускати багатоетнічний склад населення векерзугської культури. Серед нього, певно, були фракійці, іллірійці, «фрако-скіфи» із Західного Поділля та Закарпаття. Участь степових скіфів у формуванні культури мало ймовірна [Степи..., 1989. — С. 87—91; Мелюкова, 1992. — С. 58].

Що ж до інших областей Середньої Європи, насамперед території, де панувала лужицька культура, то поширення на них скіфських речей найпевніше пов'язувати із епізодичними набігами скіфів [Хохоровский, 1992].

Пам'ятки Лісостепового Лівобережжя

На той час як переважна більшість дослідників одностайна щодо формування культур скіфського часу в Лісостеповому Правобережжі на чорноліській основі, питання про генезу пам'яток Лівобережжя викликає суттєві розходження. Загальновизнано, що їм тут передувала бондарихинська культура доби бронзи. На думку частини дослідників [Шрамко, 1972. — С. 153—163; Буйнов, 1981; Берестнев, 1983; Моруженко, 1989], саме на бондарихинському субстраті (із домішкою зрубного) під культурним впливом населення, що переселилося із Правобережжя спочатку на Ворсклу, і розвинулися у Лівобережжі всі локальні варіанти культури скіфського типу.

З інших позицій вирішували проблему В.А. Іллінська [1971. — С. 12—16; 1977. — С. 81—84] та О.І. Тереножкін [Археологія УРСР, 1971. — С. 118, 183—184]. Вони категорично заперечували генетичний зв'язок між бондарихинською культурою та пам'ятками скіфського часу. Скіфська культура у сформованому вигляді на Ворсклі поширилася із Правобережжя, на Суліж, Пслі, Сеймі та Сіверському Дінці з'явилася разом із переселенням сюди із Північного Кавказу скіфської людності під назвою скіфів-землеробів. Щодо бондарихинської культури, то її носії, витіснені переселенцями із своєї первісної території, долучалися до формування юхнівської культури на Десні та курській течії Сейму.

Лише майбутні дослідження можуть уточнити роль бондарихинської культури у формуванні лівобережних культур скіфського часу. За сучасного ж рівня знань нам уявляється єдино правильним висновок, зроблений свого часу В.А. Іллінською: «Якись елементи культури бондарихинських племен могли бути сприйняті племенами скіфської культури Лівобережжя, проте не вони становили їхню генетичну основу. Незважаючи на перехід до доби заліза, у бондарихинській культурі відсутні будь-які ознаки складення скіфської культури: зброя, кінське спорядження, прикраси, предмети культів, витвори мистецтва, зовсім інша кераміка, відсутній курганний обряд поховання. Про те, якого вигляду набуває бондарихинська культура за скіфського часу, красномовно свідчать пам'ятки юхнівської культури, що у ряді випадків не відрізняється від бондарихинської» [Ильинская, 1977. — С. 83].

Немає зараз підстав і зближати між собою різні варіанти скіфської культури на Лівобережжі, розглядаючи їх услід за А.О. Моруженко [1989] як єдину культурно-історичну спільність. Незважаючи на багато спільних елементів (особливості розміщення поселень, конструкції оборонних споруд, житлового будівництва, хліборобсько-скотарський характер господарства, розвинуті мистецтва, особливо металообробка і т.д.), як за походженням, так і за історичною долею вони до кінця відбивають різні лінії розвитку.

Ворсклинська група пам'яток. Поширене у літературі визначення «ворсклинська група пам'яток» не зовсім точне, оскільки так званий ворсклинський регіон крім басейну Ворскли включає також лівобережну частину нижньої течії Псла та пониззя Орелі. Локальний варіант скіфської культури тут склався в результаті міграції у чорнолісько-жаботинський час частини населення із Лісостепового правобережжя. Спочатку воно опинилося в інокультурному, бондарихинському, середовищі, а в подальшому було оточене носіями культури так званого посульсько-донецького типу [Ковпаненко, 1967; Ильинская, 1971; Археологія УРСР, 1971. — С. 104—108; Ильинская, Тереножкін, 1983. — С. 344—355; Шрамко, 1988; Моруженко, 1989].

Зараз у ворсклинському регіоні відомо 13 городищ, близько 100 селищ та понад 160 в основному підкурганних поховань [Бойко, 1981. — С. 7].

Поселення на Ворсклі зазвичай невеликі за площею. Характерною ознакою ранніх поселень є значна кількість невеликих (до 0,6 м висотою) зольників. Під деякими із них трапляються вогнища, стовпові ями від будівель, господарчі ями, сліди жертovníків. Поширення у

культурному шарі як селищ, так і городищ, комплексів знахідок, пов'язаних із жертвоприношенням, — друга характерна ознака ворсклинського регіону.

Городища у Поворсклі, як і в інших регіонах Лівобережжя, поділяються на сховища та місця постійного проживання населення. Більшість досліджена недостатньо. Виняток становить грандіозне Більське городище (4020,6 га), на якому з 1906 р. і до наших днів проводяться інтенсивні розкопки. Протяжність оборонних споруд городища 33 833 м, висота валів місцями досягає 9 м, глибина ровів близько 5,5 м. У розрізі валів простежуються залишки дерев'яних стін. Ці споруди виникли наприкінці VI — на початку V ст. і об'єднали собою два осібних городища — Західне (72 га) та Східне (65,2 га), засновані ще у другій половині — наприкінці VII ст. Наприкінці V ст. до Великого Більського городища було прибудовано Куземинське (15,4 га). Воно мало прикривати пристань на березі Ворскли.

Західне городище виникло, ймовірно, дещо раніше, аніж Східне на місці неукріпленого поселення. На площі городища розміщено 53 зольники. Культурний комплекс городища тожний правобережному. Житла представлені виключно великими (до 50 кв. м) квадратними землянками, заглибленими у ґрунт на 0,6—1 м. Серед знахідок переважає типова для Правобережжя чорнолискована кераміка з різьбленим геометричним орнаментом, інкрустованим білою фарбою.

На Східному городищі подібна кераміка зустрічається вкрай рідко. Тут представлені в основному форми посульських типів. Різняться на Східному та Західному городищах й інші категорії матеріальної культури. Серед жител переважають наземні житла у вигляді дещо заглиблених у ґрунт зрубів. Землянки ж рідкісні, і за формою не мають нічого спільного із землянками Західного городища — це невеликі за площею (9—20 кв. м) круглі житла. На городищі виявлено також велику кількість присадибних будівель — кухонних приміщень, погребів, господарчих ям. Відомі залишки культових споруд із жертвниками, проте зольників тут нема.

Усе це не залишає сумнівів у тому, що, на відміну від Західного, Східне городище засноване місцевими племенами, спорідненими із осілим населенням Посулля та Сіверського Дінця. Об'єднане спільною системою оборонних споруд Велике Більське городище перетворилося на міжплемінний торговельно-ремісничий, культурний та політичний центр. Наприкінці VI ст., як і інші городища лісостепової смуги, Більське городище зазнало пожежі, проте життя на ньому припинилося лише у III ст.

Решта городищ ворсклинського регіону одноетнічні за культурою. Як і Західне Більське городище, вони залишені переселенцями із Правобережжя.

Кургани Поворскля, як правило, невеликі за розмірами (висота до 2—3 м), розміщені групами. Найбільші із них налічують до 150, а поблизу Більського городища навіть до 1000 насипів. Рядові могили мають вигляд ям із балковим перекриттям. Для знаті споруджувалися стовпові гробниці, деякі із них спалювалися. Відомо кілька ям із дромосами. Характерна ознака ворсклинських поховань — покриття долівки лубом, закріпленням брусками, облаштування спеціальних дерев'яних помостів. Над могилою трапляються вогнища зі слідами жертвоприношення злаків. Небіжчиків ховали у випростаному стані на спині, головою на південний схід або південний захід. Для VI ст. відомі скорчені поховання. Трупоспалення рідкісні, серед них одне здійснене в урні. Більшість поховань — одиночні, парних лише 9, колективне одне. Кінські поховання відсутні, у багатих могилах їх замінювало покладання вуздечок. В окремих могилах трапляються поховання супроводжуваних осіб.

У могильниках поблизу Більського городища частина поховань відповідає поховальним традиціям правобережного типу населення, частина — посульського.

За матеріальною культурою населення Поворскля на Лівобережжі стоїть особно. Рання кераміка однакова з правобережною, тільки все тут значно простіше. У V ст. виробництво лискованого посуду занепадає, прості горщики за формою та орнаментом наближаються до лівобережних. З VI ст. поширюються скіфські речі та античний імпорт, які ще більше нівелюють особливості культури регіону.

Пам'ятки Посулля. Основне зосередження пам'яток посульської локальної групи розташоване у середній течії Сули. До її складу В.А. Іллінська почасти включає також пам'ятки на

Пслі та нижній течії Сейму [Іллінська, 1965; 1968; 1971; Археологія УРСР, 1971. — С. 108—116; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С. 312—374].

На Сулі між Ромнами та Лубнами на відтинку протяжністю 100 км відомо сім городищ та десятки велетенських курганних могильників, найбільші насипи яких сягають висоти 10—20 м. За концентрацією великих курганів Посулля може сперечатися лише із деякими районами Степу, а в Лісостепу це явище, безумовно, виключне.

3 городищ розкопувалося тільки найбільше — Басівське (12 га), що існувало протягом VI—IV ст. За характером оборонних споруд воно не відрізняється від решти городищ Лівобережжя. Житла аналогічні житловим спорудам Східного Більського городища. В основному це наземні будівлі із дерев'яними стінами і глиняними долівками. Землянки невеликі, овальної форми, із підпірним стовпом посередині.

Наприкінці минулого століття на Посуллі було розкопано близько 400 курганів, проте оперувати сьогодні можна матеріалами лише 120 із них. Як зараз встановлено, найбільш ранні поховання можна датувати часом не пізніше кінця VII ст. Основна ж їхня маса відноситься до VI ст. (близько 80), 30 — до V і тільки 9 — до IV, тоді як розквіт життя на городищах припадає саме на V—IV ст. [Ильинская, 1968. — С.181]. Курганний обряд поховання виникає тут зне-нацька і не має коренів у традиціях попереднього часу. Безкурганні могильники в регіоні невідомі.

Курганні групи налічують по кілька десятків насипів, а найбільша із них, в урочищі Стайкин Верх поблизу с. Оксютинці, — 300. Великий могильник (200 насипів) є і на правому березі Псла — поблизу с. Броварки.

Поховальний обряд вирізняється оригінальністю, стійкістю протягом часу та однотипністю. Щоправда, має, ймовірно, рацію В.Г.Петренко, яка застерігає, що враження про однотипність поховальних ритуалів на Сулі, можливо, дещо перебільшене внаслідок того, що тут розкопувалися зазвичай тільки великі могили [Степи..., 1989.— С. 77]. Проте на сьогодні статистика підтверджує такий висновок.

Насипи курганів споруджувалися виключно із чорнозему, в них простежуються залишки тризни у вигляді вугілля, кісток тварин, уламків кераміки. Іноді для відправлення тризни над перекриттям могили влаштовувалася спеціальна, обмазана глиною площадка, на котрій розпалювалося вогнище.

В пам'ятках рядового населення (висотою до 2 м) могили мають вигляд простих ям з балковим перекриттям. У курганах знаті споруджувалися дерев'яні гробниці у вигляді зрубів із стовпами по кутах. Іноді зруби замінюються, як на Правобережжі, вертикальним облицюванням стін, закріпленим у канавках. Проте могили з дромосами тут невідомі. Натомість на Сулі поширені ями з уступами (іноді також опорядженими деревом) та спеціальними східцями, невідомі на інших територіях поширення скіфської культури.

Домінує обряд трупокладення у випростаному стані на спині, головою на південь. Південна орієнтація дуже стійка і також є характерною ознакою посульського регіону. Спалення поодинокі і датуються тільки пізнім часом. Переважають воїнські поховання із зброєю та захисним обладунком, які часто супроводжуються захороненням жінки. Згідно із зведенням, підготовленим В.А. Іллінською [1968. — С. 196—203], із 146 могил, що підлягають визначенню, 95 (65%) належало чоловікам, 28 (19%) — чоловікам у супроводженні жінки і лише 23 (16%) — жінкам. Характерно, що у парних похованнях жінка завжди лежить ліворуч від чоловіка.

Слід зазначити, що В.А. Іллінська надто наголошує на нечисленності основних жіночих поховань на Сулі, — адже і в Степу вони трапляються не частіше. Більше дивує відсутність дитячих поховань, проте пояснення цьому факту, на нашу думку, слід шукати не в соціальній, а виключно ідеологічній сфері [Мозолевський, 1992а; 1992б]. Цілком можна погодитися і з В.Г.Петренко про перебільшене уявлення щодо дружинного характеру посульських некрополів внаслідок вибіркового дослідження переважно великих курганів [Степи..., 1989. — С. 77].

На відзнаку від усіх інших регіонів з культурою скіфського типу, супроводжуючих поховань залежних осіб на Сулі не зафіксовано. Відсутні також поховання коней. Зате у могили

клася велика кількість вуздечок. Вони відомі не тільки у чоловічих, але й у жіночих гробницях. Жертовною їжею правило м'ясо як великої рогатої худоби, коней та овець, так і свиней.

За зброєю, кінським спорядженням, речами у звіриному стилі ранні пам'ятки Посулля найближчі до кубанських. Однак матеріальна культура регіону має низку локальних особливостей. Зокрема, для неї характерна велика кількість виробів із кістки. Місцевою етнографічною ознакою є ножні жіночі браслети, а також браслети, оздоблені на кінцях голівками хижаків, великі бронзові та залізні шпильки. У пам'ятках Посулля частіше, ніж будь-де, трапляються бойові сокири. Звичні знахідки бронзових наверхів, порівняно рідкісних на Правобережжі. У могилах багато й іншого культового начиння. Тільки тут зафіксовано великі бронзові конуси із комплектами дзвіночків, котрі В.А. Іллінська цілком справедливо вважає місцевим варіантом шумових наверхів [1968. — С. 159].

Особливістю посульських курганів є покладення до могил мініатюрних посудин, імовірно, культового призначення. На відміну від Лісостепового Правобережжя та Ворскли, у курганах Посулля майже повністю відсутній чорнолискований посуд та кераміка, оздоблена наліпними пружками. Типовими для них є горщики і миски, орнаментовані ямками, насічками та проколами. При цьому характерно, що всі форми посуду, генетично пов'язані переважно із зрубною культурою, зберігаються незмінними до кінця скіфського періоду. В.Г.Петренко справедливо вказала на деяке перебільшення у визначенні особливостей матеріального комплексу Посулля, допущене В.А. Іллінською, але й вона змушена визнати, що внесені нею поправки не знімають питання про його локальну своєрідність [Степи..., 1989. — С. 79]. На її думку, особливо виразно ця своєрідність проявляється у V ст. В цей час не лише усталюються форми багатьох речей, відсутніх в інших регіонах, а й складається місцевий варіант звіриного стилю, що відзначається виключною художньою замкнутістю [Шкурко, 1976].

Отже, попри всі можливі корективи, як за показниками поховального обряду, так і інвентарем посульські кургани становлять абсолютно виняткове явище серед локальних варіантів скіфської культури: вони не мають повних аналогій у жодній із них.

Північна окраїна розселення посульських племен збігається із нижньою течією Сейму. На його берегах виявлено 9 невеликих городищ, за плануванням подібних до юхнівських. У матеріальній культурі, особливо кераміці, при наявності деяких посульських елементів багато також юхнівських ознак. Кургани зазвичай невеликі і зустрічаються тільки на південь від Сейму. Тут же відомі і безкурганні могильники, що містять в основному поховання жінок та дітей. Поховання чоловіків-воїнів на Сеймі невідомі. Речей скіфського типу на пам'ятках порівняно мало, відомі одиничні знахідки античного імпорту.

За всіма ознаками, нижнє Посейм'я було зоною розмежування посульського та юхнівського населення, основні володіння якого зосереджені у верхній частині течії Сейму та на Десні. У V ст. юхнівські племена починають витіснити «посульців» із Сейму і на початку IV повністю окупує його. На городищах ця подія часто підтверджується слідами пожежі [Ильинская, Тереножкин, 1983. — С. 342—344].

Пам'ятки Сіверського Дінця. Харківщина за скіфського часу була чи не найгустіше заселеним районом Лісостепової України. Зараз тут зафіксовано 19 городищ, 86 неукріплених поселень та 19 курганних могильників [Либеров, 1962; Шрамко, 1962; Ильинская, 1971; Археологія УРСР, 1971. — С. 116—119; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С. 336—342; Моруженко, 1989].

Неукріплені селища та курганні могильники розташовувалися поблизу городищ і становили, як гадає Б.А. Шрамко, замкнутий комплекс, що належав родовій общині.

Характерною ознакою поселень є велика кількість зольників. На городищах вони зустрічаються рідше. Городища в основному невеликі, найбільше з них — Люботинське (25 га). Основними типами жител були наземні стовпові будівлі із глинобитним вогнищем на каркасній основі або купольними печами. Дах часто підтримувався вкопаним посередині житла стовпом. На відміну від Посулля, за формою житла найчастіше круглі або овальні. Зрідка трапляються й землянки. Разом із житлами відкрито багато господарчих споруд — погребів, ям, побутових та виробничих печей, вогнищ тощо. Визначний інтерес становить виявлений на горо-

дищі Караван жертovníк, пов'язаний із культом хліборобства. За речовими комплексами час існування селищ та городищ визначається VI—IV ст.

До цього ж часу відносяться й поховальні пам'ятки. Курганні могильники налічують від 15—20 до 150—450, а могильників поблизу с. Гомольша — навіть 1000 насипів, — це один із найбільших на Україні могильник скіфського часу. Більшість курганів за висотою не перевищують 1 м, зрідка досягають 2—3 м. На могильнику поблизу Гомольші Б.А. Шрамко відзначає існування курганів і висотою 8—10 м. На жаль, великі кургани на Сіверському Дінці поки що не розкопувалися. Найбільший із них, висотою 5,5 м, досліджено поблизу Люботинського городища. Взагалі вивченню поховальних пам'яток в регіоні приділялося значно менше уваги, ніж селищам та городищам: досі тут розкопано лише близько 40 курганів.

В насипах курганів іноді відзначаються сліди тризни — залишки вогнищ, уламки посуду та кістки тварин. Поховання здійснювалися у подовжених в плані ямах, іноді споряджених дерев'яною обшивкою стін та балковим перекриттям. У згаданому вище Люботинському кургані виявлено стовпову гробницю. Поховання тільки одиночні, що різко відрізняє їх, як і пропорції ям, від пам'яток Посулля. Небіжчиків клали витягнуто на спині, головою переважно на південь, зрідка — на захід. Спалення гробниць не простежується. Невідомі і будь-які форми трупоспалення.

Матеріальна культура Сіверського Дінця більш уніфікована. Для керамічного комплексу характерна відсутність чорнолискованого посуду. За формами та орнаментом він близький до посульського, хоч має і деякі відмінності від останнього. Одна із них — велика кількість горщиків банкових форм. Відрізняється сіверськодонецька кераміка і за складом глини.

Серед античного імпорту переважає амфорна тара. Фарбованого посуду і металевих виробів обмаль.

В.А. Іллінська, обгрунтовуючи існування посульсько-донецької культурно-історичної спільності, доклала багато зусиль, щоб згладити відмінності між пам'ятками Сіверського Дінця та Посулля. На її думку, вони стосуються не якісних, а виключно кількісних показників (різного співвідношення кількості поселень та курганів, рядового характеру поховань на Сіверському Дінці на відміну від аристократичних посульських тощо). Проте навіть наведений вище побіжний огляд пам'яток дає підстави вважати таке визначення елементарним спрощенням. На Сіверському Дінці існував цілком самостійний варіант культури скіфського часу, відмінний від інших багатьма рисами як поховальної обрядності, так і матеріальної культури.

Лівобережний терасовий Лісостеп. Крім Ворсклинської, Посульської та Сіверсько-Донецької локальних груп пам'яток на Дніпровському Лівобережжі виділяється регіон придніпровського терасового Лісостепу, — район між Борисполем та Кременчуком вздовж лівого берега Дніпра. У ландшафтно-географічному відношенні він суттєво відрізняється від більш східних земель, утворюючи степовий коридор шириною до 100 км з багатими колись пасовиськами.

Досліджені тут нині пам'ятки скіфського часу, з одного боку, засвідчують слабке заселення регіону, з іншого — характеризують його як зону контактів і разом з тим боротьби між різними племінними угрупованнями, насамперед Правобережжя, Посулля та Степу [Іллінська, 1971; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С. 308—312]. У V—IV ст. по терасовому коридору далеко на північ проникає населення, яке В.А. Іллінська схильна ототожнювати із степовим [Ильинская, 1966; Мозолевский, 1975; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С. 310].

В останні роки тут стали відомі укріплені городища правобережного типу, розміщені вздовж Дніпра. Значно поповнився і комплекс поховальних пам'яток, що мають найближчі аналогії у курганах киево-черкаського регіону. Разом з тим відкрито поховання VI ст. із шатровим перекриттям у великій овальній ямі, що, на думку С.А. Скорого, має загальноіранські корені і може засвідчувати більш ранне, ніж вважалося досі, проникнення скіфського степового населення у Лісостепове Лівобережжя [Григорьев, 1987].

Пам'ятки Середнього Дону. Крайня на північному сході група пам'яток із яскраво вираженою культурою скіфського типу розташована у середній течії Дону [Либеров, 1965; Пузикова, 1962; 1965; 1971; Степи..., 1989. — С. 79—80]. Зараз тут налічується близько 60 городищ (із них на 25 провадилися розкопки) та понад 270 селищ. Із поховальних пам'яток дослідження проведено на п'яти курганах та двох ґрунтових могильниках [Медведев, 1992].

Серед городищ переважають невеликі за площею (1,5—8 га), найбільше сягає 15 га. Вали порівняно невисокі. Житла наземні та напівземлянкові з каркасно-глинобитними та стовповими конструкціями стін. Відомі довгі будинки із заглибленою центральною частиною, генетично пов'язані із попереднім періодом. Вогнища в будинках тільки відкритого типу. Матеріали датуються переважно IV—III ст.

Курганні могильники налічують по 40—50 насипів. Розташовані зазвичай за 2—8 км від найближчих поселень. Переважна форма могили — прямокутна ґрунтова яма з дромосом. Трапляються ями із стінами, обшитими дошками та балковим перекриттям. У багатих курганах виявлено складні дерев'яні конструкції на 4—17 стовпах.

Переважає обряд трупопокладення у випростаному стані на спині, головою на південний схід або південний захід. Поховання в основному одиночні, проте досить поширені і парні (35%). Зрідка трапляються також колективні. До етнографічних особливостей слід віднести глиняну підмазку підлоги під небіжчиком та жертвовною їжею, рослинні та дощані підстилки. Для IV ст. іноді відзначається спалення гробниці (10%).

Серед поховальних пам'яток найбільшого розголосу набули Часті та Мастюгинські кургани (V—III ст.), що відзначаються багатством поховального інвентарю. Звичайними в них були зброя скіфських типів, захисний обладунок, кінська зброя, бронзові казани, дерев'яний з коштовним окуттям та металевий ритуальний посуд. Серед останнього — єдина за межами Степу знахідка срібного кубка із високохудожніми зображеннями, що, на думку Д.С. Раєвського, ілюструють другу легенду про походження скіфів. Особливістю середньодонських поховань дослідники вважають значне поширення серед поховального інвентарю різноманітних знарядь праці. Інша своєрідність матеріальної культури — великий відсоток в сагайдачних наборах залізних вістер до стріл, широке застосування дротиків. Ще одна етнографічна ознака — своєрідні гачки-застібки із зооморфними зображеннями.

Із місцевого посуду до могил ставили переважно глечики та чашоподібні посудинки на піддоні з проколами для підвішування, орнаментовані вертикальним рифленням, із імпортного — амфори. Характерну особливість середньодонського керамічного комплексу становлять різноманітні глечики із світлим лощінням, у яких орнаментувалися лише ручки.

Своєрідність матеріальної культури на Середньому Дону помітна аж до складення тут місцевого варіанту звіриного стилю [Шкурко, 1976]. Він відрізняється від звіриного стилю як Правобережної, так і Лівобережної Лісостепової України. Дослідники вважають, що значну частину визначальних рис середньодонського варіанту культури можна пояснювати зв'язками її носіїв із сусідніми племенами — сарматами, населенням ананіївської та городецької культур. Важче пояснити найбільший розквіт культури на Середньому Дону в IV ст., коли пам'ятки інших лісостепових регіонів уже переживають період занепаду.

Щодо походження скіфоїдної культури на Середньому Дону існують різні гіпотези, проте жодна із них не підкріплена достатньою мірою матеріалами. Зараз можна лише стверджувати, що вона з'являється тут раптово і не має коренів у місцевій культурі доби бронзи, що свого часу намагався доводити П.Д. Ліберов [1965]. Всі особливості культури Середнього Дону пов'язують її із Українським Лісостепом, проте вказати конкретний район, звідки вона поширилася, поки що неможливо. Виходячи із того, що тільки тут значного поширення набули характерні для Правобережжя і Ворскли гробниці у ямах із дромосами, заманливо було б генезу середньодонських пам'яток пов'язувати із просуванням населення через Ворсклу із Правобережжя. Не суперечить такій постановці питання і відстоювана ще П.Д. Ліберовим теза про культурно-господарчі відзнаки пам'яток Донського правобережжя (осілі землеробсько-скотарські племена) та Лівобережжя (кочовики). Сучасний стан дослідження регіону дає підстави О.П. Медведєву [1992] іти ще далі і ставити навіть питання про співіснування на Середньому Дону у V — на початку III ст. фактично двох культур: культури рядового хліборобсько-скотарського населення та елітарної субкультури військово-аристократичної верхівки. Зважаючи на це, не можна виключити, що культурно-господарчі відмінності в культурі Середнього Дону пов'язані із різноетнічним складом його населення, частина якого генетично пов'язана з місцевими племенами, інша — з розвинутішими пришельцями.

Розділ III

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ*

В роботі, що пропонується, немає ні можливості, ні необхідності заново з початку і до кінця висвітлювати весь довгий і складний шлях вивчення етнічної географії Північного Причорномор'я, тим паче, що в останній час його детально змальовано у низці ґрунтовних праць [Погребова, 1954; Петренко, 1971; Нейхардт, 1982. — С. 6—162; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 14—79; 168—439; Ильинская, Тереножкин, 1983; Степи..., 1989. — С. 40—48]. Що ж до історії ідентифікації конкретних географічних об'єктів та локалізації окремих племен, то її доцільніше викласти в аналітичній частині праці. У цьому ж розділі вважаємо за необхідне окреслити лише загальні напрями пошуків, їхні здобутки і прорахунки.

Протягом XVIII—XIX ст. проблеми ідентифікації рік Скіфії, її кордонів та розселення скіфських племен (як і їхніх сусідів) вирішувалися переважно у суто теоретичному плані, — шляхом «зіставлення з місцевостями» [Надеждин, 1844] етнографічних свідчень античних авторів і насамперед Геродота. Незважаючи на низку справжніх прозрінь та незаперечних знахідок, в цілому теоретичні узагальнення щодо етнічної географії Скіфії виявилися такими суперечливими, що звести їх хоча б до якогось спільного знаменника виявилось неможливим. При цьому все більше і більше ставало зрозумілим, що на ґрунті одних лише писемних матеріалів, без перевірки висновків археологічними реаліями, вирішити проблему в принципі неможливо.

З накопиченням археологічних джерел останні поряд із писемними поступово починають дедалі впевненіше залучатися до етнографічних реконструкцій. Піонером у цій галузі слід вважати І.Є. Забеліна — видатного російського історика та археолога, що вперше дослідив низку визначних курганів скіфської знаті у Нижньому Подніпров'ї. Першу ж систематизацію всієї сукупності археологічних пам'яток і спробу зіставити їх із свідченнями Геродота здійснено у працях Д.Я. Самоквасова [1908] та О.О. Спіцина [1918а; 1918б]. Саме починаючи з них, за афористичним визначенням Е.А. Грантовського, «вітчизняне скіфознавство існує і розвивається насамперед як галузь археології» [Грантовский, 1980. — С.67].

Підсумки дореволюційним дослідженням скіфської історії та археології підведено в блискучих працях М.І. Ростовцева, який, за його ж висловом, накреслив «каноничну картину», у котрій уявлення про історичний, етнографічний та просторовий розвиток населення Північного Причорномор'я за доби раннього заліза зведено у послідовну концепцію, побудовану на широкому тлі подій всесвітньої історії. За його теорією, іраномовні кочові племена скіфів, що у VII ст. прийшли із південних районів Середньої Азії і підкорили осіле населення Північного Причорномор'я, майже на всю територію сучасної України поширили свою ідеологію та культуру, котра була своєрідним поєднанням іранських, грецьких та туземних елементів. У районах Лісостепу, як ми вже відзначали, ця культура була сприйнята переважно верхівкою місцевих племен, тоді як їхні низи продовжували сповідувати культурні традиції, витоки яких сягають глибин доби бронзи. Таким чином, у Скіфії М.І. Ростовцев завбачав могутнє політичне об'єднання, в яке разом з кочовиками-іранцями, мешканцями Степу, на півночі входили аборигенні хліборобські племена з іранізованою верхівкою.

М.І. Ростовцев першим розкрив значення взаємозв'язків скіфського та античного світів, надаючи у них особливого (на нашу думку, дещо перебільшеного) значення Боспорському

* Основні положення цього розділу були надруковані в «Археології» після смерті вченого (Мозолевський, 1996).

царству, звідки скіфська культура Північного Причорномор'я і набула неповторного забарвлення.

Висновки М.І. Ростовцева ґрунтуються на системному аналізі всієї сукупності археологічних джерел від Північного Кавказу до Дунаю, Карпат, Прип'яті та Десни із найширшим залученням іонійської писемної традиції. На жаль, лише основоположному для історії Скіфії доробкові Геродота дослідник майже не приділив уваги, сподіваючись заповнити цю прогалину у майбутньому, однак так уже і не зміг до нього повернутися. Тому, не зважаючи на всю її широту, етнографічна та етногеографічна концепція Скіфії у М.І. Ростовцева суттєво збіднена, — в ній немає ні обґрунтованих ідентифікацій конкретних географічних реалій, про які повідомляє батько історії, ні локалізації його номенклатури племен, внаслідок чого іраномовне населення у М.І. Ростовцева постає, на відміну від скіфів Геродота, як сіра одноманітна маса, тоді як хоч би для декотрих із племен, що його склали, слід припускати і різні генетичні витоки, і неповторний історичний шлях, не кажучи вже про місце на географічній карті. На жаль, подібне уявлення про скіфів можна зустріти і в працях багатьох сучасних авторів (зокрема, О.І. Тереножкіна, В.Ю. Мурзіна та ін.). Але те, що у М.І. Ростовцева було цілком вимушеною і незалежною від нього прогалиною, у сучасних дослідників перетворюється на некоректність по відношенню до джерел.

Так чи інакше сприймаючи етногеографічну концепцію М.І. Ростовцева, все радянське скіфознавство виросло із неї.

Перша карта Скіфії новітнього часу, видана Б.М. Граковим [1947], цілковито побудована на уявленнях М.І. Ростовцева. Однак, розвиваючи їх, Б.М. Граков висловив думку, що у скіфах Геродот завбачав племена не лише об'єднані політично, а й етнічно споріднені. Він вважав їх єдиною народністю, що посідала всю територію поширення скіфської культури у Північному Причорномор'ї (і Степ, і Лісостеп). До неї відносилися всі без винятку перелічені Геродотом скіфські племена. Сусіди скіфів розміщені ним вже у зоні лісів.

Однак подальше вивчення археологічних матеріалів у контексті розповіді Геродота привело Б.М. Гракова до кардинального перегляду ним самим створеної карти 1947 р. Як і колись вважаючи всіх скіфів єдиною іранською народністю, на підставі визначення двох культур на території Північного Причорномор'я тепер він локалізував усі їхні племена виключно у межах Степу. Відтак у Лісостеповому Подніпров'ї були розміщені північні сусіди скіфів: у Правобережжі — неври, південніше Сейма, по Сулі, Пслу та Ворсклі — будіни, на Сіверському Дінці — меланхлени. Агафірси локалізовані на Середньому Дністрі, андрофаги — у лісах вище Прип'яті, савромати — в Поволжі. У точній відповідності із розповіддю Геродота, але без належної аргументації, розміщує Б.М. Граков і скіфські племена в Степу [Граков, Мелюкова, 1953; 1954; Граков, 1971]. На карті 1971 р. серед них немає навіть калліпідів, алізонів та скіфів-кочовиків, хоч у коментарях до неї Б.М. Граков вважає за можливе розміщувати калліпідів та алізонів по Південному Бугу, а скіфів-аротерів (орачів) — у північній частині Степового Правобережжя (рис. 2). Відсутність тут, як і на Нижньому Дніпрі, відведеному скіфам-георгой (землеробам), пам'яток осілости VI—V ст., котрі мало б залишити хліборобське, за Геродотом, населення, не турбує дослідника: він схильний пояснювати його насамперед недостатньою вивченістю відповідних територій. І це не можна ставити йому за вину, позаяк локалізація хліборобських племен Скіфії на території Степу обґрунтовується загальною концепцією Б.М. Гракова щодо походження скіфів і складення Скіфії: «У місцях пробування землеробських племен, особливо по Бугу, Пантікапу-Інгульцю та Нижньому Дніпру, відкриті поселення землеробського характеру, що за матеріалами відносяться до кінця II тисячоліття до н.е., тобто до доби кіммерійців та ранніх скіфів. Імовірно, хліборобські племена включали особливо багато елементів попереднього населення і були найбільш змішаними. В описаннях подій скіфської історії єдиним згуртованим, зверхнім над хліборобами і частково кочовиками... народом постають скіфи царські» [Граков, 1971. — С. 22].

Таким чином, згідно з пізніми працями Б.М. Гракова, скіфська культура охоплювала тільки степові області, населені іранцями. Культура лісостепових племен, що прийняла скіфську триаду, до скіфської відноситися не може, оскільки у найсуттєвіших своїх проявах (кераміка,

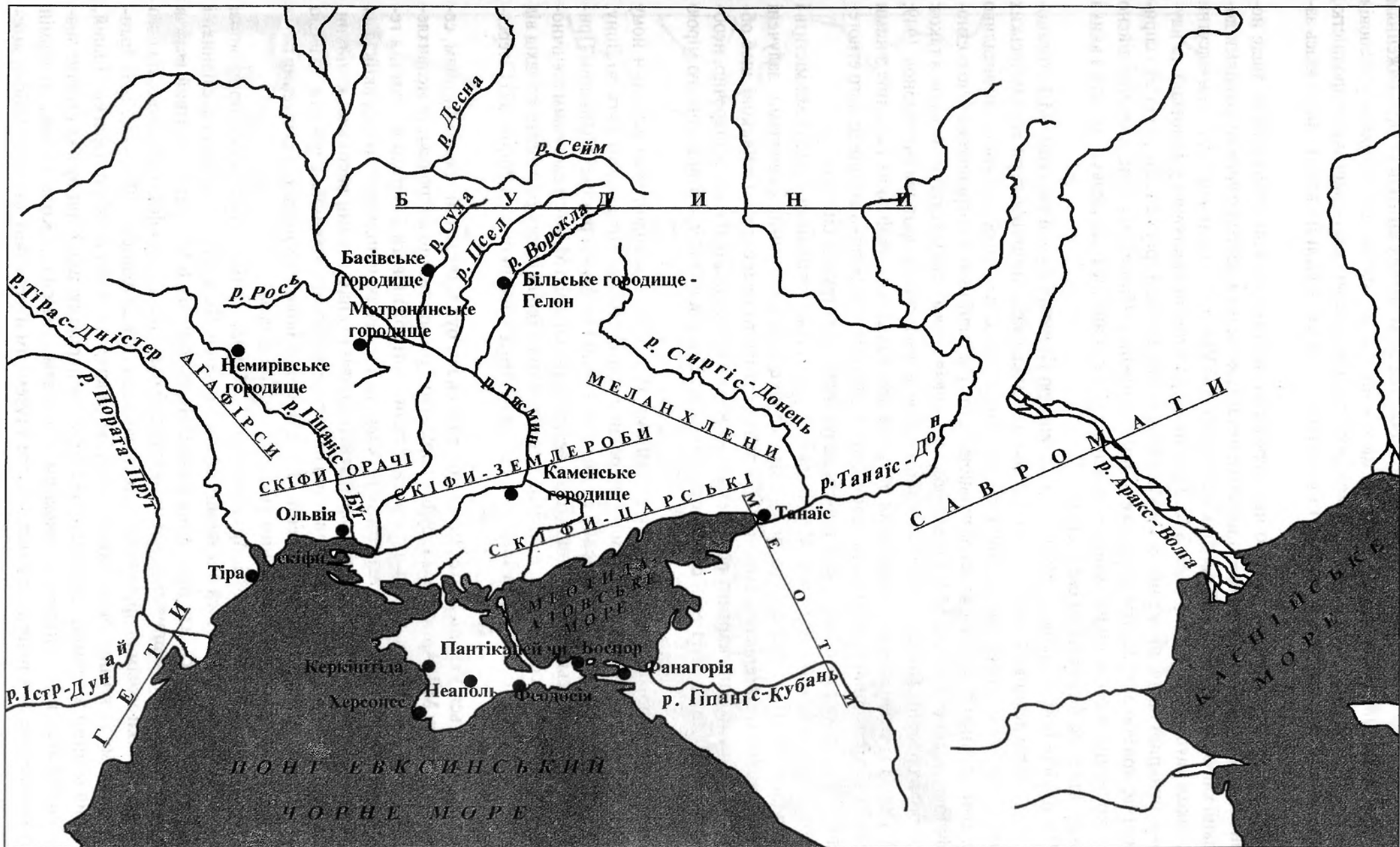

Рис. 2. Карта Скіфії (за Б.М. Граковим, 1971).

поховальний обряд, влаштування побуту) підноситься до місцевих витоків і є продовженням культури населення доби бронзи. Згідно з цією концепцією, скіфи, що мешкали у степовій смузі між Доном та Дунаєм, були сформованою під зверхністю скіфів царських народністю, єдиною політично, етнічно, за мовою і культурою, хоч у складенні її і взяли участь якісь залишки місцевих степових племен.

Зовнішньо струнка і внутрішньо несуперечлива, розглянута концепція слабує лише невпевненим розміщенням окремих племен та неузгодженістю з археологічними реаліями локалізації хліборобського населення, пам'ятки якого для VI—V ст. у степовій смузі таки відсутні. Слід також зауважити, що погляди Б.М. Гракова обґрунтовані виключно у доповідях та науково-популярній праці, що не могло не відбитися на збідненості аргументації, а відтак і спричинили до вразливості багатьох положень його концепції. Проте слід було володіти дійсно даром провидця, щоб за таких умов і тогочасного рівня знань дійти висновків, багато з яких і через десятиліття не втратили своєї сили.

Ще раніше Б.М. Гракова, у 1949 р., з концепцією Степової Скіфії виступив М.І. Артамонов. Його безперечною заслугою було те, що для локалізації номенклатури геродотівських племен він вперше спробував використати особливості поховальної обрядовості, справедливо вважаючи останню найбільш консервативною, а тому й надійною диференціувальною етнографічною ознакою. Скіфію М.І. Артамонов пов'язував із пам'ятками степової смуги, а також лісостепових районів Поділля, з котрими він асоціював землі скіфів-аротерів [Артамонов, 1949; 1953]. Поряд із залученням поховальних ритуалів при локалізації скіфських і сусідніх з ними племен М.І. Артамонов здійснив етимологізацію їхніх назв, що суттєво зміцнило його етногеографічні висновки і дало йому можливість вибудувати їх у струнку систему.

Втім, запропонована ним карта Скіфії (рис. 3) разом із позитивними моментами містить і низку недоліків. Насамперед слід відзначити слабке забезпечення її джерелами: залучені М.І. Артамоновим матеріали поховальної обрядовості надто нечисленні і вибіркові, щоб обґрунтувати вмотивовану картину розселення скіфських племен. Для цього, безперечно, необхідний поглиблений аналіз усієї сукупності пам'яток Степової Скіфії, котрий повною мірою не здійснений і досі.

Надто вільно поводився дослідник і з даними Геродота, внаслідок чого всупереч йому скіфи царські виявилися розселеними у широкій смузі Степу від Південного Бугу до Дону, тоді як скіфи-кочовики посіли степовий Крим, відведений Геродотом разом із Північним Приазов'ям для скіфів царських. Надійною можна вважати локалізацію М.І. Артамоновим північно-західних та східних сусідів скіфів, агафірсів та савроматів. Перші із них розміщені на захід від Карпат, у Трансільванії, другі — за Танаїсом, ототожненим дослідником не з Доном, а із Сіверським Дінцем.

Що ж стосується Українського Лісостепу, то весь він був відведений гелono-будінам, серед яких, на думку М.І. Артамонова, були споріднені з ними етнічно андрофаги та меланхлени. При цьому будінів дослідник вважає за можливе ототожнювати із праслов'янами, а гелонів, як і агафірсів, вважає спорідненими із скіфами, але з включенням значних фракійських елементів. Неври на запропонованій карті ідентифіковані із пам'ятками висоцької культури. Проте, якщо локалізація останніх у принципі не суперечить повідомленням Геродота, то щодо будінів, гелонів, андрофагів і меланхленів М.І. Артамонов повністю зневажив свідчення батька історії, надавши перевагу довільним умоглядним побудовам.

Попри уявну схожість карт М.І. Артамонова та Б.М. Гракова їм притаманні дві принципові відміни. Перша із них стосується локалізації скіфів-аротерів. По-різному підійшли дослідники і до розуміння етнічного складу населення Скіфії. На відміну від Б.М. Гракова, котрий вважав його одноетнічним, М.І. Артамонов розглядає скіфські племена більш диференційовано. На його думку, «дослідники зовсім неправомірно усіх скіфів відносять до іранців» [1949. — С. 169]. Іранцями у вузькому розумінні були тільки пришельці-паралати, вони ж скіфи царські. «Інший, пов'язаний із ними ж термін, «сколоти», на противагу першому, що зберіг вузьке етнічне значення, поширився на всі підлеглі паралатам або сайям племена ... Коли це так, то термін «сколоти» швидше, ніж інший, слід пов'язувати з туземним населенням степової Скіфії, мож-

Рис. 3. Карта Скіфії (за М.І.Артамоновим, 1949).

ливо, особливо тісно зі скіфами-номадами» [Там же]. Конкретного етнічного визначення цим скіфам-номадам М.І. Артамонов не дає. Що ж до скіфів-аротерів (орачів), то їх він на підставі спорідненості археологічних пам'яток вважає спорідненими із населенням Дніпровського Правобережжя (гелони-будінів), котрі слід розглядати як «важливим елементом майбутніх східних слов'ян» [Артамонов, 1949. — С. 171].

Близькі до концепцій М.І. Артамонова та Б.М. Гракова погляди на етнічну географію Скіфії послідовно відстоював і Б.А. Шрамко, невтомний дослідник Більського городища та його інтерпретатор як міста Гелона, хоч локалізація ним окремих племен Лісостепу, так само як і їхнє етнічне визначення, протягом часу зазнавали деяких змін [Шрамко, 1962; 1973; 1975а; 1975б; 1983].

Подальша трансформація уявлень про карту Скіфії цілковито пов'язана з поглибленим вивченням, з одного боку, локальних варіантів скіфської культури на території України та суміжних з нею областей Молдови, Білорусі та Росії, з другого боку — попередніх передскіфських культур. У цьому вивченні взяли участь провідні скіфознавці України, Москви, Ленінграду, кавказьких наукових центрів. Внаслідок проведення багатосторонніх як польових, так і теоретичних досліджень, знову почала переважати концепція Великої Скіфії, запропонована ще на початку століття М.І. Ростовцевим. Найглибше обґрунтували її, детально розвинули і послідовно відстоювали О.І. Тереножкін та В.А. Іллінська, чий імена у вітчизняному скіфознавстві назавжди залишаться поряд [Тереножкін, 1961; 1971; 1976; Ильинская, 1951; 1966; 1968; 1969; 1970; 1971; 1975; 1977; Археология УРСР, 1971; Ильинская, Тереножкин, 1983]. Суттєвий внесок у розвиток концепції зробили також П.Д. Ліберов [1951; 1962; 1965; 1966; 1969], О.П. Смирнов [1969], О.М. Мельниковська [1967], Л.І. Крушельницька [1976], Г.І. Смирнова [1978; 1983; 1990], Н.М. Бокій [1980] та ін.

Коротко її можна викласти так. В результаті могутньої міграційної хвилі скіфський етнос наприкінці VII — на початку VI ст. запанував не лише в Степу, а й на Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі: у пам'ятках Посулля, Псла та Сіверського Дінця В.А. Іллінська схильна була вбачати геродотівських скіфів-георгой (землеробів). Що ж стосується культури Дніпровського Правобережжя та Ворскли, то вона склалася на місцевій чорнолісько-жаботинській основі, не пов'язаній зі степовим ірано-скіфським світом та протофракійською культурою Дністро-Дунайського басейну. Це — протослов'янська за етносом культура геродотівських скіфів аротерів (орачів).

Таким чином, прихильники концепції Тереножкіна—Іллінської уявляли Скіфію у вигляді могутнього різноетнічного політичного об'єднання, яке територіально простягалось на північ до зони лісів, де межувало із неврами (племена милоградської культури), андрофагами (верхів'я Дніпра) та меланхленами (населення юхнівської культури). Західні сусіди скіфів, агафірси, розміщені у Трансільванії, савромати — за Доном. Вище савроматів відповідно до букви Геродота мешкали будіни (городецька культура), у землю яких вселилися гелони (середньодонська група пам'яток).

Відтак скіфське плем'я алізонів за браком пам'яток осілості у Степу локалізоване В.А. Іллінською та О.І. Тереножкіним на Середньому Дністрі, калліпіді — в околицях Ольвії, скіфичокочовики — на схід від Нижнього Дніпра, а скіфи царські — в Криму та Північному Приазов'ї (рис. 4).

Багато зусиль В.А. Іллінська доклала, щоб «повернути» скіфам пам'ятки VII—VI ст. на Кубані та Північному Кавказі, котрі багатьма дослідниками (Б.М. Граков, М.В. Анфімов) пов'язувалися з меотами.

Видатною заслугою О.І. Тереножкіна та В.І. Іллінської перед скіфознавством була систематизація археологічних пам'яток доби раннього заліза. Посмертно видана їхня монографія [1983] є найповнішим зведенням джерел скіфського часу. Археологічний принцип насамперед було покладено дослідниками і в підвалини локалізації номенклатури геродотівських племен. Цей принцип так тяжів над ними, що на догоду йому вони вважали за можливе навіть виправляти повідомлення Геродота, внаслідок чого й стало можливими поселення скіфів-георгой у Лівобережному Лісостепу, алізонів — на Дністрі, меланхленів — не вище скіфів царських, а на північ від скіфів-георгой і т.д.

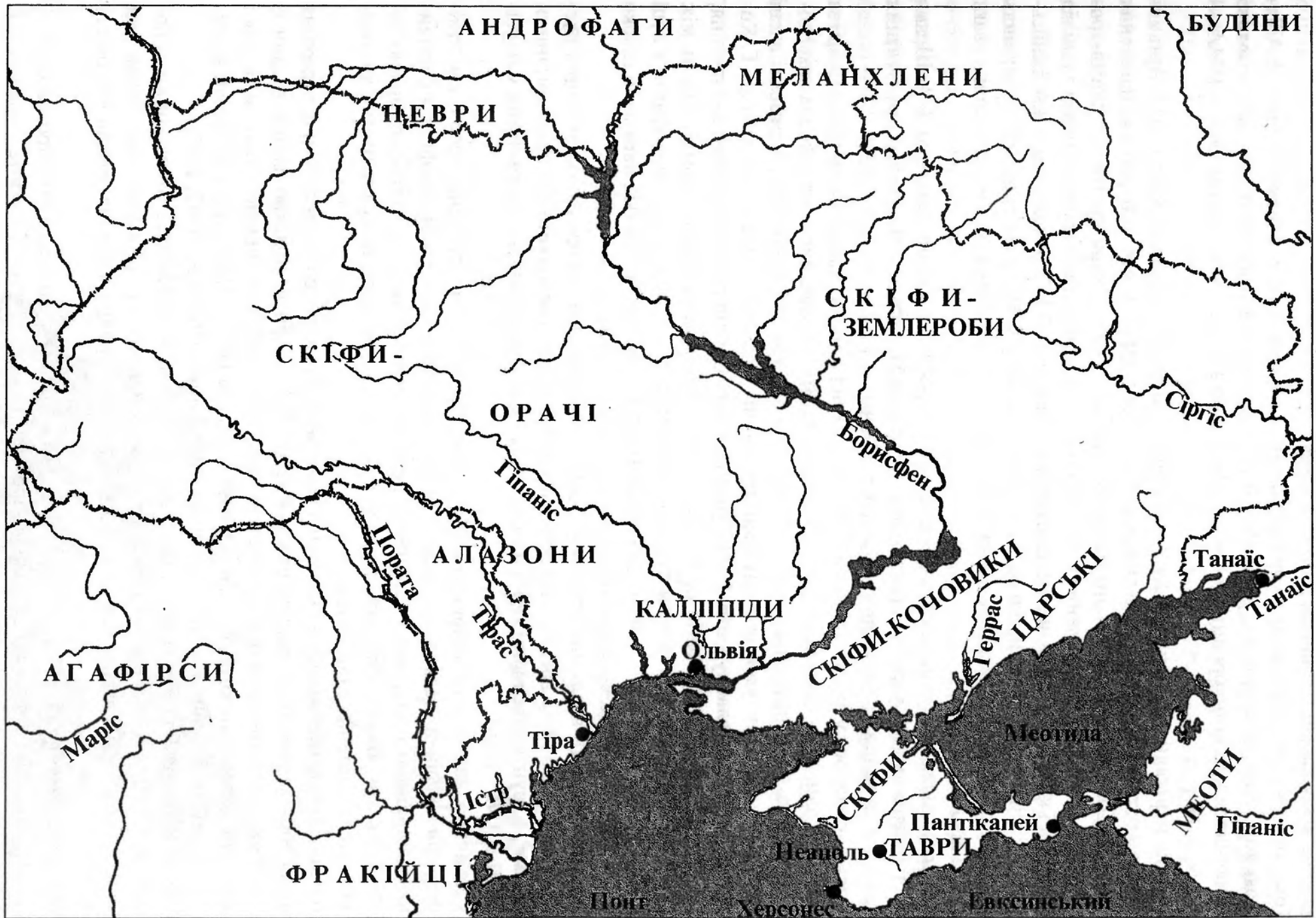

Рис. 4. Карта Скіфії (за В.А.Іллінською, О.І.Тереножкіним, 1971).

Спеціальне ж вивчення географії Північного Причорномор'я за античними джерелами залишилося поза увагою О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської, хоч вони й пробували тлумачити окремо взяті свідчення про ті чи інші географічні орієнтири. Проте, вирвані із контексту і своєрідно проінтерпретовані, ці орієнтири не тільки не прояснили, а ще більше заплутували і так не дуже чітку картину етнічної географії Скіфії.

Тому, незважаючи на збільшення прихильників, обгрунтована О.І. Тереножкіним та В.А. Іллінською концепція етнічної географії Скіфії не набула загального визнання, що особливо чітко виявилось при обговоренні проблем скіфознавства за круглим столом 1980 р. [НАА. — 1980. — № 5, 6].

Суттєво переглянув свої погляди на етногеографію Скіфії на кінець життя і М.І. Артамонов. Згідно з останньою, посмертно виданою його працею, [1974] все хліборобське населення Лісостепу від Дністра до Сіверського Дінця входило до складу Скіфії під іменем скіфів-аротерів та скіфів-георгой. Як і населення Степу, воно було іраномовним і походило разом з ним від племен зрубної культури. Таким чином, розширивши слідом за О.І. Тереножкіним і В.А. Іллінською межі Скіфії до лісової зони, він разом з тим визнав тезу Б.М. Гракова про одноетнічність її населення, створивши внаслідок цього зовсім нежиттєвий гібрид, що не привернув уваги жодного із дослідників.

Плідно працював останні роки над осмисленням проблеми, яку розглядаємо, Б.А. Шрамко, дедалі наближаючись у своїх поглядах до концепції Б.М. Гракова. На жаль, обгрунтування їх спирається на вельми обмежене коло джерел [Шрамко, 1987. — С. 156—163].

Українське вивчення етногеографічних проблем Скіфії за рубежем, що колись претендувало на серйозну школу. Відірвані не лише від масових археологічних джерел, а й від поточної українсько-російської наукової літератури, зарубіжні вчені остаточно замкнулися на умоглядному конструюванні. Виділяється серед них хіба що Г. Коте, який запропонував власну карту Скіфії [Kothe, 1969]. Є в ній певні позитивні визначення, проте локалізація ним андрофагів на Самарі, тобто відразу за скіфами-георгой, тоді як між ними, за Геродотом, тяглася велика пустеля, а меланхленів — на схід від андрофагів, у луці Сіверського Дінця, де взагалі пам'ятки скіфського часу невідомі, засвідчує, наскільки слабо аргументована його карта як археологічними, так і писемними джерелами.

Не можна визнати вдалим і спроби Г. Коте визначити серед скіфського населення племена власне скіфські і доскіфські, позаяк висновки щодо цього не підкріплені археологічними матеріалами, а ґрунтуються виключно на здогадках і маніпулюванні лінгвістичними матеріалами [Kothe, 1967; 1969].

Як не дивно, але за величезної кількості назв, серед праць, присвячених проблемам етнічної географії Скіфії, до недавнього часу не було жодної бодай куцої монографії: всі її питання — від найдрібніших до концептуальних — розглядалися виключно у статтях та працях загального характеру. Важко збагнути, що було в тім причиною: складність проблеми, чи, навпаки, спрощене уявлення про її значення.

Не задовольняючись жодною з існуючих концепцій для вирішення проблеми походження слов'ян, спробу заново переглянути етнічну географію Скіфії нещодавно здійснив один із найвидатніших слов'янознавців сучасності академік Б.А. Рибаків, присвятивши їй першу і поки що єдину з теми монографію «Геродотова Скифия» [1979]. Подальший розвиток закладених у ній ідей здійснено і в наступних працях дослідника [Рибаків, 1982; 1987].

Широта поглядів Б.О. Рибаків, енциклопедична його ерудованість, літературний та полемічний хист роблять згадані праці вищою мірою яскравими і привабливими. Однак при спеціальному вивченні з жалем доводиться визнавати, що форма в них не завжди відповідає змістові.

Уважне прочитання «Геродотової Скіфії» наштовхує насамперед на думку про заданість її головної ідеї: будь-що довести, що й скіфи-аротери, і скіфи-георгой Геродота — один і той самий народ, що жив суцільною смугою як на Дніпровському Правобережжі (західноподільська, східноподільська та киево-черкаська групи пам'яток), так і в Поворсклі на лівому березі Дніпра і визначений у Геродота буцімто спільним терміном «борисфеніти». Для цього дослідникові

знадобилося всупереч доконано недвозначному текстові Геродота припустити описання ним не однієї, а двох Гілей, одна із яких нібито містилася у пониззі Дніпра, а інша — у гирлі Ворскли, котра внаслідок такого переміщення Гілеї перетворюється на Пантікап.

Довільне тлумачення і перелокалізація геродотових борисфенітів не могли не призвести до цілковитого перекроювання і карти Степової Скіфії. На традиційному місці (по Південному Бугові) тут залишилися лише калліпіди та алізони. Скіфи-кочовики ж перемістилися із Нижнього Подніпров'я на північ і посіли територію між Ворсклою, Сіверським Дінцем та Нижнім Доном, а на їхнє місце (аж до Інгулу) силоміць вселені скіфи царські.

Ця трансформація також побудована на виправленні тексту Геродота. Б.О. Рибаків виходить із того, що лівобережні степові племена Геродот буцімто описував не з заходу на схід, що впливає із усієї тканини його розповіді, а, навпаки, — із сходу на захід. Для обґрунтування такої інверсії серйозних аргументів, природно, не знайшлося, внаслідок чого вся карта Степової Скіфії зависла у повітрі.

Доказовішою на карті Б.О. Рибаків є локалізація деяких сусідів скіфів, а в окремих випадках (гелони і будіни) вона обґрунтована просто бездоганно, хоч в інших (меланхлени, скіфи, що відділилися) і не витримує щонайменшої критики. Гелони на ній ідентифіковані із посульсько-сіверськодонецькою групою пам'яток, будіни — з юхнівською культурою, неври — з милоградською, андрофаги — з дніпро-двінською. Агафірси поміщені на Середньому Дністрі, Пруті та Сереті, савромати — у межиріччі Сіверського Дінця (Танаїс за Рибаківим) та Дону (Сіргіс). Меланхлени ж асоційовані із середньодонською культурою, скіфи, що відділилися, — з воронізькою групою пам'яток (рис. 5).

Упевнена (за висловом Б.О. Рибаків) локалізація хліборобських племен Скіфії у Дніпровському Лісостепу від Дністра до Ворскли надала йому можливість ототожнити їх із

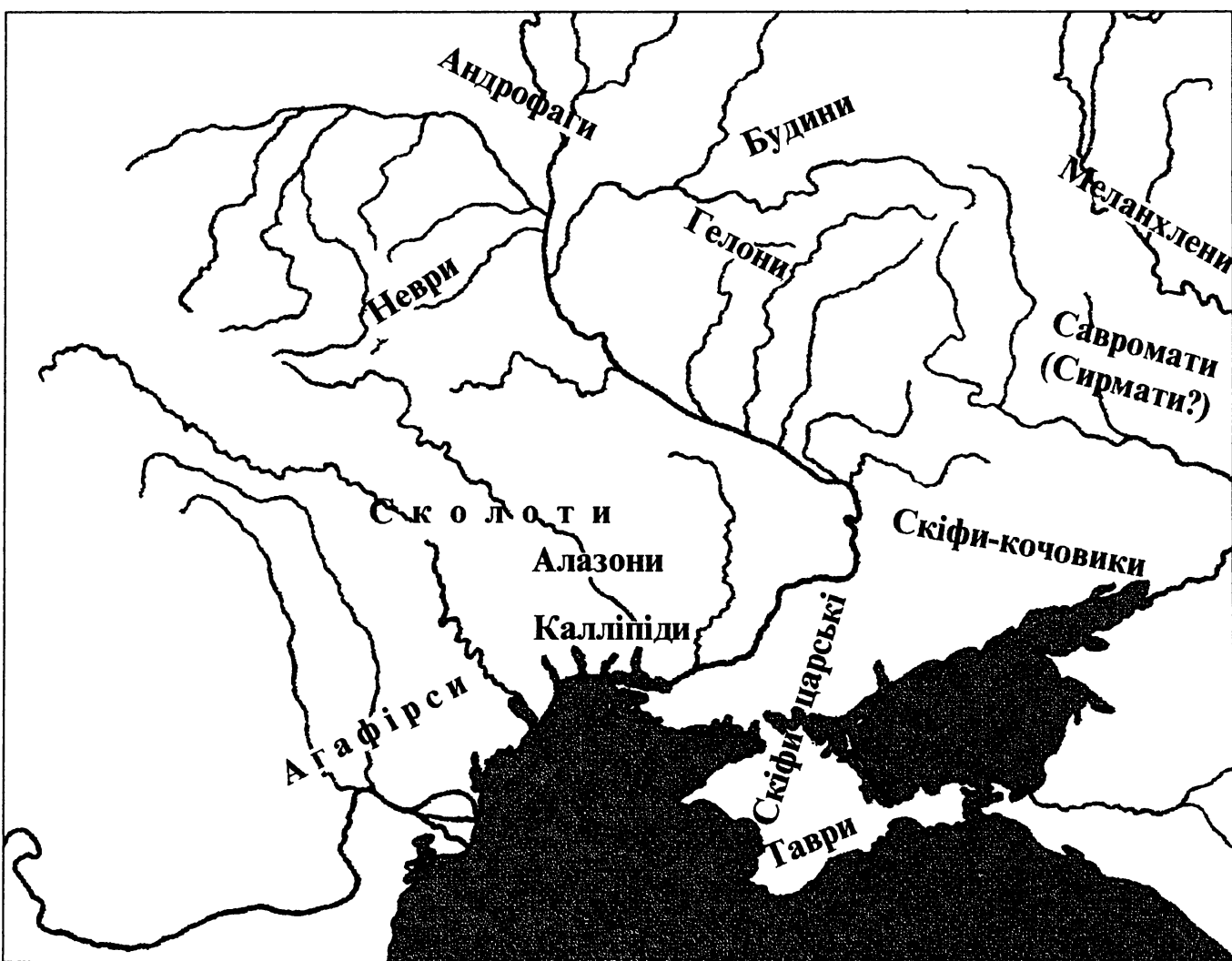

Рис. 5. Карта Скіфії (за Б.А.Рибаківим, 1979).

східною групою праслов'янських племен, генеза яких сягає тшинецько-комарівських старожитностей. Таке визначення етнічної належності середньодніпровського населення скіфського часу зовсім не нове. Вперше воно було обґрунтоване ще Л. Нідерле [1956], а в подальшому підтримане більшістю вітчизняних дослідників. Послідовним прибічником згаданої концепції був і О.І. Тереножкін, котрий відкрив чорноліську культуру і через неї простежив розвиток слов'янства саме від тшинецько-комарівської спільноти до середньовіччя [1961].

Таким чином, для ототожнення середньодніпровських племен із праслов'янством не було жодної необхідності переселяти скіфів-георгой із Нижнього Подніпров'я, де вони описані Геродотом, на Ворсклу і об'єднувати із скіфами-аротерами. Але це об'єднання знадобилося Б.О. Рибаківу для того, щоб саме цим племенам приписати основну етногонічну легенду скіфів (Г-І) і саме з ними пов'язати етнонім «сколоти». Однак, якщо в деяких етногеографічних конструюваннях дослідника ще можна відшукати раціональне зерно, то його версія про праслов'янську належність сколотів не витримує будь-якої критики, оскільки не лише буква, а й весь дух легенди Г-І своїми коренями сягає іранського світу, що ґрунтовно доведено десятками праць кращих сходознавців [Дюмезиль, 1976; 1990; Грантовский, 1960; Хазанов, 1975а; 1975б; Раевский, 1977; 1985]. Щонайбільше тут може йтися про індоарійство деяких шарів легенди.

Для підтвердження істинності свого відкриття Б.О. Рибаків навіть робить спробу ідентифікувати з певними лісостеповими групами пам'яток скіфського часу легендарні сколотські племена паралатів, авхатів, катіарів і траспіїв (за його версією вони буцімто становили населення трьох перших сколотсько-східнослов'янських царств) [Рибаків, 1987. — рис. 6], забуваючи при цьому, що для такої ідентифікації як мінімум необхідно спростувати вже усталене у скіфознавстві (А. Крістенсен, Ж. Дюмезиль, Е.А. Грантовський, А.М. Хазанов, Д.С. Раєвський) уявлення про соціальний, а не етнічний зміст трьох родів, що походять від синів Таргітая. Відчуваючи непереконаливість своїх конструювань, але намагаючись видати їх за доведений факт, Б.О. Рибаків замовчує ту обставину, що ті самі три царства легенди, які ним локалізовано у Лісостепу, фігурують і в розповіді Геродота про війну скіфів з Дарієм. А безперечно тотожність обох тріад доводиться уже хоч би тим, що при згадці й про ту, й про іншу одне із царств змальовується більшим від двох інших.

Цими міркуваннями про запропоновану Б.О. Рибаківим концепцію етнічної географії Скіфії можна було б і обмежитися, однак уперта пропаганда автором у всіх своїх виданнях версії про сколотське минуле слов'ян як доведеного факту, а не однієї із найменш можливих гіпотез, спонукає проаналізувати «Геродотову Скіфію» ретельніше. Зробити це тим більше необхідно, що внаслідок незаперечного авторитету Б.О. Рибаків серед слов'янознавців його сколотська ідея вже беззастережно поширюється деякими із них [Етнокультурная карта..., 1985; Гумилев, 1990], незважаючи на те, що історики інших періодів поставилися до неї вельми стримано (див. [Нейхардт, 1982. — С. 153—162; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — коментарі; Яйленко, 1983]), а археологи-скіфознавці висловили різке неприйняття її, оскільки для них виявився на поверхні той факт, що широта поглядів Б.О. Рибаків не підкріплена відповідним їй знанням джерел, внаслідок чого його висновки слабують на суб'єктивізм і бездоказовість. Як писав О.І. Тереножкін, у міркуваннях Б.О. Рибаків про сколотів-хліборобів «можна виявити лише переконаність, але не переконливість... Переказ про походження скіфських царів та скіфів царських, що називали себе, за Геродотом, сколотами, приписувати хліборобським осілим племенам аж ніяк не можна, Геродот нічого не знав про хліборобів-сколотів: в його нотатках сколоти — кочові скіфи царські» [Тереножкін, 1987. — С. 6].

На жаль, критикуючи концепцію Б.О. Рибаків, дехто із його опонентів і сам виявив більше переконаності, ніж переконливості. Для останньої необхідний насамперед детальний аналіз системи аргументації автора концепції, до якого ми і змушені звернутися нижче.

Цілком справедливо зазначаючи, що існуючі карти Скіфії досі будувалися або на аналізі писемних джерел без достатнього залучення даних археології, або, навпаки, на добротній археологічній основі, однак без всебічного перегляду писемних джерел, Б.О. Рибаків поставив перед собою завдання «зіставити свідчення Геродота з археологічною картою Скіфії і провес-

ти аналіз скіфського логосу за історичною та етнографічною лініями» [Нейхардт, 1982. — С. 154]. Безперечно, такий підхід можна тільки вітати.

Не викликає сумнівів і правильність методичних засад при вирішенні дослідником поставлених перед собою завдань: «Для выхода из существующей путаницы необходимо рассмотреть в комплексе, в единой системе все данные Геродота, не подразделяя их на значительные и незначительные, на достоверные и кажущиеся сомнительными» [Рыбаков, 1979. — С. 16; далі в дужках подаємо лише номер сторінки вказаної праці. Для уникнення непорозумінь цитати вважаємо за необхідне наводити згідно з оригіналом — російською].

Важче однозначно погодитися із запропонованим дослідником методом «випереджуючих доказів», згідно з яким багато питань пропонується спочатку аналізувати ізольовано, вирішувати самі по собі, а вже «по мере накоплення їх необхідно вводить в создаваемую систему и проверяют этой системой» [С. 16]. Будучи правильним сам по собі, у міру ускладнення дослідження цей метод призводить іноді до такого нагромодження доказів невідомого через невідоме, що читач починає просто губитися у здогадах, — чи в цьому випадку автор має на увазі «випереджуючий доказ», чи підносить його як факт, вже остаточно доведений, не особливо турбуючись про те, сприйняті читачем його доведення, чи з тих або інших міркувань відкинуті.

Незаперечною перевагою «Геродотової Скіфії» є спроба її автора залучити для доведення своїх географічних версій всю сукупність просторових вимірів, наведених Геродотом для Скіфії у днях шляху або плавання. Однак, як ми уже зазначали, абсолютизація цих вимірів ні до чого доброго призвести не може через їхню невизначеність і неоднозначність. З другого боку, користуватися ними можна лише тоді, коли вказані хоч би дві точки відліку, що Геродот робить вельми рідко. Проте навіть маючи три точки відліку, як, наприклад, по Гіпанісу, дослідники доходять зовсім різної ідентифікації і витоків ріки, і його притоки Еksamпею [див. Агбунов, 1985. — С. 139—156].

Звідси зрозуміло, що використовувати заміри Геродота можна здебільшого для перевірки правильності тих чи інших географічних реконструкцій. Взавши ж їх за основу свого дослідження, Б.О. Рыбаков змушений постійно йти за ними, навіть коли вони явно суперечать географічним реаліям писемних джерел або археологічним матеріалам, — і ті й інші автор просто «підправляє», підганяючи під вибудовану ним схему.

І ще добре, коли джерело виправляється відкрито. У плані наукової критики чинити так цілком припустимо, а іноді навіть і небезкорисно. Проте на сторінках «Геродотової Скифии» раз за разом зустрічаються не переобтяжені аргументами зауваження на штиб того, що Геродот «не заметил того, что...» [С. 22]; «следует заново рассмотреть вопрос, опираясь на Геродота, но допустив лишь одну оговорку» [С. 40] (а застереження це, виявляється, торкається «всього лиш» існування у Скіфії двох Гілей); «в этом пункте точность изменила Геродоту и он ошибся...» [С. 50]; «нельзя утверждать, но можно допустить, что Геродот...» [С. 73]; «Геродот несколько сбивчиво сводит воедино все справки, полученные им о течении Днепра» [С. 139] і т. ін. Посилання Б.О. Рыбакова на те, що побудова несуперечливої системи потім всі ці поправки виправдає, втішає мало: можливість внесення їх у джерело має бути аргументовано обґрунтована зарані.

Але ще гірше, коли дослідник без будь-яких застережень починає допускати на перший погляд ніби й незначні неточності при посиланні на джерела: недосвідченого читача вони просто вводять в оману, а фахівця змушують задуматися. Для уявлення, про що йдеться, наведу і прокоментую лише кілька прикладів із «Геродотової Скифии», хоч кількість їх може бути багатократно збільшена.

Цитую: «*Точное* (тут і далі підкреслено нами. — Б.М.) расстояние, исчисленное в днях плавання, Геродот указывает для Днепра от истоков до порогов: «Известно, что Борисфен течет с севера до Герра на 40 дней пути» (§ 53) [С. 32]. Головне тут не в терміні «точна відстань», — його вжито виключно для того, щоб читач повірив у точність запропонованого перекладу цитати із Геродота. А саме переклад тут і не витримує критики. Звичайно, дослідник має право користуватися будь-яким із перекладів і навіть пропонувати новий, проте він зобов'язаний засте-

регги, що поряд з ним є й інші, особливо коли останні міняють зміст тексту на протилежний, як у наведеному випадку. Ледве чи автор не знав про двохсотлітню дискусію з приводу змісту наведеного пасажу. Проте йому просто не вигідно було згадувати про неї, тому він і промовчав.

Далі: «Днепровскими порогами отмечено (У Геродота. — Б.М.) местоположение царских курганов скифов» [С. 37]. По-перше, авторові слід було б знову ж таки точніше дотримуватися тексту Геродота: кажучи про царські гробниці скіфів, Геродот лише зауважує, що до місцевості Геррос, де вони розміщені, Борисфен ще судноплавний, але ні тут, ні в інших пасажах і словом не згадує про дніпровські пороги. У цьому випадку існування їх можна лише припустити, і це слід було б обов'язково відзначити, проте таке застереження порушило б аргументацію автора. По-друге, така безапеляційна локалізація царських гробниць у місцевості, до якої судноплавний Борисфен, навіть коли це дніпровські пороги, ніким серйозно на час публікації монографії доведена не була, позаяк тоді тут були відомі лише кургани IV ст., тобто післягеродотового періоду. Таким чином, лише в одному короткому реченні читач виявився дезінформованим як мінімум двічі.

Ще: «Где-то на Днепре на пространстве 10 или 11 дней плавания (§ 18, 53) размещались скифы-земледельцы («борисфениты»)» [С. 38]. Навіщо авторові знадобилося застосовувати це загадкове «где-то», коли Геродот пише точно і недвозначно: «Якщо перейти Борисфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея, а якщо йти ще вище, там живуть скіфи-георгой, яких елліни, що живуть уздовж ріки Гіпаніса, називають борисфенітами» [IV, 18]? А тому, що він збирається локалізувати борисфенітів зовсім в іншому місці на Дніпрі, а не вище Гілеї, розміщеної біля моря. І допущена автором зовсім невеличка неточність вже звіддала має настроїти читача на сприйняття версії, яка буде викладена далі.

І ще: «Скифские земледельческие племена «занимают пространство к востоку на три дня пути...» (§ 18). К сожалению, ни западная точка отсчета, ни восточные рубежи им (Геродотом. — Б.М.) не указаны» [С. 73]. Зумисне і з цілком визначеною метою Б.О. Рибаків усікає текст Геродота, а тоді ще й звинувачує його у недомовках, хоч як і західний, і східний орієнтири у визначенні володінь борисфенітів наведені істориком абсолютно недвозначно: перший — на початку § 18 («якщо перейти Борисфен»), другий — на початку наступної за процитованою Б.О. Рибаківим фрази: «Отже, ці скіфи-георгой живуть на сході на відстані трьох днів шляху до ріки, що називається Пантікап».

І ще: «Кочевники занимают область к востоку на 14 дней пути (§ 19)» [С. 40]. На цьому повідомлення Геродота довільно обривається, бо далі у ньому говориться «до ріки Герр». Згідно ж з версією Б.О. Рибаків і всупереч Геродотові східним кордоном кочовиків править Танаїс, а Герр — прямо протилежним західним, у зв'язку із чим авторові абсолютно не вигідно цитувати далі, щоб не самовикритися.

І ще: «То обстоятельство, что Геродот в разных местах своей книги употребил два синонимичных и вполне заменяемых названия (аротеры и георгой), создало представление о двух разных, размещенных в разных местах народах» [С. 128]. Незначним на перший погляд переміщенням акцентів автор все ставить із ніг на голову: мовляв, Геродот не писав, що аротери і георгой — два різних народи, що мешкають у різних місцевостях, — це у нас самих внаслідок нашої недолугості склалося таке враження.

І ще: «Дальнейшие изыскания, как увидим, позволяют нам определить и самоназвание лесостепных земледельцев, названных Геродотом по чисто географическому принципу днепровцами-борисфенитами» [С. 144]. Спочатку, як це часто робиться у Б.О. Рибаків, зовсім маленька неточність: не ольвіополіти, мовляв, котрі достеменно знали, що і до чого, назвали скіфів-георгой борисфенітами, — зробив це через свою необізнаність Геродот, тоді як із тексту випливає зовсім протилежне. А далі вже те, що доконче потрібно авторові: Геродотові приписується, що борисфенітами він назвав лісостепових хліборобів у цілому (тобто заодно з нижньодніпровськими георгой — і аротерів). То ж на кого розраховуються такі маніпуляції із Геродотом?

І ще: «Соседями будинов с запада, со стороны Днепра, являлись невры, частично вселившиеся в земли будинов в середине VI в. до н.э.» [С. 159]. Не полінуйтеся розгорнути Геродота [IV,

105—109]: він не тільки не пише про те, що неври були безпосередніми сусідами буднів, — останніх він взагалі не називає серед сусідів скіфів, а на схід від неврів поміщає племена меланхленів. Проте територіальне зближення неврів і буднів було наймовірно вигідним для автора, отже, він і сформулював свої думки так, ніби вони виходять від самого Геродота. Не кажу вже про те, що вкрай некоректно приписувати Геродотові, що між Невридою та землею буднів він поміщає Дніпро чи хоч би те, що володіння неврів обмежені у нього одним лише Дніпровським Правобережжям, що недвозначно впливає із наведеної цитати.

Щоб переконатися, що така інверсія для Б.О. Рибаківа не випадковість, наведемо ще лише одну у вибудуваному ряду цитату: «Геродоту удалось собрать целый ряд легенд о происхождении народов и их передвижении. Таковы две версии происхождения скифов, легенда о происхождении савроматов, предания о царях скифов-земледельцев, рассказы о вторжении гелонов и переселении невров, теснимых змеями» [С. 185]. Фраза будується так, що відразу і не второпаш, про що тут йдеться: чи про те, що дійсно зібрав Геродот, чи тільки про те, як Б.О. Рибаків зрозумів його повідомлення. Звичайно, робиться це не з недогляду, а виключно, — щоб створити видимість, буцім сам Геродот, пишучи про скіфських царів, мав на увазі володарів не кочового населення, а «скіфов-земледельцев». Саме в такому намірі дослідника переконують процитовані вище тексти. Та сама й манера: недостовірні аргументи маскуються серед низки достовірних в надії, що «пронесет». Близьку роль у наведеному уривку покликає, імовірно, відігравати і невинна з вигляду підстановка «вторгнення» гелонів замість їх мирного вселення у землі буднів. Це нагромадження відразу кількох неточностей протягом однієї фрази вельми характерне для манери викладу Б.О. Рибаківом матеріалу і воно зовсім не безневинне: більш явні, але другорядні неточності відволікають увагу читача від менш явних, але кардинальних за значенням і змушують «ковтати» останні разом із наживкою з достовірності.

Такі самі неточності, недомовки, підстановки притаманні для Б.О. Рибаківа не лише при посиланні на Геродота, а й на інші джерела: археологічні, лінгвістичні тощо.

Приклад перших: «Район Кремн и р. Оар (Корсак?) был окраинной землей скифов царских; здесь археологи обнаружили наиболее восточные скифские курганы» [С. 88]. Невже авторів було невідомо, що, незважаючи на вкрай недостатню вивченість Північного Приазов'я, скіфські пам'ятки відкрито і під Бердянськом, і під Маріуполем, і під Таганрогом, і під Ростовом і навіть на р. Калитві? Враховуючи аналіз його посилань на Геродота, швидше за все слід гадати, що забудькуватість ця, — явище зовсім не випадкове, хоч і будучи випадковим, воно непростиме для дослідника, котрий обіцяв використовувати всю суму джерел, не розділяючи їх на менш і більш важливі. При цьому ще один характерний для Б.О. Рибаківа прийом: він рідно обмежується залученням лише один раз так своєрідно препарованого джерела, а експлуатує його знову і знову, дедалі більше надаючи йому вигляду об'єктивності і нагнітаючи у такий спосіб потрібне враження. Так трапилося і з твердженням про найбільш східні скіфські кургани на р. Корсак як межі розселення скіфів царських: ця ж думка ще кілька разів варіюється і обігрується на с. 101, 104 та ін.

Приклад других: прагнучи довести неможливе — існування у Скіфії двох Гілей, одна з яких ніби містилася біля гирла Ворскли, Б.О. Рибаків пише, що дельта її і зараз ще «носить примечательное название «Лески» [С. 46], «забуваючи» при цьому дати відповідне посилання на джерело. А справа в тім, що дельта Ворскли йменується зовсім не «Лески», а за сусіднім селом, що має українську назву «Леськи» — множина від Лесько, Лесь, Олесь, Олександр³.

Ще частіше таких неточностей припускається дослідник при посиланні на праці сучасників, проте не стану їх наводити, віднісши до розряду похибок другорядних.

³ Пор.: Сагунівка, Худяки,
А за ними Леськи.
Залицялись парубки
До нашої Хвеськи.
(Укр. фольклор, запис автора).

Найважче говорити про пряму фальсифікацію Б.О. Рибаківим фактів. Деякі приклади її можна запідозрити вже у цитатах, що наводилися вище. Чим далі до кінця монографії, тим цей прийом стає все безогляднішим.

Так, прагнучи будь-що ототожнити скелотів із середньодніпровським населенням, він пише: «Рассказ Геродота о происхождении четырех скелотских племен представляет собой запись местного среднеднепровского эпического сказания... Среднеднепровское, борисфенитское происхождение сказания твердо определяется двумя признаками: почитанием земледельческих орудий и происхождением от дочери Днепра; сочетание этих признаков исключает кочевую среду» [С. 229].

Те, що перша із ознак ще нічого не означає, доведено працями Ж. Дюмезіля, Е.А. Грантовського, А.М. Хазанова, Д.С. Раєвського та самого Курція Руфа [VII, 8, 34], який засвідчив пошанування плуга у кочових племен саків. А як бути із другою? Адже у Середньому Подніпров'ї немає жодного зображення напівдіви-напівзмії, дочки Борисфена, тоді як для степового світу це один із найпоширеніших образів; разом з багатьма іншими матеріалами він неспростовно свідчить про складення легенди у степових, а не лісостепових племен.

А про те, що дочка р. Борисфена мала вигляд саме напівдіви-напівзмії, свідчить не тільки легенда Г-II, а й поема Валерія Флакка [VI, 48—68], де фігурує вже не Геракл із своїми синами, а Колаксай. Однак Б.О. Рибаків наполягає на тому, що Валерій Флакк «шибочно слил воедино детали двух генеалогических легенд Геродота», які міг почерпнути як в останнього, «так и многочисленных компиляторов» [С. 230]. При цьому дослідник знову ж таки дивно забуває додати, що і в незалежного від Геродота Діодора Сіцилійського [II, 43], який народження Скіфа взагалі поміщає не в Подніпров'ї, а в Передкавказзі, прамати також представлені у вигляді напівдіви-напівзмії. Отже, помилявся Геродот, помилявся Валерій Флакк, помилявся Діодор Сіцилійський, помилялись їх інтерпретатори та кілька поколінь археологів-скіфознавців, а істина в останній інстанції постала лише перед автором «Геродотовой Скифии».

У нестримнім жаданні зробити геродотівських скелотів слов'янами Б.О. Рибаків [1987. — С. 61—72] стверджує, що й кам'яні скіфські ідоли, відомі виключно у степовій Україні та на Північному Кавказі і атрибутовані достеменно скіфськими речами [Белозор, 1986], — зовсім і не скіфи, а лише замасковані праслов'яни, котрі пробиралися (попри свою скаменілість) із Києва у степ разом із купцями, щоб засвідчити тут свою присутність на зразок сучасних молодиків, що залишають автографи на парканах. Ця дивовижна несурзність протягом всього пасажу доводиться за допомогою маси таких самих, але менших несурзностей аж до тієї, буцімто розташована у пониззі Інгульця Нововасилівка належить до околиць Ольвії (докладніше див. [Білозор, 1991]).

Як широко і безоглядно може маніпулювати матеріалами Б.О. Рибаків, свідчить хоч би такий пасаж. Всупереч абсолютно чіткій вказівці Геродота [IV, 20] про те, що меланхлени мешкають на північ від скіфів царських за 20 днів шляху від моря, Б.О. Рибаків вважає за можливе стверджувати, буцім сусідами вони були зовсім не скіфам царським, а племенам, котрі відділилися від них [Геродот, IV, 22], забуваючи при цьому, що цих останніх Геродот поміщає не тільки не поруч із меланхленами, а далі землі будінів, семиденної пустелі, володінь багатолюдного племені тіссагетів та ще й іірків, тобто на самому краю відомого тоді світу. Але, використовуючи свою нічим не обгрунтовану фантазію як доведений факт, автор беззастережно виносить присуд, що меланхлени мешкали «восточнее и севернее их (скіфів, що відділилися. — Б.М.) на краю пустини. Так и следует понимать конец § 20» [С. 122]. В результаті на карті, поданій на стор. 177, меланхлени позначені не поруч зі скіфами царськими, як це робилося на переважній більшості карт Скіфії, а на схід від савроматів, за Доном.

Після заяви, що створена таким чином етнографічна карта є єдино правильною, важко сприймається зневажливо-саркастичний тон автора при характеристиці «Карті Скіфії за Геродотом та археологічними даними», представленої у «Нарисах стародавньої історії Української РСР» [К.: 1957. — Карта 7]: «Историческая часть этой карты не заслуживает внимания: земледельцы здесь традиционно размещены по Нижнему Днепру, царские скифы почему-то только в Крыму и восточнее (!) (знак оклику Б.О. Рибаківа. — Б.М.) Герроса, будини далеко

за Воронежем, невры только на Стыри и Икве, а гелонов и вовсе на карте нет» [С. 110]. До речі, відсутність гелонів на картах своїх попередників Б.О. Рибаків відзначає не один раз і з постійним задоволенням, вважаючи, що це і є одним із найяскравіших свідчень «нерешенности проблем геродотовских племен в целом» [С. 105]. Насправді ж для більшості скіфознавців невід'ємність гелонів від землі будинів, засвідчена Геродотом, була такою samozрозумілою, що вони не вважали навіть за необхідне вказувати їх на картах додатково.

Підсумовуючи цей важкий і невдячний аналіз праць Б.О. Рибаків з етнічної географії Скіфії ще раз підкреслюю, що в них є немало вдалих ототожнень, сміливих здогадок, цікавих припущень. Однак в цілому прийняти створену ним карту неможливо, бо, як уже зазначав О.І. Тереножкін, заснована вона не на праці Геродота, як це прокламує автор, а на різноманітних поправках, змінах і коректурах його тексту [Тереножкін, 1987. — С. 12], і, додамо від себе, недомовках, а то й, як ми намагалися довести вище, прямому викривленні фактів.

Починаючи свою працю, Б.О. Рибаків проголосив гасло: «Прежде, чем упрекнуть Геродота, постарайся его понять» [С. 10]. Однак до чого звелось це зрозуміння, читач вже бачив. Гіркий досвід «Геродотовой Скифии» засвідчує: якщо не можеш зрозуміти Геродота, краще не залучай його.

Критикуючи працю Б.О. Рибаків, О.І. Тереножкін справедливо відзначав, що відсутність сьогодні єдиної, всіма визнаної карти Скіфії ні в якому разі не свідчить про повний розлад у скіфознавстві: різне розуміння скіфознавцями кордонів Скіфії і географічного місця племен, що населяли її, не виходить за межі звичайних розходжень, притаманних багатьом галузям археології та стародавньої історії [Тереножкін, 1987. — С. 11].

Дійсно, навіть короткий аналіз історіографії питання, запропонований вище, свідчить, що вивчення етнічної географії Скіфії розвивається логічним шляхом, за законом «заперечення заперечення», коли на певних етапах перевага віддається то ширшому, то вужчому уявленню про територію країни. Але ця боротьба думок завжди супроводжувалась дедалі ширшим залученням все більшого кола джерел і глибшим їхнім аналізом, що одне тільки й може бути гарантією успішного наближення до істини. То ж ні на що особливе не претендуючи, спробуємо зробити до неї ще один крок, виходячи із набутого скіфознавством досвіду і досягнутого історичною наукою рівня знань.

Розділ IV **СКІФСЬКІ ГЕРРИ**

Як засвідчив історіографічний огляд, основне протиріччя між прибічниками різних концепцій Скіфії полягає насамперед у визначенні північної межі розселення іраномовних скіфських племен, як і однойменного політичного об'єднання в цілому.

Погляди обох груп вчених взагалі не мали б точки зіткнення, якби не одне загальне місце, котре не можуть обійти ні ті, ні інші: будь-яка спроба локалізувати геродотівські племена і пов'язати їх з певними археологічними культурами неминуче наштовхується на проблему Геррів — віддаленої північної місцевості, де, за свідченням Геродота, містилися царські гробниці: «Могили їхніх царів розташовано в місцевості Герри, у тому місці, до якого Борисфен судноплавний, коли пливти від моря» [IV, 71].

З огляду на сказане, а також враховуючи, що саме у курганах Геррів мала відбитися квінтенція етнічної культури скіфів, Герри, і тільки Герри можуть бути кінчиком тієї нитки, з якої складається клубок проблем етнічної географії Скіфії, отже, віднайдення його — першочергове завдання дослідження.

Спираючись на повідомлення Геродота, археологи від самого початку висловлювали упевненість, що Герри мають розміщуватися на берегах Дніпра не вище порогів або навіть Кам'яно-Нікопольських відмілин, до яких здавен вважався судноплавним Славутич [Граков, 1971. — С. 16].

Дійсно, саме тут відкрито найвизначніші скіфські пам'ятки, у тому числі грандіозні царські кургани типу Олександрополя, Чортомлика, Солохи, Товстої Могили та інших. Проте ще на початку ХХ ст. було незаперечно доведено [Ростовцев, 1925. — С. 404], що переважну більшість їх споруджено у IV — на початку III ст., тоді як пам'ятки геродотівського і ще більш раннього часу (VII—V ст.) становлять серед них буквально одиниці, до того ж зазвичай впущені в кургани доби бронзи.

Не кажучи вже про місцевість біля дніпровських порогів, увесь Український Степ до недавнього часу був представлений не більш як 20—40 похованнями VII—V ст. [Ильинская, 1968. — С. 174], що дало І.В. Яценко можливість зробити висновок про низьку його заселеність, а також економічну та культурну відсталість степових скіфів названого періоду [1959. — С. 116]. Такої ж думки дотримувався і М.І. Артамонов, котрий свого часу писав: «Відносно бідність скіфських поховань Північного Причорномор'я у VI—V ст. порівняно з могилами Прикубання ледве чи можна пояснити лише недостатнім дослідженням курганів цієї області, а відтак випадковістю у доборі поховань. Імовірно, пояснення цьому явищу слід шукати в іншому, а саме в тому, що нові відносини між різними племенами, котрі населяли Північне Причорномор'я, відносини, які вилилися в утворення значного політичного об'єднання на чолі зі скіфами царськими і зосередження в руках їхніх вождів величезних багатств, склалися далеко не відразу. Знадобився час для того, щоб скіфи, повернувшись із Азії, підкорили інші скіфські і нескіфські племена і досягли того панівного становища, яке застав Геродот. Не відразу виникли, отже, і ті династії скіфських царів, котрі могли обставляти поховання своїх небіжчиків з тією розкішшю, котра стає характерною для більш пізнього часу і яка значно раніше спостерігається у варварів Прикубання» [1966. — С. 31].

Як ми вже зазначали, зараз кількість названих пам'яток значно зросла і далі збільшується з кожним роком. І хоч уявлення про Степову Скіфію VII—V ст. дещо покращилось, все ж не можна не визнати, що і за кількістю пам'яток, і за їхнім багатством вона, як і раніше, значно поступається і території Середнього Подніпров'я відповідного періоду, і Степовій Скіфії IV ст.

Названа обставина спричинилася для декотрих дослідників до пошуку ранньоскіфського царського кладовища за межами Степу. Зокрема, Герен та Укерт розшукували його на північний схід від Чернігова, Абіхт і Трейдлер — під Києвом, Кісслінг — на Ворсклі і т.д. [див.: Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 307—309]. Внаслідок цілковитої неспроможності жодне із цих фантазувань не набуло продовження. Довга історія судилася лише припущенню Д.Я. Самоквасова [1908. — С. 122—123], котрий першим запропонував локалізувати Герри на Посуллі із його грандіозними курганними некрополями.

У повоєнні роки багато і плідно над вивченням скіфського періоду в Лівобережному Лісостепу працювала В.А. Іллінська. Дослідження посульських курганів дало їй підстави повернутися до гіпотези Д.Я. Самоквасова і всебічно її розвинути [1968. — С. 174]. Посилаючись на аргументацію В.А. Іллінської, за можливість пошуків Геррів у Лісостепу висловився і О.І. Тереножкін [1971. — С. 18]. Після цього тему локалізації Геррів багато дослідників почали вважати закритою. Особливої підтримки думка В.А. Іллінської набула серед українських археологів, хоч і не тільки. Голоси проти неї (Б.М. Граков, І.В. Яценко, М.І. Артамонов, Б.А. Шрамко тощо) вчасно почуті не були, оскільки спростування гіпотези вимагало не декларування, а глибокого і всебічного обґрунтування всією сукупністю матеріалів скіфського часу. В.А. Іллінська до критики своєї концепції ставилася дуже болісно, — на запропоновану автором 1973 р. доповідь з теми вона написала багатосторінкову рецензію, доводячи неспроможність наших поглядів, і доклала усіх зусиль, щоб не допустити її прочитання.

Суто по-людському непоступливість прихильників посульської локалізації Геррів цілком можна зрозуміти. Феномен курганів на Сулі дійсно вражає своєю масовою архаїчністю, розмірами насипів, неможливістю узгодити їх кількість із числом поселень, нарешті, надто вже дивною нечисленністю пам'яток цього часу в степу, де, за всіма прикметами, саме їм і належить бути. То ж чи не могло степове населення внаслідок тих чи інших причин й справді влаштувати поховання своїх царів на Сулі? Спробуємо вслід за В.І. Іллінською розібратися у цьому питанні.

На обґрунтування своєї гіпотези дослідниця залучила аргументи трьох видів: логічні, географічні та археологічні. Проаналізуємо їх по порядку.

Як суто логічний доказ можливості локалізації Геррів на Сулі В.А. Іллінська висловлює думку про те, що він мав міститися у важкодоступних і прихованих від сторонніх очей далечинах, оскільки у відкритому степу не помітити кургани — годі й сподіватися. Натяк на таке визначення дійсно можна завбачити у відповіді Іданфірса Дарієві [Геродот, IV, 127]. Справді, тут важко що-небудь заперечити. Далєбі, логічні аргументи справді найсильніші в системі аргументації В.А. Іллінської, проте, як і будь-які умоглядні твердження, вони слабують тим, що не спираються на реальні факти.

Насамперед, напрошується запитання: а від кого скіфам необхідно було ховати свої кладовища? Невже, повертаючись із передньоазійських походів, вони могли припустити, що через століття на них піде війною Дарій, навіть пращури якого були ще нікому не відомі? Будь-якої ж іншої реальної загрози із боку східних, південних та західних сусідів тоді не існувало. Вірогідніше було б чекати її з півночі, з боку відтіснених туди скіфами (за теорією В.А. Іллінської) племен. Але і в цьому разі облаштування некрополів на Сулі довелося б визнати найневдалішим. До того ж створення їх у найглухіших, ще майже зовсім незвіданих, краях саме по собі уявляється надто дивним. З іншого боку, — не боялися ж, чень, скіфи у IV ст., коли їм справді з усіх боків уже загрожували вороги, ховати своїх царів у легкодоступній, за словами В.А. Іллінської, і відкритій для всіх вітрів місцевості нижче Дніпровських порогів? Чому ж необхідно припускати таку обережність для переможців Урарту і Мідії, — народу, численність і могутність якого із щирим натхненням описує автор концепції посульських Геррів [1968. — С. 175—177]?

Переходячи до географічного обґрунтування своєї гіпотези, В.А. Іллінська багато уваги приділяє твердженню про те, що Герри слід шукати виключно на лівому березі Дніпра: «Суттєво також і те, що, згідно з розташуванням скіфських рік, земля Герри мала міститися десь у лівобережній частині Подніпров'я [IV, 18-20]. Ріка Герр, як відомо, описана Геродотом сьо-

мою за переліком з заходу, серед рік, що протікають на схід від Борисфена [IV, 56]. Розповідаючи про спливання Борисфена з півночі до землі Герри, що міститься на відстані 40 днів плавання, Геродот згадує пустелю, що відділяла землю андрофагів від Скіфії, область скіфів-хліборобів протяжністю у 10 днів плавання, тобто знову ж таки місцевості, описані на схід від Дніпра» [1968. — С. 180].

Справді, згідно з деякими повідомленнями Геродота, Герри закономірніше вбачати на лівому березі Дніпра. До цього засновку крім В.А. Іллінської приставалили Ф.О. Браун, М.І. - Артамонов, Б.М. Граков [див.: Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 307]. Разом з тим ще М.І. Надеждін [1844. — С. 84] висловився за локалізацію їх нижче порогів на обох дніпровських берегах. Зараз цієї думки дотримується більшість дослідників. В.А. Іллінська аргументує лівобережну локалізацію Геррів розміщенням тут скіфів-георгой. Однак в одній із двох згадок про них Геродот пише: «Ці скіфи живуть на його (Борисфена. — *Б.М.*) берегах на відстані десяти днів плавання» [IV, 53]. Незаперечно, такою ж мірою сказане має стосуватися і населення Геррів, адже воно у Геродота ніде не називається окремо від території скіфів-георгой. Розміщенню цієї області на обох дніпровських берегах не суперечить і місцезнаходження р. Герр на схід від Дніпра. Це правда, що, за Геродотом, вона «відокремлюється від Борисфена» і тече по Лівобережжю [IV, 56]. Однак Геродот і словом не натякає на те, що й сама місцевість Герри обмежується виключно лівим берегом.

Проте, якщо твердження В.А. Іллінської про лівобережне місцезнаходження Геррів ще має досить вагомні формальні підстави, то цього зовсім не можна сказати про її докази на користь такого віддаленого їхнього розміщення, як Посулля. Цю тезу дослідниця обґрунтовує тричі єдиною фразою Геродота про те, що «місцевість Герри міститься на відстані 40 днів плавання вгору по Дніпру». У творі Геродота справді згадуються 40 днів, проте пасаж з ними вкрай незрозумілий: «На відстані сорока днів плавання до місцевості, яка називається Герри, відомо, що він (Борисфен. — *Б.М.*) тече з півночі, але звідки вище ніхто не може сказати, якими країнами він протікає. Хоч як би там не було, встановлено, що він тече через пустелю, поки не досягає країни скіфів-георгой. Справді, ці скіфи живуть на його берегах на відстані десяти днів плавання» [IV, 53].

Із наведеного уривка зрозуміло, що Геродот не відділяє Герри від землі скіфів-георгой, вони у нього злиті, бо вище них вже тягнеться пустеля, і які народи живуть далі, ніхто не знає. Щоправда, в іншому місці [IV, 18] він пише, що північніше пустелі мешкають ще андрофаги, але тут Геродот і словом не згадує про Герри, бо вони для нього знову ж таки, імовірно, невіддільні від володінь скіфів-георгой. Останні ж, починаючись за Гілеєю, тяглися вздовж Дніпра на 10 [IV, 53] чи 11 [IV, 18] днів плавання.

Репліка про 40 днів плавання до Геррів настільки неправдоподібна, що мало хто із істориків сприймав її всерйоз. Так, ще у середині минулого століття Ф.К. Брун писав: «Майже всі інтерпретатори Геродота ... змушені припускати, що відстань між нею (місцевістю Герри — *Б.М.*) і гирлом Борисфена не могла становити 40 днів водного шляху. Тому більша частина їх для узгодження свідчення Геродота з дійсністю сходилася на думці, що число 40 потрапило до тексту помилково замість 14. Вельми нечисленні ... гадають, що сорока днями плавання Геродот хотів визначити не відстань між гирлом Борисфена і Геррами, а частину ріки, що перетікає до цієї місцини з півночі... При тому незрозуміло, яким чином гирло Дніпра відстанню в 40 днів плавання могло відділятися від землі Герри, тоді як до землі меланхленів, що мешкали на північ від області, можна було дійти від моря за 20 днів пішки» [Брун, 1872. — С. LXXXIV-LXXXV].

Уважне знайомство із наведеним вище текстом з Геродота переконує, що з'ясувати його прямий зміст сьогодні ледве чи можливо [Доватур, Каллистов, Шишова. — 1982. — С. 283]. Нам залишаються лише здогадки, — або ті, котрі наводить Ф.К. Брун, або висловлені ще Хансеном, а в наші дні відстоювані Б.М. Граковим про те, що Геродот міг сплутати 40 днів плавання з ритуальними 40 днями, протягом яких тіло небіжчика возили по країні для прощання з ним [Herod., IV, 73]. У всякому разі, якщо відміряти повною мірою 40 днів плавання вгору по Дніпру, то Герри виявляться не лише за межами Скіфії, але й набагато північніше всіх відомих Геродотові народів, — чи не під самою Москвою.

Невдале у питанні про локалізацію Геррів на Сулі і посилання на зауваження Геродота про те, що вони розташовані у місцевості, до якої Борисфен був відомий [IV, 56]. Висновок В.А. Іллінської [1968. — С. 179] про те, що Середнє Подніпров'я не могло не бути відомим грекам, суто умоглядний і нічого не доводить. Куди з більшою підставою можна погодитися з думкою Б.М. Гракова, котрий писав, що греки не знали навіть про існування дніпровських порогів, оскільки жоден із античних авторів ні разу про них не згадує, а це зовсім не таке явище, про яке можна було б умовчати [1971. — С. 16].

Не узгоджується з локалізацією Геррів на Посуллі і конкретне повідомлення Геродота про те, що в цій місцевості від Борисфена відокремлюється ріка Герр [IV, 56]. Імовірно, саме тому В.А. Іллінська і не наводить його. Ми ґрунтовніше зупинимося на ідентифікації цієї ріки, а тут лише зазначимо, що сьогодні щодо її ототожнення дебатовують лише дві гідні уваги гіпотези: одні вчені схильні пов'язувати з нею Конку, інші — Молочну [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 291]. Однак і Конка, і Молочна спочатку течуть до Дніпра, а далі повертають від нього саме у місцевості нижче порогів. Таким чином, тільки тут і є всі географічні умови для локалізації Геррів. Всі, за винятком, як стверджує В.А. Іллінська, самих пам'яток. Але чи так це, з'ясуємо трохи нижче.

Всі російські переклади Геродота від Ф.Г. Міщенка до Г.О. Стратановського і І.О. Шишової подавали пасаж похорону скіфського царя [IV, 71] так, що з нього витікав зовсім неправдоподібний, але документально підтверджений порядок дій: 1) спочатку помирає цар; 2) про це стає відомо у Геррах і там починають копати для нього могилу; 3) лише після того, як могила готова, над нею починають бальзамувати труп; 4) по завершенні бальзамування небіжчика везуть по країні; 5) об'їздивши всі племена, поховальний кортеж знову повертається до могили у Герри.

Із цього ми робили додатковий висновок про те, що Герри не могли міститися далеко від царських ставок, які у всіх випадках перебували в Степу, позаяк, коли б до кладовища дійсно було 40 днів плавання, то поки вісник устиг би повідомити геррів про смерть царя і необхідність копати для нього могилу, бальзамувати уже було б нічого, не кажучи вже про те, що небальзамований труп мав ще дочекатися закінчення спорудження могили [Мозолевский, 1986. — С. 73; Тереножкин, Мозолевский, 1988. — С. 184—185].

Несуразність відзначеної ситуації спонукала А.О. Білецького шукати можливість іншого перекладу, і він, здається, його знайшов. У всякому разі, в його перекладі початок § 71 звучить так (зберігаємо орфографію оригіналу): «Могили їхніх царів розташовано в місцевості Геррів, у тому місці, до якого Борисфен судноплавний, пливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму і коли його підготуються, беруть померлого, вкривають його тіло воском...» і т.д. [Археологія. — 1991. — № 4. — С. 135]. Різниця в тім, «що» чи «кого» підготують перед тим, як починати бальзамування: старі переклади трактували — яму, переклад А.О. Білецького — труп царя.

Отже, мусимо визнати неправомірність колишнього свого конструювання, спричинену неточністю перекладів. Проте щодо можливості спертися не замітку Геродота про те, що Герри містяться у найвіддаленішому кінці країни [IV, 71], то тут дійсно іноді відбувається дивна підміна понять. Здавалось би, зрозуміло, що судити про те, наскільки цей кінець віддалений, можливо буде лише після того, як з'ясується місцезнаходження Геррів. Однак В.А. Іллінська намагалася визначити координати останнього, виходячи із суб'єктивного розуміння північного кордону Скіфії. Коли ж дивитися із позиції скіфів царських, володіння яких доходили на півдні до Таврійських гір, то племена геррів, навіть локалізовані нижче дніпровських порогів, мешкали у найвіддаленіших краях, оскільки щоб потрапити до них, необхідно було пройти землі всіх відомих Геродотові на Лівобережжі племен — самих скіфів царських, скіфів-кочовиків та скіфів-георгой.

Так само важко, як географічні, узгодити із локалізацією Геррів на Сулі і археологічні дані. Із основних рис поховального обряду скіфських царів, наведених Геродотом [IV, 71—73], для посульських курганів характерні, далєбі, лише чотирикутна яма та окремі випадки поховання разом із чоловіком жінки. Проте не будемо у цьому випадку залучати Геродота, —

описаний ним ритуал поховання царя не вдається у повному вигляді простежити і за пам'ятками Степу. Дослідники схильні пояснювати це тим, що Геродот описав або бачений ним конкретний і не зовсім характерний випадок, або, навпаки, — описану його інформатором узагальнену світоглядну модель, що не мала реального втілення [Раевский, 1985. — С. 74].

Інша справа — обряд поховання, відбитий у самих поховальних пам'ятках. Весь набір його складових на Посуллі заперечує будь-яку можливість завбачити у місцевих некрополях пам'ятки степових кочовиків. Надзвичайно ґрунтовно відбила це у багатьох місцях своїх праць сама В.А. Іллінська. Наведемо лише одне з них: «Всі типи кераміки із поховань Посулля мають аналогії серед керамічних форм, що зустрічаються на місцевих городищах... Серед залишків напутнього м'яса в курганах, поряд з кістками коня та вівці, нерідко трапляються кістки свині. Зв'язок похованого з конем символізується покладенням до могили великої кількості вуздечок, але не реальним жертвоприношенням коней. Не вдалося також виразно зафіксувати поховань, що супроводжуються нагло забитими рабами-слугами» [Ильинская, 1968. — С. 187].

Додамо до цього з іншого розділу тієї ж праці: на відзнаку від західної орієнтації степових небіжчиків, на Сулі домінує південна; для Посулля характерне посипання долівки могили вапном, попелом, червоною фарбою та іншими символами вогню, — звичай, зовсім не притаманний степовим пам'яткам; абсолютно відмінний вигляд на Сулі і в Степу мають залишки тризни, — як за елементами, що характеризують спосіб її відправлення, так і за місцезнаходженням та складом знахідок; нічого спільного не виявляють навіть конструктивні особливості насипів [Ильинская, 1968. — С. 81—86].

Але В.А. Іллінську насторожує передовсім той факт, що поховальних пам'яток на Сулі надто вже багато у порівнянні з поселеннями. Не зовсім зрозуміла для неї і невідповідність хронології курганних поховань та поселень на Посуллі [1968. — С. 186]. Проте дослідниця дає цілком прийнятне пояснення і цьому явищу, вважаючи, що «некрополі Посулля можуть бути осмислені як особливі дружинні кладовища, що належали значній групі споріднених іраномовних хліборобсько-скотарських племен Лівобережного Лісостепу» [Там же. — С. 187].

Однак, як розмірковує вона далі, за такого трактування могильників на Сулі залишається незрозумілим, чому, з одного боку, час спорудження курганів на Сулі тут обмежується в основному VI—V ст. і не охоплює так само IV—III ст., коли на Лівобережжі спостерігається розквіт життя на городищах. Крім того, зменшення кількості поховань у IV—III ст. в Посуллі загадковим чином збігається за часом з появою масових скіфських курганних поховань з гробницями у вигляді катакомб у степовій смузі Північного Причорномор'я [Там же].

Справді, грандіозне за своїм розмахом будівництво курганних некрополів у степах Причорномор'я у IV ст. ще багато в чому потребує ґрунтовного пояснення. В цей період скіфські кургани з катакомбними гробницями не тільки обіймають увесь Степ, але й з'являються далеко за його межами аж до широти Києва [Ильинская, 1966. — С. 152].

І ось саме тут якраз і з'ясовується, що між поховальними звичаями мешканців Степу і ритуалом посульських могил існує така різюча відмінність, що переплутати названі пам'ятки неможливо навіть уві сні.

Безперечно, що особливості поховальної обрядовості тут і там склалися поступово, за різних умов і на різних територіях, і пам'ятки, що відбивають їх, від самого початку належали різним племінним угрупованням. Все це категорично суперечить можливості розміщення ранніх могильників степових скіфів на Сулі.

В.А. Іллінська, і сама, усвідомлюючи непереконливість наведених нею доказів, після усіх спроб визначити кургани Сули як пам'ятки степовиків, закінчує цитовану працю такими словами: «Висловлюючись за можливість тлумачення посульських курганів як ранньоскіфських Геррів, автор виразно усвідомлює, що це не більше, ніж гіпотеза, одне із можливих, проте зовсім не остаточне вирішення цього питання. З'ясування загадки Геррів потребує ще багато праці і пошуків. Велике значення у цьому відношенні матимуть подальші розкопки скіфських курганів у степовій смузі. Вони або приведуть до видатного за своїм науковим значенням відкриття тут степових архаїчних кладовищ, або все більше і більше переконуватимуть у відсутності їх у степу, а відтак підтверджуватимуть правильність напряду пошуку Геррів у Серед-

ньому Подніпров'ї. Це тим більш важливо, оскільки уточнення місцезнаходження Геррів має вирішальне значення для розуміння території і північних меж Скіфії» [1968. — С. 188].

Однак, повертаючись колами до розглядуваної теми, дослідниця вже у категоричній формі почала стверджувати, що «сучасне знання степової археології дозволяє упевнено говорити про відсутність таких некрополів у порожистій частині Дніпра або деінде у степу», роблячи із цього висновок, що в такому разі ранні пам'ятки степових скіфів знову ж таки мають міститися на Сулі [1971. — С. 53]. Цю саму думку, хоч і в обережнішій формі, висловлено і в підсумковій праці В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна [1983. — С. 359].

Не важко помітити, що наведені вище міркування В.А. Іллінської ґрунтуються на її безмежній вірі у те, що Скіфія VII—V ст. була могутнім соціально-економічним та політичним утворенням. А тому їй мали відповідати пам'ятки не менш значні, ніж посульські та кубанські кургани. Таким чином, могутність Скіфії визначалася не станом джерел, а навпаки, — джерела пристосовувалися до суб'єктивного розуміння історії. У цьому відношенні погляди І.В. Яценко та М.І. Артамонова щодо відносної слабкості скіфів у VII—V ст., незважаючи на деякі недоліки їхніх праць, відзначалися куди більшою послідовністю. Дослідники виходили передусім із конкретних археологічних реалій — скіфських пам'яток, відомих свого часу на території, окресленій Геродотом, тобто в Українському Степу.

Не заперечуючи можливості вбачати скіфські Герри на Посуллі, останнім часом, як уже зазначалося, дедалі наполегливіше дебатуються висловлена ще М.І. Ростовцевим думка про належність раннім скіфам курганів Північного Кавказу та Прикубання [Ильинская, Тереножкин, 1983. — С. 51; Мурзин, 1979. — С. 19; 1978. — С. 33; 1984. — С. 96; 1990. — С. 34—50; Галанина, 1985. — С. 156; Махортых, 1991; Петренко, 1976; 1983]. Це питання заслуговує на ґрунтовний розгляд у світлі концепції історії скіфського етносу М.М. Погребової — Д.С. Раєвського і ми до нього ще не раз будемо повертатися. Проте зараз вважаємо цілком можливим абстрагуватися від нього, оскільки, як би не трактувалися згадані пам'ятки, до тих Геррів, які описав Геродот, вони явно відношення не мають, хоч би вже з огляду на просторову віддаленість від Дніпра.

Разом з тим масові розкопки та розвідки, проведені протягом останніх двох десятиліть на території степової України, справді остаточно переконали у тому, що чекати тут на якісь визначні відкриття пам'яток VII—V ст. вже не доводиться, хоч кількість їх з часом, безперечно, збільшуватиметься. Проте вважаємо, що й існуючих на сьогодні матеріалів цілком досить, щоб відмовитися від пошуків Геррів будь-де, крім місцевості, нижче дніпровських порогів.

Щоб остаточно розвіяти будь-які сумніви із цього приводу, звернемося спочатку до методу ретроспекції, взявши до уваги той факт, що Геродот пише про існування у Геррах не просто скіфських кладовищ, а конкретно — могил скіфських царів.

Нами вже пропонувався звід степових курганів скіфської знаті IV ст. [Тереножкин, Мозолевський, 1988. — С. 188, Приложение 4]. Як було доведено ще раніше, за висотою вони чітко поділяються на чотири групи. Дві останні з них — висотою 8—11 та 14—21 м, на підставі аналізу поховального інвентарю ми завважили за можливе пов'язати з похованням еліти скіфського суспільства — верховних правителів країни, царів складових частин Скіфії та членів царського роду [Мозолевський, 1979. — С. 152, 156—157, 162, 237—238]. До них увійшли кургани Олександрополь, Огуз, Чортомлик, Солоха, Велика Цимбалка, Козел, Верхній Рогачик, Жовтока-м'янка (Драна Кохта), Лемешів, Краснокутський, Бердянський, Чмирева, Бабина та Гайманова Могили. На підставі даних публікації [Никитин, Черненко, 1967] сюди ж ми вписали курган у м. Миколаїв, однак завдяки Ю.С. Гребеннікову після цього вдалося з'ясувати, що висота його була не 10 м, а значно менше, отже, із зведення його слід вилучити.

Таким чином, нині із владною верхівкою скіфського суспільства IV ст. можна упевнено ідентифікувати 15 розкопаних курганів. Так ось, картографування їхнє (рис. 6) засвідчує, що 12 з них, тобто 4/5, зосереджено на вузькій території радіусом 45 км з Кам'яно-Нікопольською переправою в центрі, а ще два, Козел та Огуз, безпосередньо примикають до окресленого району з півдня. Іншими словами, практично всі вони, за винятком Бердянського, розташовані у місцевості, де їх і слід було чекати, виходячи із повідомлень Геродота.

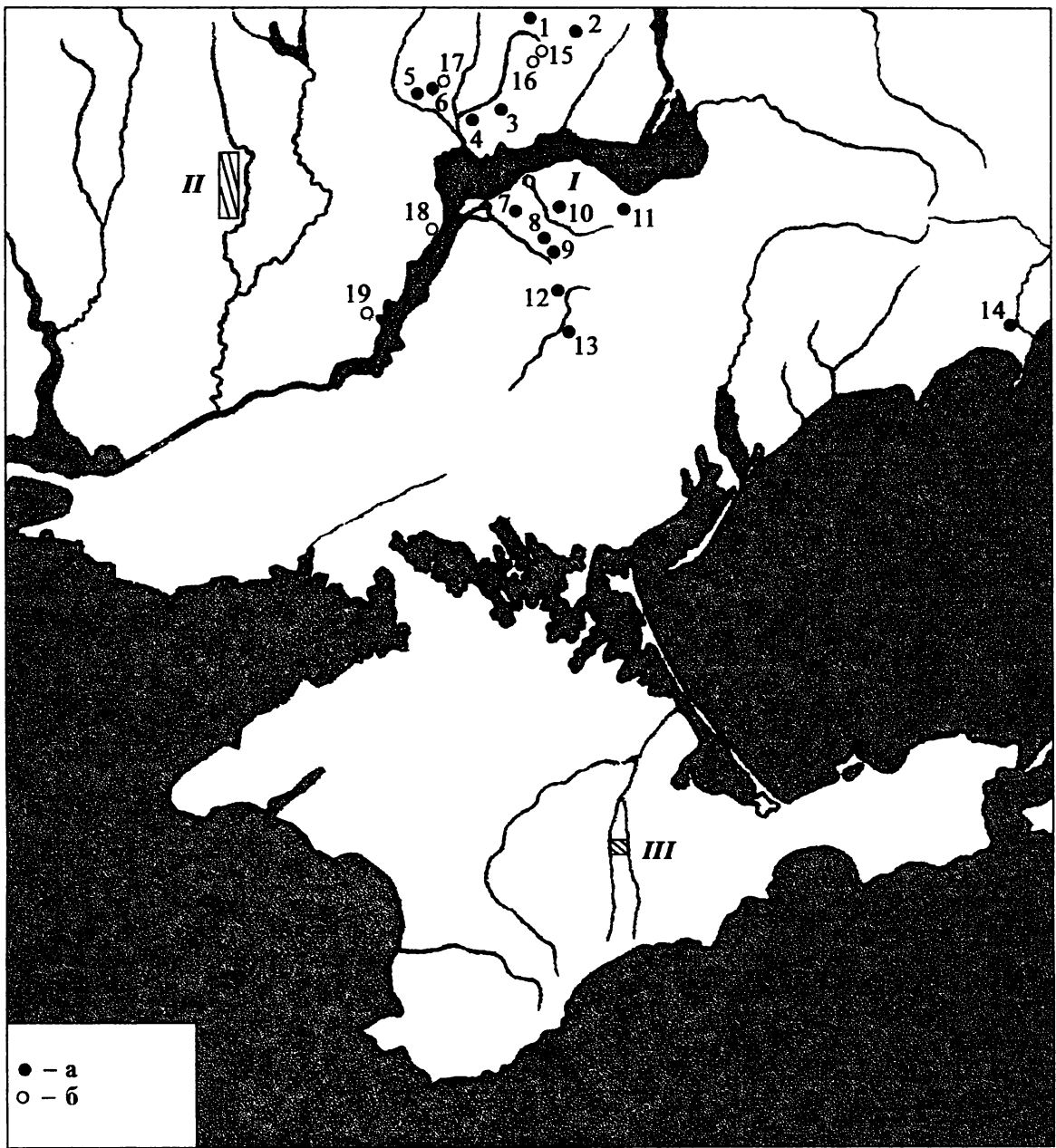

Рис. 6. Карта-схема поширення курганів вищої скіфської знаті: I – місцевість навколо Кам'яно-Нікопольської переправи (здогадний Герос); II – зосередження на р. Вісунь; III – зосередження поблизу м. Білогорськ. Умовні знаки: а – розкопані кургани (1 – Олександрополь; 2 – Краснокутський; 3 – Чортомлик; 4 – Товста Могила; 5 – Жовтокам'янка; 6 – Бабина Могила; 7 – Солоха; 8 – Лемешів; 9 – Верхній Рогачик; 10 – Велика Цимбалка; 11 – Гайманова Могила; 12 – Козел; 13 – Огуз; 14 – Бердянський); б – кургани не досліджені (15 – Нечаєва Могила; 16 – Орлова Могила; 17 – Товста Могила поблизу с. Новоіванівка; 18 – Новоолександрівка; 19 – Новорайське) (за Б.М.Мозолевським, 1990).

В.А. Іллінська схильна вважати, що в IV ст. кладовища скіфських царів та знаті з Посулля переміщуються у Степ [1968. — С. 177]. То чи не дивним у такому разі виглядає цей збіг, що некрополь переміщується не будь-куди, а саме в ту місцевість, яку Геродот у V ст. і визначив як Герри? І чи не простіше припустити, що він нікуди і не переміщувався, а просто кургани IV ст. стали заключною ланкою у створенні кладовища скіфської знаті, котре почалося задовго до того? Перевіримо це припущення матеріалами попереднього періоду.

На жаль, ні В.А. Іллінська, ні В.Ю. Мурзін, які вивчали в останні роки степові кургани VII—V ст., не торкнулися їхньої соціальної диференціації. Питання це, безумовно, важке, однак без його вирішення сьогодні вже неможливо збагнути й багато інших проблем історії скіфів. То ж спробуємо хоча б у загальних рисах заповнити існуючу прогалину.

При диференціації курганів знаті IV ст. ми виходили із пишності поховального ритуалу та інвентарю, в яких знайшла відбиток міра суспільних затрат на поховання тієї чи іншої особи [Мозолевський, 1979. — Табл. 4]. В результаті ми дійшли висновку, що названі елементи поховальної обрядовості у першому наближенні еквівалентні розмірам пам'яток, найвиразнішим показником яких є висота. На підставі наведеного нам вдалося на 1988 р. врахувати 60 курганів знаті IV ст. висотою, за окремими винятками, від 3 до 21 м [Тереножкин, Мозолевський, 1988. — Приложение 4]. Безумовно, таке визначення ні в якому разі не можна сприймати буквально, як це зробив Б.А. Шрамко, критикуючи нас за спробу визначати соціальний ранг скіфської знаті за висотою тієї чи іншої пам'ятки [1984. — С. 272—280]. Воно проявляється лише у тенденції і щоразу має підкріплюватися аналізом всієї сукупності рис поховального ритуалу, що ми й намагалися зробити, готуючи своє зведення [Мозолевський, 1979. — С. 148—174]. І підтримка наших висновків у новітній літературі [Ильинская, Тереножкин, 1983. — С. 121; Генинг, 1984. — С. 147] переконує, що цим зведенням, незважаючи на всю його умовність і недосконалість, у першому наближенні можна користуватися.

Поza сумнівом, описаний метод придатний і для вивчення скіфських старожитностей VII—V ст. Однак внаслідок значно більшої різноманітності поховального обряду, великої тривалості часового діапазону, протягом якого можна припустити суттєву зміну критеріїв соціальної знатності, як і самого обряду поховання, і, головне, через майже повне пограбування переважної більшості поховань, він неймовірно утруднюється.

З урахуванням багатства інвентарю до пам'яток знаті VII—V ст., на нашу думку, можна віднести кургани висотою від 2,13 м (дробність такої цифри спричинена колишніми замірами в сажнях) з основними могилами та кургани доби бронзи з відповідними їм за значимістю впускними похованнями скіфів. Зазвичай такі кургани доби бронзи також відзначаються досить значною висотою — 3,2—6,5 м. Крім того, за традицією, ми вважаємо за можливе включити до складу поховань знаті декотрі пам'ятки, свідчення про висоту яких не збереглися (Мельгуновський, Рожнівський, Нікопольський, Лемешів-2), а також кілька курганів з основними скіфськими похованнями висотою нижче 2,13 м, — виходячи із багатства їхнього інвентарю (Калитва, Нововасилівка-9, Іспанова Могила-4) або аналогічних розмірів гробниці (Новогригорівка-1).

Гадаємо, що із подібних критеріїв виходила і Е.В. Яковенко, виділяючи поховання елітизованої скіфської знаті у некрополях античних міст Східного Криму [Яковенко, 1974. — Табл. X]. Ми не включали їх до попереднього свого зведення [Тереножкин, Мозолевський, 1988. — Приложение 3], ґрунтуючись на тому, що Керченський півострів, за Геродотом [IV, 20], не входив до скіфських володінь, та й далеко не всі дослідники дотримуються думки про належність виділених поховань скіфам. Проте сьогодні для повноти картини і уникнення докорів на адресу автора щодо необ'єктивності вважаємо за необхідне залучити і їх.

Отже, сьогодні на степовій території між Доном та Дунаєм вдається виділити 42 кургани (плюс одне безкурганне поховання Німфейського некрополя) ранньоскіфської знаті, хронологію і територіальне поширення яких відбито у Додатку 1*. Провадити соціальну диференціацію в групі через обмеженість матеріалів поки що вважаємо за недоцільне.

При цьому чітко усвідомлюємо умовність запропонованого зведення: цілком можливо, деякі пам'ятки потрапили до нього випадково, так само як і те, що зведення може доповнюватися і декотрими іншими. І все-таки автор переконаний, що навіть у такому вигляді зведення цілком придатне для користування ним хоч би у запропонованому аспекті.

* В рукопису відсутній.

Вивчення степових курганів VII—V ст. дало підставу В.А. Іллінській та О.І. Тереножкіну [1983. — С. 113] для висновку, що вони не утворюють будь-яких помітних зосереджень. Проте, коли нанести на карту виділені вище пам'ятки знаті, виявиться, що 9 із них розташовані у Східному Криму, а 17 із 34, відомих у Степу (тобто 50 % загальної їхньої кількості) — на тій самій вузькій території навколо Кам'яно-Нікопольської переправи, що й кургани вищої скіфської знаті IV ст. (рис. 6).

Щоб уникнути випадковостей, перевіримо цей висновок, виділивши серед зазначених поховань лише ті, котрі відповідають критеріям пам'яток знаті наступного періоду, тобто висотою не менше 3 м і обов'язково із основною гробницею, позаяк саме за нею Геродот характеризує поховання скіфських царів. Таких пам'яток у південній Україні відомо лише 11. П'ять з них розташовано за межами виділеного зосередження (Бакси-1881, Ак-Бурун-1862, Медерове, Підгорне-11, Гостра Ногайська Могила), а шість, тобто більше половини (Баби, Розкопана Могила, Перша Завадська Могила, Новогригорівка-5, Велика Знам'янка-1 та Велика Знам'янка-13) — у ньому, і серед них — два (знову ж таки половина) найзначніших за розмірами кургани, що сягають висоти понад 7 м (Новогригорівка-5 та Велика Знам'янка-1) і навіть за масштабами IV ст. можуть репрезентувати вищу знань.

Щоправда, фахівець не може не помітити, — переважна більшість зазначених пам'яток датується V ст. Але ж Геродот ніколи і не казав, буцімто скіфи завжди ховали своїх царів у Геррах. Єдине його пряме свідчення про царське кладовище у названій місцевості [IV, 71] з цього приводу не дає ніяких пояснень. Тому, чи не краще замість звинувачення батька історії у недостовірності або суперечливості припустити, що у виділеному пасажі він описує тільки те, що було у його час? У відповіді ж Іданфірса Дарієві [IV, 127], де згадуються могили прашурів, Герри не фігурують, навпаки, у нім справді є натяк на те, що за часів скіфо-перської війни батьківські могили містилися осторонь від згодного маршруту персів. Об'єднавши ж ці два абсолютно різні за змістом повідомлення в одне і зробивши слово Герри синонімом давньоскіфських кладовищ, дослідники разом з могилами предків Іданфірса винесли із Нижнього Подніпров'я і саму місцевість Герри, започаткувавши цим, всупереч напрочуд ясної вказівці Геродота, багатотомну дискусію про її локалізацію, що точиться вже друге століття.

Однак «повернення» названої області, де за часів Геродота скіфи ховали своїх царів, на законне місце нижче дніпровських порогів ще не знімає питання про місцезнаходження архаїчних скіфських могил кінця VII — VI ст., у Геррах їх, як і у всьому Південноукраїнському Степу, надто мало.

Свого часу, шукаючи відповіді на це питання [Мозолевський, 1986. — С. 80; Тереножкін, Мозолевський, 1988. — С. 191—194], на підставі вивчення закономірностей розвитку кочових спільностей, встановлених С.О. Плетнєвою для середніх віків, ми дійшли висновку, що у такому вигляді, як вони склалися у V—IV ст., в Геррах, навколо Кам'яно-Нікопольської переправи, скіфських царських кладовищ ніколи не було і бути навіть не могло.

Справді, вся сукупність як писемних, так і археологічних джерел незаперечно засвідчує, що скіфське суспільство VII—VI ст. відповідає першій моделі за С.О. Плетнєвою, — періодові навал і табірному кочуванню [Гаврилюк, 1987]. Закінчуючи характеристику цієї моделі, С.О. Плетнєва пише: «Що ж залишається археологам від культури кочовиків, які перебувають на першій, табірній стадії кочування?»

Різномовна, різномовна маса племен і орд, об'єднана під владою вождів у союзи племен і орд, постійно рухалась по тисячокілометрових степах у ворожому оточенні. У них не було ні постійних стійбищ, ні функціонуючих родових кладовищ. Ховали вони найчастіше в курганах попередніх епох, розсипаних по степу (так звані впускні поховання), або просто в спеціальних ретельно схованих ... могилах. Цей звичай приховувати місця поховань найдовше зберігався у середовищі родової аристократії, де стародавні звичаї культивувалися і оберігалися ретельніше, ніж у середовищі простого люду.

Тільки наприкінці першої стадії кочування кочовики починають будувати наземні споруди над могилами: кургани, огорожі тощо, оскільки з освоєнням нових земель у них з'являється реальна можливість охороняти своїх померлих родичів.

Відтак, єдиний вид пам'яток, що доходить до археологів від періодів табірної кочування, — розкидані по степах одиночні поховання, котрі виявляються зазвичай випадково і тому рідко дістаються фахівцям у повному вигляді» [Плетнева, 1982. — С. 16-17].

Наведена характеристика настільки відповідає сучасним знанням про скіфів VII—VI ст., що якби не посилення на джерело, ледве чи хто із скіфознавців навіть засумнівався б, що йдеться не про загальні закономірності життя кочовиків середньовіччя на першій стадії кочування, а саме про скіфів.

Ось чому ми й висували, що марно навіть сподіватися на відкриття для скіфів зазначеного періоду курганів, подібних до тих, які ми знаємо у скіфських Геррах не лише для IV, а й для V ст. Їхні пам'ятки VII—VI ст. представлені одиночними, різнообрядними, начисто пограбованими, в основному впускними в кургани доби бронзи похованнями, розкиданими по степах до самого Дунаю на заході, а також на шляхах скіфських походів у Передкавказзі, Закавказзі та Передній Азії.

Дотримуючись і сьогодні цієї думки, разом з тим усвідомлюємо, що вона потребує деталізації і глибшого обґрунтування, але здійснити їх можна буде лише після вивчення цілого комплексу питань, пов'язаних з проблемою походження та становлення скіфського етносу, розвитку його економіки, суспільних інституцій та політичної організації. У здійсненому ж вище екскурсі ми вбачали своє завдання лише в тому, щоб довести можливість локалізації Геррів відповідно до вказівок Геродота у Степах України нижче дніпровських порогів і в результаті не тільки дійшли ствердної відповіді, а й визначили час заснування тут кладовищ скіфської знаті.

Висловлена ідея поступово знаходить визнання [Степи..., 1989. — С. 114]. Проте про необхідність подальшої її розробки свідчить скептичне ставлення до неї з боку окремих колег. Зокрема, оригінальний підхід щодо трактування сутності Геррів нещодавно запропонував В.П. Білозор [1987]. На підставі етимологічних аналогів терміну «Герри», виявлених в індоєвропейських мовах, де ним визначаються поняття передовсім загиблих воїнів, В.П. Білозор схильний вважати, що Геродот, почувши міфологізовану розповідь про легендарну землю загиблих предків, поименовану «Геррами», поєднав її з повідомленням про конкретний ритуал поховання знатних скіфів. Під «Геррами» у такому випадку слід розуміти не якусь етнічну спільність, як це зазначає Геродот, а, ймовірно, героїзованих пращурів. Відтак марно шукати й саму землю Герри.

З дослідником цілком можна погодитися в тому, що Геродот дійсно міг сумістити міф про кладовище предків з описанням реального похорону царя. Не можна виключити й того, що не було навіть племені під назвою герри. Проте реальне кладовище мало ж таки існувати, і містилося воно не на небесах, а на землі, а тому її (цю землю) цілком могли називати Геррами, — хай навіть не за іменем племені, яке тут мешкало, а за онтологічною сутністю кладовища (як місце упокоєння героїв-геррів). Цілком можна припустити й те, що місцезнаходження кладовища з часом мінялося, а відтак переносилося й найменування місцевості, де його мали влаштувати, — така думка вже неодноразово висловлювалася у літературі [Див.: Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 292, 308; Михайлов, 1989]. Проте за часів Геродота ця місцевість була розташована на берегах Борисфена. І про реальність локалізації її тут, як і відповідність назви, попри всі інші аргументи і міркування свідчить той факт, що із неї витікала однойменна ріка.

Отже, остаточне вирішення питання про локалізацію не міфічних, а цілком реальних Геррів потребує упевненої ідентифікації названої ріки. Але здійснити її можна тільки за комплексного розгляду всього кола проблем, пов'язаних із ототожненням усіх лівобережних скіфських рік та локалізацією прив'язаних до них Геродотом племен, чому ми й змушені присвятити наступний розділ.

Розділ V

ПЛЕМЕНА СХІДНОЇ СКИФІЇ

Основним орієнтиром при змалюванні картини розселення скифської людності для Геродота правили ріки. З іншого ж боку, розселення тих чи інших підрозділів скифського населення часто саме визначало особливості течії конкретних рік. Зважаючи на це, ми й вирішили відмовитися від традиційного у працях з етнічної географії розділу «Ріки Скифії», гадаючи, що проблему їхньої ідентифікації доцільніше розглядати паралельно з питаннями локалізації скифської людності.

За Геродотом, Скифію населяло шість «етносів» — калліпіди, алізони, скифи-аротери, скифи-георгой, скифи-кочовики та скифи царські. Поза цією номенклатурою осібно названі герри. Коли навіть припустити, що «геррами» був не етнос, а героїзовані прашури (див. вище), все одно на території, де містилися «царські» кладовища, мала мешкати якась людність, яку Геродот недвозначно виділяє як «етнос»: «І коли вони так об'їздять із покійником усі племена (ΕΘΝΟΣ), вони прибувають у країну геррів, яка є областю останнього підвладного їм племені (ΕΘΝΕΩΝ) і місцем поховання царів» [IV, 71]. Отже, за відсутності іншої назви, чисто умовно вважаємо за можливе і далі цей етнос іменувати геррами.

Сьогодні не існує єдиної думки про те, що слід розуміти під геродотівським терміном «етнос». Переважна більшість перекладачів трактують його як плем'я. Проте ще Б.М. Граков [1954. — С. 17] та О.І. Тереножкін [1966. — С. 34] відзначали, що принаймні у деяких із етносів слід вбачати племінні об'єднання чи угруповання, котрі самі склалися із кількох племен.

Грунтовніше це питання виклав А.М. Хазанов [1975. — С. 113—117]. Окремими племенами він пропонує вважати калліпідів, алізонів та геррів, названих у Геродота «поіменно». Що ж до скифів-аротерів, -георгой, -кочовиків та царських, визначених не під конкретним етнімом, а на підставі своєї господарської діяльності або політичних функцій, то в них він вбачає значніші етнічні утворення — угруповання племен. Відповідно до цього, на думку А.М. Хазанова, відмінною була як кількість населення, так і територіальні володіння різних етнічних груп, однаково названих Геродотом «етносами».

Уявляється, що коли А.М. Хазанов і правий, то лише частково. Серед скифознавців давно вже виношувалася думка про те, що прозивні імена скифських етносів насправді є грецизованими варварськими етнімами [Артамонов, 1949. — С. 168; Тереножкін, 1966. — С. 34; Kothe, 1968. — S. 101 тощо]. Нове прочитання В.І. Абаєвим терміна «скифи-георгой» довело це на практиці. Є сподівання, що така сама доля спіткала й деякі інші самоназви скифських етносів, зокрема скифів-аротерів (див. далі).

Разом з тим бодай декотрі із геродотівських етносів, імовірно, справді були не окремими племенами, а об'єднаннями племен. Джерела підтверджують це, зокрема, щодо скифів-кочовиків. Так, Ефор (у передачі Псевдо-Скімна повідомляє: «По той бік Пантікапа (тобто там, де Геродот розміщує скифів-кочовиків. — Б.М.) мешкає плем'я лімнеїв (озерян) і багато інших племен, які не називаються власними іменами, а поймаються як номадські взагалі» [Ps.—Scymn, § 850-851]. Імовірно, до об'єднання скифів-номадів належали і мешканці «лісової області» за Борисфеном, яких Пліній в одному місці називає енекадіями [IV, 82], а в іншому — просто гілеями [IV, 84], хоч, правда, в останньому випадку вони згадані як рівноправні з кочовиками: «Адже Герр розділяє басилідів і номадів, а Гіпаніс тече землями номадів і гілеїв» (Plin.NH, IV,84).

Як побачимо далі, ще більше підстав для того, щоб вважати угрупованням племен інший етнос, Геродотових скіфів царських, дають археологічні матеріали з території їхнього розселення. Отже, більш-менш обгрунтовано говорити про конкретний зміст терміна «етнос» у Геродота можна буде лише після визначення території проживання кожного з названих етносів і вивчення належних їм пам'яток, до чого ми й перейдемо нижче. Почати ж усупереч традиції із локалізації не західних, а саме східних скіфських племен нас спонукало визначення місцезнаходження області Герри, що була розташована вище володінь скіфів-герогой, і необхідність ідентифікації однойменної річки.

Борисфен, Пантікап і локалізація скіфів-георгой

Найвеличнішою рікою Скіфії Геродот називає Борисфен. Розгорнуте описання його з багатьма подробицями [IV, 53] не залишає сумнівів у тому, що під ним Геродот міг розуміти тільки Дніпро, на чому сходиться більшість сучасних дослідників (див.: [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 282]). Однак справа з ототожненням геродотівського Борисфена, ймовірно, не така вже й проста, як може здатися на перший погляд. Так, ще М.І. Наєждін звернув увагу на те, що координати одного із витоків Борисфена Птолемей [Ptolem., III, 5, 6] вказує поблизу витоків Південного Бугу. Надто симптоматична у цьому відношенні і вказівка Плінія [IV, 82], за словами якого річку, що зливається під Ольвією із Борисфеном, одні називають Пантікапом, а інші (їхні твердження Пліній вважає точнішими) — Гіпанісом.

Звичайно, зроблене на підставі цих повідомлень М.І. Наєждіним припущення про те, що Геродот називав Борисфеном не тільки Дніпро, а й Південний Буг, який він, мовляв, вважав лише притокою Дніпра, не витримує критики. На більшу увагу заслуговують міркування Т. Струве, який схилився до думки, що з Борисфеном слід ототожнювати Інгулець, а з Пантікапом — нижню течію Дніпра разом з Базавлуком. При цьому, зауважував він, стає зрозумілою відсутність при описанні Борисфена згадки про пороги. Не виключав можливості змішування Геродотом нижніх течій Пантікапа та Борисфена і Ф.К. Брун (бібл. див.: [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 282, 287]). Однак в цілому припущення Т. Струве у подальшому було відкинута і забуте як таке, що буцімто суперечить решті повідомлень Геродота про Борисфен. Б.О. Рибаків із притаманною йому категоричністю поспішив навіть винести щодо цього остаточний присуд, що не підлягає будь-якому оскарженню: «Геродотівське описання Дніпра не містить наукових загадок» [1979. — С. 37].

Проте здійснювана тут спроба локалізації скіфів-георгой дає підстави гадати, що відшукування Дніпра серед скіфських рік Геродота, можливо, і є найбільшою загадкою і разом з тим найважчим завданням вивчення скіфського логосу. У всякому разі вона засвідчує, що припущення, висунуте свого часу Т. Струве, не таке вже й фантастичне.

Геродот розташовує скіфів-георгой (борисфенітів за визначенням мешканців Ольвії) на схід від Борисфена. Вони мешкали тут на відстані трьох днів шляху у широтному напрямку, доходячи до р. Пантікап, і на 10 або 11 днів плавання вгору по Борисфену (про причину такої розбіжності див. нижче), починаючи від Гілеї [IV, 18, 53]. Як уже відзначалося, із побіжного зауваження Геродота можна зробити висновок, що їхні володіння не обмежувалися лише Лівобережжям, а однаковою мірою обіймали обидва береги Борисфена [IV, 53]: «Справді, ці скіфи живуть на його *берегах* на відстані 10 днів плавання». На жаль, ця поправка ніколи не враховувалася археологами, ймовірно, через те, що цілком суперечила попередньому, авторитетнішому повідомленню, — адже воно було присвячене спеціально географії землі борисфенітів. Проте її правомірність підтверджується й іншою фразою із того ж таки § 53: «І ниви *навколо* нього (Борисфена. — Б.М.) чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава» (порівняй переклад І.О. Шишової: «Урожай на его *берегах* буваєт превосходнейший, а там, где землю не засевают, растет чрезвычайно густая трава»; або Г.О. Стратановського: «Посевы вдоль *берегов* Борисфена превосходны, а там, где земля не засеяна, расстилается высокая трава»).

Якщо дійсно Геродот вважав борисфенітів хліборобським племенем, а судячи з усього, це так, то згадані ним ниви могли належати тільки їм. Б.М. Граков вважав, що локалізації скіфів-георгой на обох берегах Дніпра не суперечать і археологічні матеріали [1954. — С. 17].

Посутнім у повідомленнях Геродота є те, що він ніде не відділяє область Герри від володінь скіфів-георгой. У § 53 він пише, що вище них вже тягнеться пустеля, значить, земля геррів (до якої 40 днів плавання від верхів'їв Борисфена, як гадає більшість дослідників, — див. хоч би останній переклад А.О. Білецького) мала розміщуватися безпосередньо за ними або навіть серед них: «Хоч як би там не було, встановлено, що тече він через пустелю, поки не досягає країни скіфів-георгой».

І якщо це дійсно так, то додатковою вказівкою для визначення території розселення цих останніх може бути протяжність у широтному напрямку, «царських» кладовищ у Геррах, межі яких добре окреслюються картографуванням пам'яток.

Якоюсь мірою «царські» кладовища у Геррах можуть правити і орієнтиром для встановлення північної межі володінь борисфенітів. Оскільки плем'я геррів, згідно з § 81, було найвіддаленішим, отже, мешкало вже на північ від них, то герри жили-таки серед борисфенітів, адже до північної межі володінь останніх було 10—11 днів плавання, що перевищує відстань до Кам'яно-Нікопольської переправи.

Втім, спроби встановлення цієї межі за днями плавання спотикаються на невизначеності лінійного виміру дня плавання. До недавнього часу тут існувало дві традиції: умовно кажучи, «довга» (близько 70 км) та «коротка» (від 25 до 37 км) [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 236]. Із сучасних дослідників до останньої примкнув Б.О. Рибаків. Він визначає протяжність дня плавання такими цифрами: для течії Істру — 36 км, Борисфена — 32,5, Гіпаніса — 35—37 км [1979. — С. 29—34]. Від якогось узагальнення дослідник ухилився, застосовуючи виміри для різних річок диференційовано. Симптоматично, що, незважаючи на деяку різницю, всі три цифри близькі до розрахунків пішохідного (кінного) дня шляху (35,5 км за Б.О. Рибаківим). З позицій логіки плавання на веслах (особливо проти течії) ледве чи могло мати більшу швидкість, ніж подорожування верхи.

Була у Б.О. Рибаків і ще одна цифра: при ототожненні витоків Борисфена із Березиною день плавання мав би дорівнювати 24 км, проте дослідник вжахнувся їй і відкинув, оскільки йому вигідно було якомога більше розтягти землю борисфенітів, показавши тим самим неможливість локалізації останньої на Нижньому Дніпрі. А жаль: як побачимо далі, можливо, вона і є єдино справедливою для плавання по Дніпру (у П.М. Третьякова вона дорівнює 25—27 км), до того ж якнайкраще підтверджує правильність здогадки Б.О. Рибаків про необхідність ідентифікувати виток Борисфена з витокими Березини [Рибаків, 1979. — С. 38].

Однак К.К. Шилік [1979] та М.В. Агбунов [1985. — С. 141—152] і всі три наведені визначення днів плавання Б.О. Рибаків вважають замалими. За їхніми підрахунками, день плавання мав дорівнювати 52—57 (Шилік) або 55—58 км (Агбунов). Як бачимо, обидві цифри досить близькі, проте наскільки вони справедливі, судити фахівцям з відповідних галузей знань. До того ж ні К.К. Шилік, ні М.В. Агбунов навіть не поставили собі за мету довести, що наповнення дня плавання у Геродота для всіх річок однакове, — їх цікавив тільки Гіпаніс. Отже, не можна виключити, що для конкретних замірів по Дніпру розрахунки Б.О. Рибаків виявляться навіть точнішими, ніж у Шиліка та Агбунова.

Інша складність полягає у визначенні точки відліку днів плавання. Б.О. Рибаків вважає, що відлік слід вести від сучасного гирла Дніпра, тобто Дніпровського лиману [1979. — С. 39]. Але М.В. Агбунов наполягає на тому, що гирло Гіпаніса Геродот визначав не початком Бузького лиману, а впаданням останнього в море — між Очаковом і закінченням Кінбурнської коси [1985. — С. 148], вважаючи, що тут містилося і гирло Борисфена [1989. — С. 49—52].

Ще далі поміщає гирло обох вказаних річок К.К. Шилік. На його думку, у середині V ст., за часів фанаторійської регресії, коли рівень моря був на 10—11 м нижчим від сучасного, Кінбурнська коса продовжувалася на 45 км на захід, у бік Одеси, де й слід вбачати гирло і Гіпаніса, і Борисфена. Враховуючи звивистість лиману, він пропонує до сучасної довжини річки додавати 35 км: $45 \text{ км} + 35 \text{ км} = 80 \text{ км}$ [Шилік, 1979].

Якщо ці виправлення перенести на Борисфен, то від сучасної течії Дніпра, за Агбуновим, слід відняти 60 км (сучасна довжина Дніпровського лиману), а за Шиліком — навіть $60 + 80 = 140 \text{ км}$. Відтак, врахувавши всі зауваження Рибаків, Агбунова і Шиліка, північну межу скіфів-георгой від сучасного гирла Дніпра можна визначити такими відстанями (табл. 1).

Таблиця 1. Північна межа скіфів-георгой від сучасного гирла Дніпра (км)

Точка відліку		День плавання		
		за Рибаківим (32,5—36 км)	за Шиліком (52—57 км)	за Агбуновим (55—58 км)
Сучасне гирло Дніпра	11 днів	357—396	572—627	605—638
	10 днів	325—360	520—570	550—580
Сучасне закінчення Кінбурнської коси (–60 км)	11 днів	297—336	412—567	545—578
	10 днів	265—300	460—610	490—520
Колишнє закінчення Кінбурнської коси (–140 км)	11 днів	217—256	432—487	465—498
	10 днів	185—240	380—430	410—440

Як бачимо, найменша відстань до неї від сучасного гирла Дніпра становить 185, найбільша — 638 км. Ми навмисне взяли ці крайні, неймовірні навіть для самих авторів розрахунків величини відстаней, аби ніхто не зміг звинуватити нас у суб'єктивізмі. І коли порівняти їх із відстанню до нижніх проток Дніпра (табл. 2; дані наводяться за вид.: [Каталог річок України]), то виходить, що північну межу скіфів-георгой слід шукати від Рогачика (185 км) до Сули (628 км). Але якщо зробити на перший погляд неприпустиме і, йдучи за теорією ймовірності, вирахувати середню відстань за наведеними показниками ($[185 + 638] : 2 = 406,5$ км), то вона приведе нас приблизно до гирла Сури на правому березі Дніпра (402 км) і Самари — на лівому (409 км). Парадокс, але саме тут і кінчаються вздовж Дніпра степові скіфські пам'ятки: ні вище Дніпропетровська, що при гирлі Сури на правобережжі, ні вище межиріччя Самари і Орелі на Лівобережжі не відомий жоден із них [Черненко, Бессонова, Болтрик и др., 1986. — Рис. 1, 3]. Коли ж брати не поодинокі пам'ятки, а район компактного їхнього зосередження, то на обох берегах вони не простягаються північніше першого впадіння у Дніпро Конки (с. -Новогригорівка на лівому березі Дніпра і Мар'ївка на правому). Ними, мабуть, з часів Геродота і визначалася номінальна північна межа скіфів-георгой. Належність їм північніших територій (до Дніпропетровська — «максимальної» північної межі) не виключена, але проблематичніша. Можливо, не проживаючи на ній постійно, борисфеніти все-таки контролювали її.

Відстань від сучасного гирла Дніпра до Новогригорівки становить близько 310 км, що майже точно відповідає 10 дням плавання за мінімальними розрахунками Б.О. Рибаківа (325 км). Таким чином, Б.О. Рибаків мав можливість дати абсолютно точні координати землі скіфів-георгой, але, не виправдано завбачивши у тексті Геродота вказівку на існування двох Гілей, абсолютно викривив етнічну географію Скіфії.

Знаменно, що запропонована щойно номінальна північна межа володінь скіфів-георгой якнайкраще збігається з висновками дослідників, які на підставі аналізу поховальної обрядності пам'ятки геррів схильні локалізувати у районі Запоріжжя. Прямо про це писала ще у 1955 р., задовго до міркувань і наших, і Рибаківа, і Шиліка, і Агбунова, І.В. Яценко: «Припорізький район має свої яскраво виражені локальні особливості. Цей район — північна країна Скіфії, можливо, його слід пов'язувати з Геррами — окраїнною областю Скіфії, за Геродотом, до якої був судноплавним Борисфен-Дніпро» [1955. — С. 11].

В.С. Ольховський пам'ятки Припоріжжя прямо із геррами не пов'язує, але характеризує їх не

Таблиця 2. Відстань від сучасного гирла Дніпра до гирл його нижніх приток (км)

Притока	Відстань
Інгулець	45
Рогачик	185
Базавлук	199
Велика Білозірка	231
Томаківка	257
Конка (перше впадіння)	302
Вільнянка	327
Мокра Сура	402
Самара	409
Орель	491
Ворскла	540
Псел	564
Тясьмин	589
Сула	628

менш категорично, відмовляючи навіть населенню, що залишило їх, у належності до скіфської етнічної спільності: «Не виключаємо нескіфського населення і в Подніпров'ї, зокрема у Припоріжжі; йому можуть належати могильники типу Кичкаського» [1991. — С. 172].

То ж хіба може бути випадковістю той факт, що визначена нами північна межа «царських» кладовищ безпосередньо збігається із південною межею пам'яток типу Кичкаського могильника? Починаються ж поховання знаті Кам'яно-Нікопольського регіону приблизно від Рогачика (Великої Білозірки) — Базавлука, нижче яких (див. табл. 1, 2) опускати північний кордон борисфенітів неможливо. Отже, «царські» кладовища цілком вміщуються між мінімальним і номінальним їхнім кордоном.

І як би у подальшому він не був уточнений в окреслених вище межах, останні повністю дають підставу узгодити свідчення писемної традиції із даними археології і щодо розселення скіфів-георгой, і щодо землі Герри з «царськими» кладовищами у ній, і щодо помешкання самих геррів. Вважаємо, що для такої неточної науки, як археологія, ці висновки можна вважати вищою мірою точними. Та ж, цілком припустима, міра приблизності, з якою ми зіткнулися, безперечно, пояснюється насамперед несталістю як кордонів кладовищ знаті, так і меж розселення геррів та борисфенітів, — вони не були постійними, раз і назавжди визначеними, а змінювалися протягом століть і до Геродота, і після нього.

Іншою причиною зазначеної приблизності слід вважати неповноту, до певної міри випадковість, розкопок, здійснених у регіоні, та недостатнє теоретичне вивчення матеріалів, відкритих тут. Отже, сподіватися на встановлення чіткішого північного кордону скіфів-георгой можна лише у майбутньому.

А втім, спробуємо повернутися до його уточнення після визначення їхнього східного та західного кордонів, що безпосередньо пов'язано з ідентифікацією р. Пантікап. Але перш, ніж перейти до нього, зробимо кілька попередніх зауважень.

Приступаючи до описання рік Скіфії, Геродот спеціально підкреслив, що, по-перше, він називатиме тільки найвідоміші з них або хоч би чимось знамениті, по-друге, що всі вони доступні для кораблів з боку моря [IV, 47]. Нагадувати про ці застереження батька історії змушує та обставина, що велика множина неспроможних ідентифікацій скіфських рік і виникла внаслідок їхнього забуття, тому постійно пам'ятатимемо про них як про найважливіші критерії правильності того чи іншого визначення.

Ще однією не менш важливою умовою є перелік Геродотом рік Скіфії із заходу на схід, що також завжди варто враховувати, аби уникнути помилок.

Разом з тим, імовірно, не слід надавати надто серйозного значення зауваженням Геродота про те, що описані ним ріки неодмінно витікають із озера і течуть строго із півночі на південь. В літературі неодноразово обгрунтовувалася думка, що таке уявлення про витoki та течії річок було зазвичай наслідком загальної традиції античних часів і не завжди відповідало дійсності [Браун, 1899. — С. 216; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 271, 278]⁴. До того ж такі вирази у Геродота стосовно розселення племен, як, скажімо, «живуть вище», замість «північніше», наводять на думку, що він не тільки користувався писемними характеристиками річок, запозиченими у попередників, а й мав перед собою карту, де всі річки були нанесені меридіонально і витікали з озер [Ельницький, 1977. — С. 71]. Але незважаючи на це, багато дослідників, — аж до Б.О. Рибаківа, — ще якось нехтуючи напрямком річок, обов'язково шукали поблизу їх витоків вказані Геродотом озера. Хочемо раз і назавжди перервати цю хибну традицію, хоч усвідомлюємо, що у певних випадках та чи інша річка і справді могла витікати із озера чи болота.

Отже, Пантікап названий Геродотом рікою, що тече на схід від Борисфена. Між ними на три дні шляху мешкали скіфи-георгой. У нижній течії, впадаючи в Гілею і минаючи її, Панті-

⁴ «Природні явища за античної доби сприймалися відповідно до тодішнього світогляду, і ми маємо зважати на це. Для нас такий вираз, як «річки народжуються», не більше як фразеологічний зворот. У мисленні тубільної людності образ-уявлення «народжуваної річки» мав конкретний зміст: є річка-дочка, має бути і річка (озеро)-мати. Реальна дійсність сприймалася у категоріях родової свідомості» [Петров, 1968. — С. 108].

кап зливався з Борисфеном [IV, 54]. Таким чином, немає жодного сумніву у тому, що він був для Геродота лише лівою притокою Борисфена.

Упевнена локалізація Гілеї на місці сучасних Олешківських пісків [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 232] дає підставу вбачати у Пантікапі тільки Конку: вона єдина відповідає усім названим Геродотом прикметам, до того ж це єдина із лівих приток Дніпра, що могла бути доступною для кораблів з моря, — через відмерлу нині протоку Борисфена, яка перетинала Кінбурнську косу і далі улоговиною текла до пра-Ягорлицького лиману [Агбунов, 1985. — С. 113—124].

Єдиною, але дуже серйозною перешкодою до беззастережного ототожнення Пантікапа з Конкою є свідчення Геродота про те, що землі скіфів-георгой у широтному напрямку тяглися на три дні шляху, — на таку відстань Конка ніде не відходила від Дніпра, а, вперше впадаючи в нього у верхів'ях Великого Лугу, текла безпосередньо поряд, то зливаючись, то роз'єднуючись з ним.

Саме ця обставина і змушувала дослідників шукати Пантікапові інших відповідників. До них примірялися і Самара, і Ворскла, і Псел, і Сула, і навіть Десна, але кожного разу — абсолютно безпідставно [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 286].

Серед усіх цих пошуків науковою обґрунтованістю вирізнялися лише спроби ототожнення Пантікапа з Інгульцем. Вперше його запропонував Ф. Лінднер, далі серйозно розвинули Ф.К. Брун та Ф.О. Браун, у наш час підтримували М.І. Артамонов, Б.М. Граков, Г. Коте та багато інших авторитетних дослідників [бібл.: Доватур, Каллистов, Шишова. — 1982. — С. 287].

Інгулець дійсно ще й недавно був досить помітною у степовому Причорномор'ї рікою [Браун, 1899. — С. 214]. Зливається він з Дніпром поблизу Гілеї, до того ж залишки лісів спостерігалися у минулому столітті і в пониззі самого Інгульця. Та ж обставина, що Інгулець впадає у Дніпро не ліворуч, а праворуч, пояснювалася дослідниками більш східними координатами гирла Інгульця у порівнянні з гирлом Дніпра: мовляв, подорожники, йдучи із заходу на схід, спочатку зустрічалися з останнім і тільки потім переходили до першого, чим і зумовлювався порядок переліку.

Попри всі інші доводи, розглядувана гіпотеза приваблива ще й тим, що між Інгульцем та Дніпром можна відкласти три дні шляху, на які тяглися із заходу на схід землі борисфенітів. Але, на жаль, і її беззастережно прийняти не можна. По-перше, це заперечує сама назва річки, що недвозначно трактується з іранської, як «рибний шлях» [Абаев, 1949. — С. 170, 175, 193]. Коли з цією назвою ще цілком можна пов'язати Конку, котра завжди правила нерестилищем для усіх порід риб, у тому числі і згадуваних Геродотом осетрових, то Інгулець своєю зарибленістю ніколи не відрізнявся від інших малих річок півдня України. По-друге, Геродот недвозначно свідчив, що на схід від Пантікапа мешкали скіфи-номади, а Інгулець аж ніяк не відповідає цій умові. На суттєвість її вказував ще Ф.О. Браун, наводячи цікаве свідчення Ефора про те, що «по той бік Пантікапа», себто на схід від нього, мали існувати озера, оскільки частину скіфів-номадів названо у нього озерами. Ф.О. Браун справедливо вважає єдино можливим вбачати ці озера тільки у Гаврилівських озерах біля витоків Сірогозької балки [1899. — С. 219]. Що ж до Інгульця, то ні на схід, ні на захід від нього у степовій смузі будь-яких озер не існує.

Отже, у пошуках Пантікапа дослідники знову змушені були повернутися до Конки. Останню спробу ліквідувати єдину перешкоду для ототожнення її з Пантікапом, — знайти три дні шляху між нею і Дніпром, зробив В.П. Яйленко [1983. — С. 58]. Він висунув припущення про те, що в тексті Геродота про скіфів-георгой замість «мешкали до р. Пантікап» слід читати «мешкали по р. Пантікап», маючи на увазі верхню течію Конки до першого її впадіння в Дніпро.

Не можемо судити, наскільки таке припущення вмотивоване лінгвістично, але і його остаточно прийняти не можна, оскільки воно, по-перше, не обґрунтоване археологічними матеріалами, а по-друге, побудоване на виправленні Геродота, що ми вважаємо неприпустимим: Геродота можна лише інтерпретувати, але не виправляти. Із огляду на сказане змушений відмовитися і від власних доповнень до аргументації В.П. Яйленка, котрі полягали у пропозиції не обмежувати пам'ятки скіфів-георгой виключно правим берегом Конки, а однаково вбачати їх на обох берегах і Конки, і Дніпра [Тереножкин, Мозолевский, 1988. — С. 199]. Будучи невиключним саме по собі, припущенню В.П. Яйленка це твердження не зараджує.

Отже, жодну із дебатованих ідентифікацій Пантікапа, як це не шкода, визнати об'єктивною не можна. Але наші переконання не дозволяють нам і звинувачувати батька історії у недостовірності. Вихід один — ще раз повернутися до відкинутої усією традицією скіфознавства гіпотези Т. Струве і спробувати знайти у ній раціональне зерно. На жаль, нам не вдалося познайомитися із статтею Т. Струве, — про його міркування судимо за [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 282].

Найпозитивніший бік пропозиції Т. Струве вбачати в Інгульці та нижній течії Дніпра Борисфен, а в північнішій течії Дніпра разом з Базавлуком — Пантікап полягає у тому, що вона дозволяє без будь-якого насильства над текстом Геродота розселити на географічній карті всі племена Скіфії. При цьому струвівський Пантікап майже точно відповідав би всім умовам впадіння його у Борисфен, — зліва і поблизу Гілеї, — будучи разом з тим доступним з моря для кораблів. Більше того, скіфів-георгой можна було б якнайточніше розмістити між Борисфеном і Пантікапом рівно на 10—11 днів плавання з півдня на північ і на три дні у широтному напрямку: на схід від них, за Пантікапом-Базавлуком чи Дніпром, помістити скіфів-номадів, а на північ — геррів разом із дійсно царськими кладовищами у верхів'ях Інгульця, Інгулу, Великої Висі та на Тясміні, де саме і зосереджені грандіозні могильники із кількома десятками найархаїчніших курганів знаті! Одне слово, у випадку прийняття такого припущення, не побоюся сказати, вирішення проблем етнічної географії Скіфії залишилось би вже тільки технічною справою.

Але ж, щоб прийняти його, необхідно знову ж таки звинувачувати Геродота у суперечливості, непослідовності і плутанині, оскільки той Борисфен, що описаний у нього як найславетніша скіфська ріка, ідентифікується тільки з Дніпром. Отже, без насильства над Геродотом і припущення Т. Струве неспроможне, а значить, і неприйнятне.

Проте абсолютна довіра до Геродота разом з абсолютною неможливістю узгодити всі його повідомлення щодо Борисфена і Пантікапа дає нам можливість висунути ще одне, гадаємо, вже останнє у ХХ ст., припущення, пов'язане із ототожненням названих рік. Сутність його полягає у тому, що при створенні етнічної географії Скіфії Геродот, імовірно, користувався двома джерелами. Згідно з одним із них, напевне, більш раннім, Дніпро називався Пантікапом (у який, можливо, впадав Борисфен-Інгулець, але остання умова не обов'язкова), згідно з другим — вже отримав назву Борисфена. При спробі ж узгодити обидва джерела і могли виникнути ті нестикування, котрі не дозволяють нам ні локалізувати скіфів-георгой, ні однозначно ідентифікувати геродотівський Пантікап.

На жаль, на підтвердження висунутого припущення поки що можемо навести докази лише логічного характеру та текстологічний аналіз скіфського логосу.

Почнемо з того, що, на думку дослідників, Керченська протока, перш ніж отримати назву Боспора Кімерійського, теж називалася колись Пантікапом. Один із найавторитетніших знавців у галузі як лінгвістики, так і стародавньої історії, І.М. Дьяконов пише: «Кімерійський Боспор був названий так, цілком імовірно, просто як «північний», на відзнаку від Фракійського Боспору (Босфору): термінологічно це цілком відповідає гомерівському слововживанню, що відносилось до VIII ст., до часу якого ми і маємо віднести перше відкриття Криму та Керченської протоки греками. У всякому разі у місцевого населення, із котрим греки зіткнулися перед початком колонізації у Криму, ця протока називалася не Кімерійською протокою, а «Рибним шляхом» (*Pantikara), що видно із назви побудованого тут міста Пантікапеї (зараз Керч), скіфська етимологія імені якого зрозуміла, але має бути віднесена тільки до протоки, а не до самого міста, принаймні первісно» [Дьяконов, 1956. — С. 230].

Така первісна назва Керченської протоки цілком виправдана, — вона завжди правила проходом на нерест риби із Чорного моря у ріки Азовського басейну і славилася своїми рибними запасами [Агбунов, 1989. — С. 17—18]. І було б украй дивним, коли б таку саму назву обіймала якась незначна степова річечка Північного Причорномор'я, будь то Інгулець чи навіть Конка, — їй мала відповідати тільки могутня водна артерія, порівнянна із Керченською протокою. А такою артерією міг бути тільки Дніпро, на рибному багатстві якого спеціально зупинявся і Геродот, і пізніші античні автори.

Перейменування його сталося тоді ж, як і Керченської протоки, і важко зараз гадати, хто був новим його «хрещеним батьком»: скіфи, що витіснили із Причорномор'я кімерійців, лісостепові аборигенні племена чи самі греки. Зрозуміло тільки, що перед Геродотом було два джерела, котрі йшли від різних традицій, але ніхто не пояснив йому, що дві різні назви стосуються однієї й тієї самої ріки, отже, він і сприйняв їх як дві і спробував прив'язати до них всю інформацію про розселення скіфів-георгой, котра, можливо, також походила із різних джерел. Сліди його намагання узгодити неузгоджуване при описанні борисфенітів, Пантікапа і Борисфена простежуються багато разів і помітні неозброєним оком. Зокрема, ми вже зупинялися на тому, що скіфи-георгой живуть у нього то тільки на лівому, то на обох берегах Борисфена. Таке ж самісіньке нестикування випирає і при спробі Геродота втиснути між скіфами-кочовиками і лівим берегом Борисфена три дні шляху по землі скіфів-георгой.

Ще яскравіше це нестикування відбилося у початковій фразі § 18. Перекладаючи його дослівно, перекладачі отримувати такий зміст: «Если переправиться через Борисфен со стороны моря, то, во-первых, будет Полесье, а от него вверх живут скифы-георгой (борисфениты)» (В.В. Латишев, близько до цього й у Ф.Г. Міщенко); або: «Якщо перейти Борисфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея» і т.д. (А.О. Білецький).

Саме ця фраза і ввела в оману Б.О. Рибаківа, який сприйняв її на віру [1979. — С. 44]. Але зміст її абсолютно абсурдний: переправлятися через Борисфен «з боку моря» можна, але не з правого берега на лівий, як прокламував Геродот, а навпаки, з лівого на правий, залишаючи тут Гілею, а не потрапляючи до неї. У контексті того, що мав би тут сказати Геродот, фраза «з боку моря» була зовсім непотрібна, бо подумки він переправлявся б через Борисфен, простуючи від Бугу-Гіпаніса, з боку Дніпровського лиману.

Це протиріччя дуже тонко вловила І.О. Шишова. Проте позбавити фразу абсурдності їй вдалося, лише знехтувавши точністю, тобто пристосувавши речення до сьогоденного уявлення про розташування Гілеї стосовно моря і скіфів-георгой: «Если перейти Борисфен, первая от моря страна — Гилея» і т.д. Якби такий зміст і вкладався у написане Геродотом, його так би й перекладали від самого початку, не кажучи вже про те, що таке виправлення неодмінно прийняв би А.О. Білецький. Але у Геродота фраза вийшла вкрай кострубатою, і трапилося це саме тому, що йому треба було перш, ніж потрапити до борисфенітів, і перейти Дніпро-Борисфен, і не переходити Дніпра-Пантікапа. Сумістити те й інше, та ще й залишити нащадкам шпарину для власних роздумів могла людина тільки геніальна.

Незаперечним свідченням того, що при описанні скіфів-георгой Геродот користувався двома джерелами, свідчить низка повторів, які тут трапляються. Відзначимо серед них лише найочевидніші.

Дослідники давно вже звернули увагу на те, що меридіональна протяжність землі борисфенітів визначається, на відзнаку від всіх інших етносів, двічі, при тому різними цифрами (10 чи 11 днів плавання). Причині цієї розбіжності присвячено численну літературу [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 136]. Нарешті, більшість дослідників пристала на пропозицію Ю.Г. Виноградова про те, що ніякого протиріччя у вказаних цифрах нема. Просто у § 18 відлік ведеться від гирла Борисфена, при обчисленні ж у зворотному напрямку (§ 53) — тільки до Гілеї, яка, мовляв, тягнеться вздовж Борисфена ще на один день плавання [Виноградов, 1976. — С. 69]. Найпалкішим популяризатором означеної думки в останній час виступив М.В. Агбунов [1985б. — С. 269; 1989. — С. 47—48]. Проте, зважаючи на попередні аргументи, вважаємо доцільнішим пояснювати різницю у днях плавання вздовж землі борисфенітів двома джерелами Геродота. Подібна здогадка зовсім не нова, але досі вона нічим не обгрунтовувалася. Тепер вона набуває системного характеру.

Ще показовішою у зазначеному відношенні є подвійна згадка Геродота про Гілею при змалюванні картини розселення скіфських племен. Перший раз він згадує її, переходячи через Борисфен [IV, 18], другий — переходячи через Пантікап [IV, 19], і саме це й засвідчує, що під Борисфеном і Пантікапом слід розуміти одну й ту саму річку — сивий Дніпро-Слаутич.

Не два, а навіть три рази повертається Геродот і до описання самого Борисфена. У цьому не було б нічого дивного (майже всі ріки він згадує по кілька разів), якби не деякі принципи

розбіжності у характеристиках, найлогічніше пояснити які можна лише за припущення, що й тут він намагався стикувати різні джерела.

Зокрема, як ми вже згадували, описуючи розселення по Борисфену скіфських етносів [IV, 18], він і словом не згадує ні етнос геррів, ні царські кладовища у ньому. Область Герри несподівано виникає лише у наступному уривку [IV, 53], де серед племен зникають чомусь андрофаги, а про царське кладовище у Геррах повідомляється насамкінець, у § 71.

Логічно мислячи, від згадки про такий феномен, як царські кладовища, ледве чи можна було б утриматися (особливо зважаючи на цікавість Геродота) при першому ж описанні Борисфена. І чи не тому Геродот промовчав, що у джерелі, яким він скористався у § 18, царські кладовища ще не згадувалися, оскільки їх тоді просто тут не існувало?

Як ми намагалися довести у попередньому розділі, виникають вони в Геррах тільки у V ст. Так, усі наведені розбіжності можна пояснити і звичайним збігом обставин, — просто у Геродота міг бути інший хід мислення. Але чи не забагато збігів для одного і того ж пункту? І чи не на стикові різних джерел виникли й оті загадкові 40 днів плавання до землі геррів, на яких ми вже докладно зупинялися? Навіть кілька збігів одного й того ж характеру — це вже система, а ми їх маємо чи не кільканадцять. Отже, може йтися про сталу систему помилок, яка потребує тільки системного ж і пояснення їх. Запропонувати ж для цього щось, крім того, що вже запропоновано, ми не можемо.

Здається, праця над текстом Геродота може засвідчити і більш раннє походження щодо Дніпра назви Пантікап, ніж Борисфен. Там, де йдеться про Дніпро-Борисфен, джерело Геродота вже достеменно знає, що витoki ріки містяться далеко за межами відомого світу [IV, 53]. Уявлення про Дніпро-Пантікап, імовірно, були ще порівняно розмитими, внаслідок чого фраза, у якій Геродот намагається стикувати прив'язування скіфів-георгой до Пантікапа і Борисфена [IV, 18], викликає у перекладачів суттєві різночитання. Порівняймо:

у І.О. Шишової: «Эти скифы-земледельцы населяют землю к востоку на протяжении трех дней пути, доходя до реки, название которой Пантикап; в сторону северного ветра эта земля простирается на 11 дней плавания вверх по Борисфену» (Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С.107);

у А.О. Білецького: «Отже, ці скіфи-землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху, і до ріки, що називається Пантікап, а на півночі на відстані, якщо пливати одинадцять днів, там джерела Борисфена» (Археологія, 1991. — С.129).

Отже, згідно з тлумаченням А.О. Білецького, у пасажі, виявляється, йдеться зовсім не про 11-денну протяжність землі борисфенітів, а про таку саму відстань до витоків Борисфена! І якби вдалося довести більшу точність такого перекладу у порівнянні з традиційними, то, поперше, зникла б альтернативність у меридіональній протяжності землі скіфів-георгой, подруге, ми отримали б додаткові аргументи на користь думки, що первісно Борисфеном називався не Дніпро, а Інгулець, довжина якого становить майже точно 11 днів плавання за мінімальними розрахунками дня плавання К.К. Шиліка (549 км : 52 км = 10,6 днів).

Проте перенесення на Дніпро назви Борисфен, коли його перейменування дійсно мало місце, з Інгульця — тільки одна з можливостей. Вірогідніше вона могла поширитися на нього з верхів'їв, як це, приміром, сталося з перейменуванням Істру на Дунай [Браун, 1899. — С. 162]. У цьому разі, можливо, швидше знайшла б пояснення дискусійна й досі етимологія глоси «Борисфен».

В.І. Абаєв услід за К. Мюлленгофом та М. Фасмером виводив її з іранської *varu-staina* («широке місце») [1949]. На крайню незадовільність такого тлумачення як з фонетичного, так і з семантичного боку відразу ж слушно вказав А.О. Білецький [1953. — С. 79]. Не набула підтримки і спроба О.М. Трубочова вивести «Борисфен» із індоарійського **bra<baru-sthina* («високе місце») [1978. — С. 37]. Але заслуга О.М. Трубочова, на нашу думку, полягає в обґрунтуванні спроможності зіставлення глоси «Борисфен» із глосою «Березань». То ж чи не краще замість пошуків сумнівних етимологій просто припустити, що «Борисфен», як і багато інших «скіфських» термінів у греків, утворився внаслідок грецької вокалізації на цей раз балтійських чи слов'янських (?) «Березань», «Березина» (від «береза» < псл. **berga*, лит. *бийґас*

тощо. — Див. етимологічні словники), почутих еллінами від тубільних мешканців Лісостепо-вої Наддніпрянщини, з якими вони вступили у торговельні зносини не пізніше початку VII ст.? Історично можливість такого запозичення цілком вмотивована. І в разі її доведення поширення другої назви Дніпра з верхів'їв стало б очевидним: адже іраномовність «доскіфського» населення степового Причорномор'я добре обгрунтована, а міняти іранську назву «Пантікап» на іранську ж «Борисфен», як сакраментально висловився з іншого приводу, — щодо перейменування Борисфена на Дніпро, — А.О. Білецький, не було «надійних причин» [1953. — С. 80]. Проте тут ми зупинимось, оскільки вторгаємось вже у чужу сферу знань.

Про поступове забуття традиції, згідно з якою Дніпро називався Пантікапом, свідчить той факт, що у пізніших, ніж Геродот, античних авторів річка Пантікап згадується дедалі рідше і невизначеніше [Plin. NH, IV, 12, 83], аж поки зовсім не зникає у Птолемея. І, ймовірно, саме для того, щоб компенсувати втрату цієї річки, Птолемеєм і переносить на Лівобережжя Дніпра Гіпаніс, на правому березі поміщаючи замість нього безіменну «західну» притоку Борисфена, що витікає з озера Амадока [Ptolem., III, 5, 6].

Щодо ідентифікації цієї притоки висловлювалося дві думки. Ю. Кулаковський [1899. — С. 18] намагався ототожнити її з Прип'яттю, вбачаючи Амадокське озеро у Пінських болотах і не особливо турбуючись ні про те, що координати, вказані для них Птолемеєм, зовсім не відповідають географічній реальності, ні про те, що до впадіння «західної» притоки течія Борисфена у Птолемея робить кілька заворотів, найвиразніший із яких якнайкраще збігається із дніпропетровсько-запорізькою лукою. Не кажу вже про те, наскільки фантастичним виглядало у нього розміщення по Прип'яті грецьких міст, вказаних Птолемеєм для «притоки».

Ф.О. Браун зробив спробу виправити цю помилку Ю. Кулаковського, ідентифікувавши «притоку» з Інгульцем і розмістивши на ньому щойно згадані міста Сарбакон і Леінон: «Ми могли вже переконатися вище, що Птолемеєм, визначаючи гирло притоки, мав на увазі Інгулець» [1899. — С. 214].

В цілому Інгулець дійсно більше відповідав координатам Птолемея, але такий вдумливий дослідник, як Ф.О. Браун, не міг не звернути при цьому увагу на одну загадкову обставину: Птолемеєм не тільки не вказав на місці Південного Бугу ніякої ріки, а й не назвав тут жодного міста. Це вкрай здивувало Ф.О. Брауна: «Буг був, є і залишиться рікою стократ значнішою, ніж Інгулець. То невже на ньому не було грецьких поселень, крім Ольвії? Звичайно ж, це неймовірно. Ми маємо припустити у цій частині Птолемеєвої карти значну прогалину або ... непорозуміння, внаслідок якого міста, що стояли по Бугу, ним було перенесено ... на Інгулець. Останнє уявляється нам вірогіднішим, майже незаперечним» [Браун, 1899. — С. 215]. І Браун, залишаючи Інгулець як «притоку», Сарбакон і Леінон переносить на Буг, якого на карті Птолемея немає.

Проте система аргументів, за допомогою яких Ф.О. Браун намагається обгрунтувати причину помилки Птолемея при перетворенні Південного Бугу-Гіпаніса на незначну притоку Борисфена, уявляється надто довільною: він пояснює її тим, що Птолемеєм буцімто виходив із різних визначень гирла Дніпра (ріки і лиману). Але яким чином тоді ріка під назвою Гіпаніс опинилась у Птолемея ліворуч від Дніпра, Ф.О. Браун залишає без пояснення.

Чому ж дослідникові відразу було не ідентифікувати «притоку» Борисфена з Південним Бугом (координати Птолемея цілком це дозволяли [Браун, 1899. — С. 215, 216]); навіщо знадобилося вводити у птолемеївську географію ще й Інгулець? Виключно тому, що Інгулець у нього беззастережно ототожнювався із геродотівським Пантікапом, і «пересування» останнього на Гіпаніс-Південний Буг порушило б усю його географічну реконструкцію. Вилучення ж із її системи Інгульця-Пантікапа все ставило на свої місця, розкриваючи не тільки сутність, а й причину помилки Птолемея.

Отже, як аналіз тексту Геродота, так і неупереджене прочитання пізнішої географічної традиції, що завершується Птолемеєм, засвідчують: Пантікап — загадка не тільки для нас, він був загадкою й для самих античних авторів. Поступове зживання згадок про нього разом із наведеними вище аргументами дає досить підстав для припущення, що первісно Пантікапом називався Дніпро. Імовірно, він був описаний під цією назвою у такому авторитетному дже-

релі, що прямо заперечувати йому, незважаючи на невідповідність географічній реальності з Дніпром-Борисфеном у центрі, не осмілювались ні Геродот, ні навіть Птолемей: всі античні автори намагалися тільки пристосувати ріку під такою назвою до достовірніших карт Північного Причорномор'я, складених уже на основі зовсім відмінної історико-географічної традиції. Коли виключити існування іншого, невідомого нам автора, таким джерелом міг бути тільки Арістей.

При цьому для нас ідеально вигідно, що поруч з Дніпром-Пантікапом у тому невідомому джерелі був названий і Борисфен-Інгулець, але надія на таку можливість у нас надто мізерна.

Таким чином, і наше припущення щодо ідентифікації Пантікапа, незважаючи на те, що тільки воно єдине й може узгодити між собою «найтемніші» місця джерел, пов'язані із самим центром Скіфії, залишається тільки припущенням, а будувати науку на припущеннях, не підтверджених документально, неприпустимо. І, як не прикро, але доводиться визнати, що сьогодні при локалізації скіфів-георгой твердо опертися на свідчення Геродота не можна. Із аналізу його вдається лише виснувати, що землі борисфенітів тяглися вузькою смугою вдовж Нижнього Дніпра (про це свідчить навіть надане їм ольвіополітами найменування), на заході не переходячи за Інгулець, який був тут їхнім номінальним кордоном.

Проте насправді ця смуга була вужчою: на правому березі Дніпра (за винятком басейну Базавлука, що входив до системи Геррів) скіфські пам'ятки тягнуться тоненьким ланцюжком, притискаючись до Борисфена і залишаючи межиріччя його й Інгульця практично незаселеним. Із цього можна зробити висновок, що базою, на якій розвивалося господарство скіфів-георгой, були Дніпровські плавні разом з Великим Лугом (степ між Дніпром та Інгульцем міг використовуватися лише для літніх пасовиськ), де первісно практикувалося напівкочове скотарство (як свідчить іранська назва людності, — із переважанням великої рогатої худоби?). Але не пізніше як від середини V ст., а, можливо, й раніше, починає дедалі більшого значення набувати хліборобство, спочатку орієнтоване здебільшого на забезпечення зимового утримання худоби [Гаврилюк, 1987; Пашкевич, 1990]. Безперечно, на ранніх етапах, до часів Геродота, воно мало виключно допоміжний, міжсезонний характер, чому й не фіксується археологічно. Але вже з кінця V ст. починається часткове осідання скотарів на землю, що супроводжувалося заснуванням стаціонарних поселень.

І якщо належність у Нижньому Подніпров'ї саме скіфам-георгой поселень та тимчасових стоянок кінця V — початку III ст. майже не підлягає сумніву, то визначення залишених ними поховальних пам'яток пов'язане з низкою труднощів.

По-перше, вони визначаються, з одного боку, незначною кількістю пам'яток VI—V ст. і надзвичайною різноманітністю поховальних звичаїв зазначеного періоду для всієї Скіфії в цілому; з другого боку, у VI ст., від якого й маємо основну масу могил, поховальний обряд усіх скіфських племен стає настільки стандартизованим, що виділити для них якісь етнодиференційовальні ознаки, у всякому разі традиційними методами, майже неможливо. Саме тому В.С. Ольховський і змушений був усі пам'ятки вказаного регіону об'єднати в одну Подніпровську локальну групу.

По-друге, справа ускладнюється через ту обставину, що на півночі територію скіфів-георгой перекривають кладовища знаті у Геррах, котрі, ймовірно, належали насамперед скіфам царським, а можливо, й представникам інших племен, а серед них ще треба шукати й могили самих геррів.

Щодо правобережної частини території скіфів-георгой, то у цьому відношенні не краще становище й на крайньому півдні, оскільки ми не певні, чи обмежувати тут їхні пам'ятки виключно Інгульцем, пов'язуючи ті, що розміщені нижче його впадіння у Дніпро (скажімо, Рожновський курган та могильник поблизу Білозерського поселення), вже з калліпідами (див. далі), чи і ідентифікувати їх з борисфенітами.

Нарешті, по-третє, ми взагалі не маємо певності, що у післягеродотівський час не сталося якоїсь передислокації племен.

Одним словом, більш-менш упевнено із скіфами-георгой сьогодні можна пов'язувати лише пам'ятки середньої частини Нижнього Подніпров'я, що тягнуться по берегах Дніпра і на сході та заході відділені від пам'яток сусідніх племен чіткою «роз'єднувальною» смугою [див.: Лесков,

1974. — С. 61—66; 1981. — С. 133—137]. На лівому березі це могильники поблизу сіл Любимівка, Мала Лепетиха, Первомаївка, Нижній Рогачик, на правому — пам'ятки від гирла Інгульця до Базавлука (Львове, Дудчани, Гаврилівка, Новоолександрівка, Михайлівка, Золота Балка, Осокорівка, Мар'янське, Кут). Якщо ж дотримуватися суто географічного принципу, то з деякою долею вірогідності належними їм можна визнати і північніші пам'ятки, притиснуті до Дніпра: на Лівобережжі — курганні могильники на Мамай-горі, у Скельках, Златополі, Василівці і, безперечно, ґрунтовий могильник поблизу Благовіщенки; на Правобережжі — могильники поблизу Покровського, Капулівки, Нікопольське курганне поле, далі — навколо Марганця, Верхньотарасівки, Володимирівки, Біленького та деякі інші менш значні або просто поки що маловідомі пам'ятки аж до Запоріжжя і Дніпропетровська (останнє однаковою мірою стосується обох берегів Дніпра).

Проте останнє слово тут — за подальшим порівняльним аналізом усієї сукупності археологічних матеріалів із названого регіону. На його підставі, можливо, із скіфами-георгой вдасться пов'язати і віддаленіші від Великого Лугу могильники як у межиріччі Рогачика—Дніпра, так і в басейні Базавлука.

Гіпакір, Герр, Танаїс і розселення скіфів-кочовиків та царських

За Пантікапом Геродот розміщує скіфів-кочовиків. У східному напрямку їхні володіння тяглися на 14 днів шляху, доходячи до р. Герр. Посередині їх перетинала р. Гіпакір.

«По той бік Герра простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші, і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. На півдні вони сягають аж до Таврії, а на сході — до рову, що, як я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на озері Меотіда, що називається Кремни. Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїса. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлени, це вже народність інша, не скіфська. Вище від меланхленів, наскільки я знаю, є болота і незалюднена країна» [Herod., IV, 20].

При описанні Скіфії у вигляді чотирикутника зі сторонами на 4000 стадіїв Геродот спеціально зазначає, що відстань від моря до країни меланхленів становить 20 днів шляху [IV, 101]. Отже, таку саму протяжність мала і земля скіфів царських. Тут він ще раз майже дослівно описує південний (Таврія) і східний (Боспор Кіммерійський, Меотіда, Танаїс) кордони південно-східного кута Скіфії, населеного скіфами царськими [IV, 100]. Щоправда, у наведеному уривку опущено згадку про рів на Керченському півострові, але вона повторно наводиться у § 28, де йдеться про жорстокість скіфських зим: «Море замерзає, а також і весь Кіммерійський Боспор. І скіфи, що живуть по цей бік рову, переїжджають по льоду цілими громадами на своїх возах через протоку, до сіндів».

Зіставлення із чіткими визначеннями § 20 засвідчують, що, безперечно, саме скіфи царські згадуються і під іменем «вільних» скіфів у розповіді про висадження поблизу Кремн амазонок [IV, 110]. Спроби ж Б.О. Рибаківа [1979. — С. 114—115] та В.П. Яйленка [1983. — С. 59] завбачити у «вільних» скіфах якийсь відмінний від скіфів царських етнос абсолютно безпідставні.

Таким чином, усі повідомлення Геродота незаперечно стверджують, що територія розселення скіфів царських включала в себе Степовий Крим до рову на Керченському півострові, котрий більшість дослідників аргументовано розміщує на Акмонайському перешийку [бібл.: Ольховский, 1981. — С. 59], і Північне Приазов'я, тоді як землі скіфів-кочовиків простягалися між ними і Дніпром.

Проте питання локалізації як скіфів царських, так і скіфів-кочовиків досі викликають численні суперечки. Найпослідовніше зі скіфами царськими пов'язували Степовий Крим і Приазов'я Б.М. Граков [1971. — С. 14, 17] та І.В. Яценко [1959. — С. 98]. Із меншою впевненістю локалізували вони на відведеній Геродотом території скіфів-кочовиків. У строгій відповідності до тексту Геродота визначено територію розселення обох племен на ранній карті Скіфії О.І. Тереножкіна [1961. — С. 223]. Незважаючи на те, що локалізація багатьох інших скіфських племен у подальшому була суттєво переосмислена О.І. Тереножкіним, його думка про місце

на географічній карті скіфів-кочовиків та царських залишилась до кінця незмінною [Археологія УРСР, 1971. — С. 34], хоч і наводилась без будь-якої аргументації і спроб співвіднесення тих або інших степових пам'яток з конкретними племенами.

На відзнаку від названих дослідників, М.І. Артамонов, пов'язуючи зі скіфами царськими катакомбний обряд поховання, локалізував їх у Степу між Південним Бугом та Доном. Степовий Крим, відтак, відводився ним для скіфів-кочовиків [1949. — С. 170]. Майже цілком протилежну позицію зайняв Б.О. Рыбаков. Він вважає, що степи між Молочною і Нижнім Доном «могли бути районами кочувань найбільш скіфських племен, відтіснених у ці напівпустельні простори з літофітною рослинністю своїми могутнішими сусідами, тобто царськими скіфами, котрі заволоділи найкращими пасовиськами Нижнього Дніпра, Запоріжжя та Степового Криму. Іншими словами, тут могли мешкати ті племена, який історик називав просто «скіфи-кочовики»» [Рыбаков, 1979. — С. 114—115].

Для обґрунтування такої «рекогносцировки» скіфів царських та кочовиків Б.О. Рыбаков, всупереч чіткому переліку Геродотом племен Лівобережжя із заходу на схід, у розглядуваному випадку фразу «по той бік Герра» вважає правомірним читати як «на захід від Герра», під яким він правильно вважає р. Молочну [1979. — С. 115]. Довільність подібного тлумачення пояснюється загальним прагненням Б.О. Рыбакова сумістити скіфів-георгой зі скіфами аротерами і локалізувати їх під виглядом геродотівських сколотів у Середньому Подніпров'ї, у тому числі і на Лівобережжі, — на північ від р. Ворскли, яку він без будь-яких на те підстав ототожнив з Пантікапом (див. розділ III).

Неузгодженість думок дослідників щодо локалізації скіфів-кочовиків та скіфів царських упосліджена насамперед відсутністю єдності поглядів стосовно ототожнення Гіпакіра та Герра, що разом із Пантікапом правила для Геродота основними орієнтирами при описанні лівобережних племен Скіфії. Отже, необхідно ще раз детально зупинитися на ньому.

Гіпакір, шоста із заходу ріка Скіфії, яка поділяючи навпіл володіння скіфів-кочовиків, впадала у Понт поблизу м. Каркінітиди, залишаючи праворуч Гілею і так званий Ахіллів біг [Herod., IV, 55]. Сьогодні Ахіллів біг однозначно ідентифікується з Тендерівською та Джарилгацькою косами, котрі у давнину сполучалися між собою і з материком [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 290]. Єдиною річкою, яка взагалі впадає у Чорне море на схід від Дніпра, є Каланчак, отже, вибрати тут нема серед чого. Тому всі інші пропонувані ототожнення Гіпакіра, який шукали від Побужжя до внутрішніх районів Криму та Кальміусу, не витримують будь-якої критики, оскільки суперечать вказівкам Геродота, отже, маємо повне право тут їх проігнорувати, відіславши до бібліографії [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 287—289].

Вперше запропонував ідентифікувати Гіпакіріс з Каланчаком М. Пейсонель, але всебічно обґрунтував його пропозицію Ф.К. Брун [1872. — С. LVIII-LIX]. Виходячи із локалізації м. Каркінітиди поблизу Євпаторії, він вважав, що нижня течія Гіпакіра відповідала Каркінітській затоці. Внаслідок цього усувалася невідповідність свідченню Геродота про те, що Гіпакір був значною судноплавною рікою. Ф.К. Брунові можна дорікнути лише за те, що витoki Гіпакіра він вбачав у Сиваші, з яким Каланчак з'єднувався за східних вітрів ще у минулому столітті. Таке визначення витоків значно зменшувало дійсну течію Гіпакіра. І зумовлене воно було загальною тенденцією обов'язково шукати біля витоків ріки озеро.

У пошуках віддаленіших від моря витоків ріки Ф.О. Браун запропонував верхню частину її течії вбачати у Сірогозькій балці, вважаючи, що гідрографічна карта краю у давнину значно відрізнялась від сучасної, і Сірогозька балка через Чаплинські болота, в які вона впадає, з'єднувалася з Каланчаком [Браун, 1899. — С. 213, 218 та ін.].

Разом з тим Ф.О. Браун вважав, що Каркінітиду (Каркіну інших джерел) слід локалізувати не поблизу Євпаторії, а при гирлі Каланчака, чим обґрунтував можливість вбачати у Каркінітській затоці нижню течію Гіпакіра, значно скорочуючи його довжину. Разом з тим та обставина, що тільки Каланчак впадає у Чорне море на схід від Дніпра, розділяючи разом із Сірогозькою балкою володіння скіфів-кочовиків рівно навпіл, робила його пропозицію єдино прийнятною. Вона була настільки самоочевидною, що, закінчуючи обґрунтування ідентифі-

кації Каланчака — Сірогозької балки з Гіпакіром, Ф.О. Браун писав: «Показання батька історії такі чіткі, що можна лише дивуватися, як цю річку могли шукати то в Інгулі, то в Інгульці, то в деяких інших місцях» [1899. — С. 219].

Незважаючи на це, всупереч і свідченням Геродота, і аргументації Ф.К. Бруна та Ф.О. Брауна, М.І. Артамонов знайшов за можливе ідентифікувати Гіпакір з Дозунлавською затокою у Криму [1949. — С. 144], а Б.О. Рибаків — з Конкою, котра у нього, щоправда, у нижній своїй течії (всупереч гідрографічній ситуації) через Чорну Долину з'єднується з Каланчаком [1979. — С. 46—50].

Обгрунтовуючи своє твердження, Б.О. Рибаків вдався до вже стократ відкинутого у науці припущення, буцімто Геродот інколи плував верхні течії розташованих поряд рік, у нашому випадку — Гіпакіра (Конки) та Герра (Молочної), котрі витікали з однієї й тієї ж місцевості Герри. Останні, як і однойменна ріка, каже Б.О. Рибаків, отримали свою назву від системи дніпровських проток, котрі українці називають гирлами (?). Яке відношення українська глоса «гирло» мала до скіфської «Герри» за часів, коли не те що українства, а й слов'янства, як такого могло ще не існувати (є підстави говорити тільки про «праслов'янство»), Б.О. Рибаків не пояснює.

Попри допущену тут плутанину, Б.О. Рибаків цілком справедливо зазначив, що остаточна ідентифікація Гіпакіра неможлива без ототожнення Герра, оскільки останній, згідно з Геродотом, «відгалужуючись» від Борисфена у тому місці, до якого його течія була відомою, протікав по кордону між скіфами-кочовиками та скіфами царськими, а потім впадав у Гіпакір. Іншими словами, — був лівою притокою останнього, хоч попри це мав доступ з моря для кораблів.

Отож, переходимо до Герра. Як і в інших випадках, не будемо зупинятися на невиправданих вже через протиріччя текстові Геродота його ототожненнях з низкою лівобережних приток Дніпра або рік, що впадають в Азовське море [Доватур, Каллистов, Шишова. — 1982. — С. 290]. У наш час більшість дослідників, спираючись на припущення Д'Анвіля, Я. Потоцького та Ф.О. Брауна, вважають, що Герр можна ототожнювати тільки з Молочною. Надзвичайно показові у цьому відношенні слова М.І. Артамонова: «після блискучого розгляду повідомлень Геродота, зробленого Ф.О. Браном, навряд чи ще можуть існувати сумніви щодо тотожності цієї ріки з Молочною» [1949. — С. 143].

Однак твердження М.І. Артамонова уявляється надто категоричним, — згадана тотожність потребує додаткових, при тому дуже серйозних, пояснень.

Більшість вчених ґрунтовною перешкодою для беззастережної ідентифікації Герра з Молочною вважають слова Геродота про те, що Герр відгалужується (буквально — відокремлюється) від Борисфена у місцевості Герри. Нам важко розібратися у лінгвістичних аспектах застосованого тут Геродотом терміну, однак, не можемо не звернути увагу на те, що у верхній своїй течії, яка називається ще р. Токмачка, Молочна тече строго на захід, до Дніпра, але, не доходячи до нього, у місцевості, яку ми ідентифікуємо з Геррами, різко повертає на південь, і відстань між ними чимдалі збільшується. Гадаємо, що саме цей поворот і мав на увазі історик, кажучи про відгалуження Герра від Борисфена.

Ще непереборнішою перешкодою для визнання Герра у Молочній завжди було повідомлення Геродота про те, що Герр зліва впадає у Гіпакіріс. Для узгодження цього протиріччя В.П. Яйленко повертає течію Молочної (власне, Токмачки) у бік Гаврилівських боліт, де в давнину вона буцімто зливалася із Сірогозькою балкою (верхів'ями Гіпакіра). При цьому дослідник не пояснює, яким же тоді чином Герр міг бути великою судноплавною рікою, доступною для кораблів з моря. Сам же Ф.О. Браун, котрий блискуче аргументував тотожність Герра і Молочної, взагалі схильний був вважати, що фраза про впадіння Герра у Гіпакіріс належить не Геродотові, а потрапила, мовляв, до його тексту пізніше [1899. — С. 232]. Природно, що описки тут бути не могло, отже, йдучи за вченим, доводиться припускати наявність зумисної фальсифікації. Але кому і для чого вона була потрібна, — ні збагнути, ні пояснити цього не можна, а тому й уся дійсно блискуча аргументація Ф.О. Брауна щодо Герра-Молочної зависає у повітрі.

Тимчасом багато вчених, у тому числі і Ф.О. Браун, неодноразово висловлювали думку про те, що при вивченні карти Геродотової Скіфії необхідно виправляти не Геродота, а сучасну географічну карту, оскільки з часів історика гідрографічна обстановка у північнопричорноморських степах зазнала суттєвих змін [Брун, 1872. — С. LIX; Браун, 1899. — С. 218; Дмитров, 1940. — С. 25; Яйленко, 1983. — С. 58 тощо].

Проте, погоджуючись у цьому питанні з Ф.О. Брауном, дослідники вносили свої виправлення у гідрографічну ситуацію абсолютно довільно, — як, наприклад, В.П. Яйленко, що повертає течію Молочної до Гаврилівських боліт, або Ф.К. Брун та Б.О. Рібаков, котрі змушують Конку впадати у Каланчак, хоч для подібних виправлень у них немає надійних геологічних обґрунтувань, — останні повинні мати системний характер і впливати із усієї сукупності палеологічних даних.

На наше тверде переконання, методологічна помилка названих вчених зумовлена тим, що сліди змін гідрографічної ситуації вони шукали на суші, тоді як насправді їх слід шукати під морськими водами і тільки там.

Громадськість ще з часів Аристотеля [Arist., Met., I, 14, §29] та Полібія [Polib., IV, 40, 8] турбувало питання про зміну глибини і водного дзеркала Меотіди. Але, як виявилось, турбота ця була надмірною. Проте згодом геологи незаперечно довели, що періодичні зміни рівня води в Азово-Чорноморському басейні — явище глобальне і закономірне. З післяльодовикового періоду його рівень неухильно підвищувався і продовжує підвищуватися і в наші дні, — назване явище дістало назву чорноморської трансгресії. Проходила трансгресія нерівномірно, періодично то уповільнюючись та прискорюючись, зазнаючи підйомів і спадів. Пік трансгресії припав на III тис. до н.е. (т. зв. новочорноморська трансгресія), коли рівень Чорного моря на 2 м перевищив сучасний. За новочорноморською трансгресією настала фанагорійська регресія, мінімум якої датується серединою I тис. до н.е., тобто саме часом Геродота [бібл.: Шилик, 1975].

Щодо рівня моря за фанагорійської регресії, то до недавнього часу превалювала думка П.В. Федорова, який, спираючись на археологічні джерела району Керченської протоки, визначав його цифрами $-3-4$ м від сучасного [1963]. Застосувавши новітню методику досліджень, О.Б. Островський на великому і переконливому матеріалі довів, що є підстави говорити про -10 м [1968], — ще раніше про це ж твердив і В.П. Зенкович [1960]. Новітні геолого-геоморфологічні та археолого-палеографічні розвідки не тільки підтвердили висновки В.П. Зенковича та О.П. Островського, а й уточнили, що у V ст. рівень Чорного моря міг бути навіть на 11 м нижчим від сучасного [Щеглов, 1972. — С. 130; Шилик, 1975. — С. 51].

Ми вже говорили про те, як К.К. Шилик, спираючись на ці дані, відновлював гідрографічну ситуацію у районі Дніпро-Бузького лиману. Велику роботу з реконструкції чорноморського узбережжя за часів мінімуму німфейської регресії здійснив в останні роки М.В. Агбунов. Зокрема, ним переконливо доведено, що у V ст. не існувало ні Дністровського лиману, ні Ягорлицької затоки. На місці першого тоді був острів між двома протоками Дністра, на якому були розташовані античні поселення [1978; 1979; 1981]. Великим островом була і Кінбурнська коса — від материка його відрізала одна із замулених згодом проток Дніпра, що текла до правобережжя Ягорлицького лиману. Значні зміни відбулися і в Дністро-Дніпровському межиріччі: півострів, де містилося первісне грецьке поселення, перетворився на о. Березань, а на лівому березі р. Тилігул море відвоювало близько 500 м суші, поховавши під своїми хвилями античне місто Одес тощо [Агбунов, 1985. — С. 116—134; 1987. — С. 124—134; 1989. — С. 44—52].

На жаль, подібних досліджень для району, що нас цікавить, проведено не було. Однак немає сумніву, що внаслідок низинного характеру тутешньої місцевості, берегова лінія мала зазнати ще кардинальніших змін, — і Сиваш, і Каркінітська затока, у всякому разі в сучасному їхньому вигляді, утворилися вже після мінімуму фанагорійської регресії, ймовірно, не раніше кінця I тис. до н.е. Про це можна судити на підставі праць Страбона, Помпонія Мели та Плінія Старшого, які вперше зафіксували існування Перекопського перешийка. Аргумент на користь кардинальних змін, що відбулися тут між Геродотом і Страбоном, — надзвичайно мала глибина як Сиваша, так і Каркінітської (а тим паче Джарилгацької) затоки, — на більшій частині

їхньої площі вона не перевищує 7 м. Висновок про те, що за часів Геродота, коли рівень моря був на 10—11 м нижчим від сучасного, тут гуляли не морські хвилі, а скіфські табуни, настільки очевидний, що не прийняти його може тільки людина вкрай упереджена.

Отже, є всі підстави стверджувати, що русло Каланчака-Гіпакіра продовжувалося далеко на південь по долині, залитій згодом водами Джарилгацької та Каркінітської заток. Правильність такого висновку підтверджується словами Геродота про те, що ріка залишає праворуч не тільки Гілею, але й Ахіллів біг, — адже сучасний Каланчак впадає в море, не доходячи Джарилгацької коси — східної частини колишнього Ахіллового бігу. Зазначимо, що у давнину Тендерівсько-Джарилгацька коса — Ахіллів Біг — мала відмінні від сучасних площу та конфігурацію [Скржинская, 1977. — С. 27] і, як свідчать середньовічні [Агбунов, 1987. — Рис. 7] та сучасні карти, створені за Птолемеєм [Браун, 1899. — Карта], розміщувалася, ймовірно, південніше, ніж тепер. Коли врахувати, що коса утворилася із піщаних наносів, таке її меридіональне переміщення не може видатись чимось фантастичним.

З іншого боку, Страбон та Пліній, за яких (судячи за першими згадками Перекопського перешийка) рівень моря вже значно підвищився, згадують у Каркінітській затоці три острови (за Plin. NH, IV, 92, — Кефалонес, Сподуса, Макра), відмілини та підводні камені [Strabo, VII, 4], — явні залишки суші — колишнього правого берега Каланчака-Гіпакіра (у Птолемея острів уже тільки один).

Противників (та й прихильників теж) ототожнення Гіпакіра з Каланчаком завжди бентежила малість цієї степової річки. Але реконструйований у запропонованому вигляді (разом з Каркінітською затокою та Сігоровською балкою), він дійсно постає значною рікою, — однією з восьми найвизначніших у Скіфії.

Залишимо за геологами право вирішувати, чи дійсно Сігоровська балка у давнину сполучалася з Каланчаком, чи це сполучення лише домислювалося стародавніми, але про те, що й на ній поширювалася назва Гіпакір, свідчить розміщене на ній Птолемеєм місто Пакір (Пасір або Пагір з інших джерел) [Браун, 1899. — С. 221].

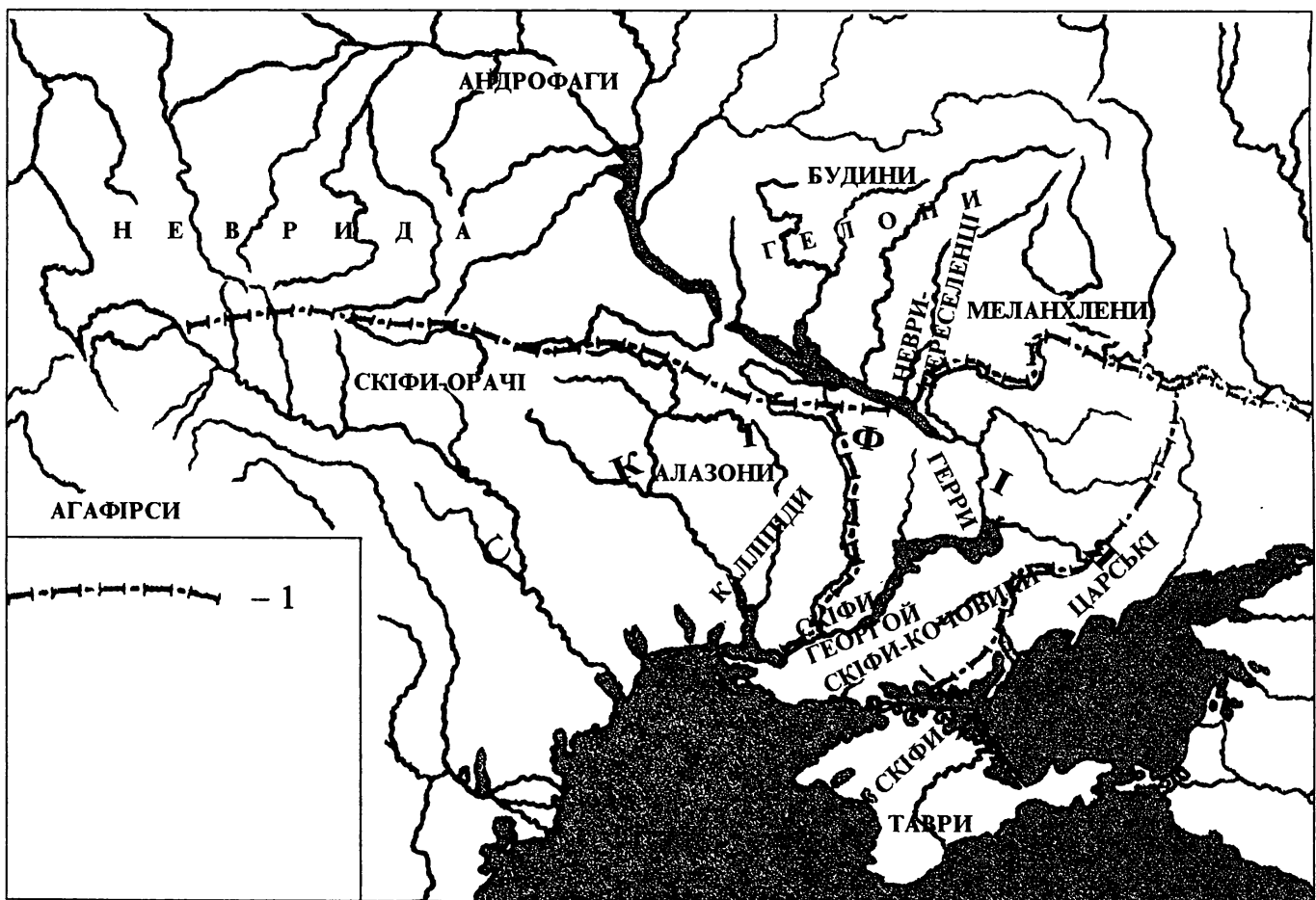

Рис. 7. Розселення племен Скіфії та її сусідів (за Б.М.Мозолевським, 1990).

Умовні знаки: 1 — вірогідні кордони скіфських царств.

Відповідність Гіпакірові Каланчака і тільки Каланчака, який один впадає у Каркінітську (на початку I тис. н.е. — Таміракську) затоку, засвідчує вже сама поступова зміна назви ріки: у Геродота вона — Гіпакір, у Мелі — Іпакір, у Плінія — Пакір, у Птолемея — вже Каркініт. Із цього приводу вважаємо вкрай знаменним спостереження В.П. Петрова: «Незважаючи на певні відміни в цих назвах ... всі вони мають певну спільну частку *кар* або *кір*, що збігається із назвою міста Каркіна, Каркініт (первісно, можливо, Каркір)... Цікаве зіставлення знаходимо у К. Мюлленгофа: «Геродотівський Гіпакір збігається у закінченні з ольвійським Мукунакір, з перським *Aspaciges* у Амміана 27, 12 і з Тамірак». Із свого боку звернемо увагу на збіг у назвах Гіпакір та Аспакур початкової частини у значенні *Aspa-»кінь»* [Петров, 1968. — С. 103—104].

І якби таку етимологію глоси «Гіпакір» лінгвістам вдалося підтвердити, відповідність її території, що належала скіфам-кочовикам, була б ідеальною. Чи не від тих самих часів через тюркські перейшла у слов'янську й назва Конки — західного кордону скіфів-кочовиків?

У пошуках озера, із якого згідно з Геродотом міг витікати Гіпакір-Каланчак, Ф.К. Брун звернув увагу на ту обставину, що за сильних і тривалих вітрів води Сиваша ще й у XIX ст. переливалися у Каркінітську затоку [1872. — С. LIX]. Безперечне свідчення про існування сполучення між ними і в давнину він вбачав у недвозначних словах Плінія [IV, 26] про те, що колись Таврійський півострів був оточений морем навіть там, де за свого часу слалася рівнина, тобто на півночі. Не переривалося воно й пізніше. У всякому разі той самий Пліній та Костянтин Багрянородний повідомляють, що ще й в історичні часи Сиваш з'єднувався з Каркінітською затокою чи то природною протокою (*fossa*), чи то штучно проритим каналом [Плін. NH, IV, 84; Багрянородний, 1934. — С. 21].

Особливо інформативні у цьому відношенні слова К. Багрянородного: «Сама ж затока Меотиди (тобто Сиваш. — *Б.М.*) доходить до місця насупроти Некропіл, розташованих поблизу Дніпра, милі за 4 від нього і *зливається з ними*. Там стародавні перепливали з Дніпра до Меотиди через канал, проведений поперек Херсонської області і Боспору. Але, засипаний дією часу, він перетворився на густий ліс. По ньому проходять тільки дві дороги».

За свідченням Л.Д. Дмитрова [1940. — С. 25], якийсь інженер Мельников 1893 р. ніби дійсно виявив поблизу Перекопа сліди стародавнього каналу, але посилання на джерело автор не дає, тому згадка про ці сліди може бути звичайним непорозумінням. З іншого боку, відсутність достеменних залишків судноплавного каналу у північній частині Перекопського перешийку (Перекопський рів ледве чи може бути таким), дає підстави для припущення, що його, можливо, було споруджено південніше, у низині поблизу м. Червоноперекопськ, де зараз від Сиваша (див. фізичну карту України) тягнеться низка солоних (саме солоних, — на відзнаку від опріснених північних) озер: Айгульське, Кирлеутське, Червоне тощо — та боліт між ними. Чи не тут і сполучався колись Сиваш із Каркінітською затокою «природним шляхом»? У такому разі замулену з часом протоку могли просто поглибити, а сліди цього поглиблення у подальшому повністю згладили ті переливання до затоки сиваських вод, які Ф.К. Браун засвідчує ще й для його часу.

Брати це припущення до уваги чи ні, але існування у давнину сполучення між Сивашем та Каркінітською затокою на підставі матеріалів Плінія і Багрянородного уявляється незаперечним.

Проте, виявивши його, Ф.К. Брун робить висновок, дещо несподіваний з наукового погляду, хоч і цілком виправданий для спрямування його пошуків: мовляв, Сиваш у такому разі і є тим озером, з якого, за Геродотом, витікав Каланчак-Гіпакір.

Однак повідомлення про Сиваш (озеро Бук), залишене Плінієм [IV, 84], дає можливість спрямувати таке відкриття зовсім в інше річище. За його свідченням, ототожнювана Ф.О. Брауном з Молочною р. Герр колись впадала не в Азовське море, а саме у Сиваш, котрий ще не мав сполучення з Азовським морем, проте зливався із Каркінітською затокою Чорного моря.

Оскільки зараз Молочна впадає в Азовське море, це повідомлення Плінія ніколи всерйоз не бралось до уваги. Якщо ж врахувати, що за часів Геродота рівень моря був значно нижчим від сучасного і берегова лінія Меотиди проходила набагато південніше, ніж тепер, свідчення Плінія можна витлумачити однозначно: у давнину Герр-Молочна була відділена від Азовсь-

кого моря смугою суші і текла не на південь, до нього, а на захід, — по долині, пізніше залитій Сивашем, і через неї, як доводилося вище, з'єднувалася з Каркінітською затокою — нижньою течією Гіпакіра.

Висунення такої серйозної тези змушує уважніше вчитатися в текст Плінія. Ось він: «Омиваючи величезні простори, де мешкають численні народи, море йде великою затокою, не доходячи 5 миль до Меотиди. Ця затока називається Каркінітською; ріка Пакір, міста Навар, Кашкіна, а за ними *озеро Бук, що через фосу вливається в море. Саме озеро Бук відділяється від Корету, затоки Меотідського озера, скелястим хребтом. Воно приймає ріки Бук, Герр, Гіпаніс*, котрі впадають у нього з різних боків, а саме: Герр відділяє басилідів від номадів, а Гіпаніс тече землями номадів та гілеїв штучним руслом в Бук, а природним — у Корет. Ця область називається Скіфською Сіндікою» [Plin. NH, IV, 84].

Виділені нами слова тексту один до одного відповідають запропонованій реконструкції і тільки їй. Бук-Сиваш, що разом з іншими ріками приймає й Герр, тут недвозначно відділяється від найближчої затоки Меотиди (Корету) «скелястим хребтом», зате через фосу впадає у море, під яким можна розуміти тільки Чорне, оскільки Азовське і для Плінія, і для всіх інших античних авторів було не морем, а виключно озером, а то й болотом [Вахтина, Виноградов, Рогов, 1980. — С. 155; Скржинская, 1977. — С. 25].

Проте таке прочитання уривка вимагає пояснення, — що слід розуміти під «затокою Корет», а воно безпосередньо пов'язане з плініївським Гіпанісом.

Щодо останнього, то серед істориків загального визнання набула думка В.В. Латишева, згідно з якою у Північно-Західне Приазов'я Гіпаніс перенесено Плінієм зі сходу: «Поєднання в одне двох уявлень про р. Гіпаніс спричинилося до того, що Пліній змушує цю ріку спочатку текти землею гілеїв у якості Бугу, а потім через Сіндіку — в якості Кубані» [ВДИ. — 1949. — № 2. — С. 281]

Таке тлумачення цілком приймає і М.В. Скржинська [1977. — С. 25], хоч ні В.В. Латишев, ні вона не наводять на його користь будь-якої аргументації. То ж спробуємо віднайти її у тексті самого Плінія.

У попередньому параграфі четвертої книги він дійсно застерігає: «Деякі автори передають, буцімто Пантікап зливається з Борисфеном нижче Ольвії, проте точніші стверджують, що з Бори сфеном зливається Гіпаніс; перші припускаються помилки тому, що відносять Гіпаніс до Азії» [Plin. NH, IV, 82].

Таким чином, Пліній достеменно знав, що Гіпаніс міститься не в Азії, а в Європі. Однак справжнє місцезнаходження ріки було йому невідоме: описуючи перед цим (§ 83) межиріччя Тіра та Борисфена, він називає і річку Аксіак, і Роду, і Сагарійську затоку, і гавань Ордес, і племена аксіаків та кробіггів, але тільки не Гіпаніс.

Що ж спонукало його локалізувати останній там, де він його локалізував? Про це можна лише здогадуватися. Напевне, тут відіграла роль пізніша назва Гіпаніса (Буг), що вже, ймовірно, була відома Плінієві і викликала у нього асоціації з тодішньою назвою Сиваша (Бук) та однойменної ріки, яку Сиваш приймав. З іншого боку, не виключений вплив сусідньої з Гіпанісом-Південним Бугом р. Аксіак, назва якої за звучанням дуже близька до Пасіака (Акесін Плінія?), що, за Птолемеєм, також впадала в оз. Бук. Ще одна підстава для плутанини — однокореневість назви Гіпаніса та розміщеної на схід від Дніпра р. Гіпакір. Перетворення останньої на Пакір могло спонукати Плінія стару його назву трансформувати у Гіпаніс. До того ж, зауваження Плінія про те, що Гіпаніс протікає землею гілеїв, безперечно, висновувалося із його переконання про злиття з Борисфеном не Пантікапа, а самого Гіпаніса, відтак останній, як пізніше і у Птолемея, просто переставлявся на місце неіснуючого Пантікапа.

Врешті решт автора міг ввести в оману і рів (фоса), через який Бук сполучався із Каркінітською затокою, — адже Кубань, впадаючи природним руслом в Азовське море, каналом була пропущена у Чорне [див.: ВДИ. — 1949. — № 2. — С. 281]. І можливо, пристосовуючи азійський Гіпаніс до умов Північно-Західного Приазов'я, Пліній просто обмовився, що штучним руслом ріка впадає в Бук, тоді як слід було б написати: «штучним руслом — в Каркініт, а природним — у Бук».

Отже, як би там не було, а підстав для перенесення Плінієм Гіпаніса із Азії, оскільки справжнього його місцезнаходження він не знав, саме у вказаний регіон, було у нього більше, ніж досить, тому не погодитися у цьому з припущенням В.В. Латишева важко. Проте пристати на його думку, що разом з Гіпанісом Пліній переніс сюди зі сходу і Корет з Буком (Темрюкську і Таманську затоки, у які природним та штучним гирлами впадав Гіпаніс-Кубань) категорично неможливо, оскільки і Бук, і Корет у § 84 названі ще до згадки про Гіпаніс і без будь-якого зв'язку із ним. Достеменно знаючи про реальне існування їх у північно-західному кутку Меотіди, Пліній просто пристосував до них таманські гирла Гіпаніса-Кубані, не особливо піклуючись про те, що гідрографічна ситуація місцевості не допускала одночасного впадіння ріки і в Бук, і в Корет, позаяк між ними, згідно з тим самим Плінієм, лежав «скелястий хребет».

Чи була у названій місцевості якась реальна річна, з якою Пліній ототожнював свій Гіпаніс? Напевне, як і р. Бук з Пасіаком та Акесіном, була, проте ототожнення їх завело б нас надто далеко від мети нашого дослідження. Вкажемо лише, що для р. Бук, зокрема, відповідники шукали то у Ногайці або Молочній [Ельницький, 1977. — С. 176], то у Великому Утлюку [Брун, 1972. — С. LIX]. Пасіак на картах за Птолемеєм розміщувався згідно з названими для нього координатами просто на захід від оз. Бук (Бік — у Птолемея) [Кулаковський, Браун]. Плінійський Акесін до уваги не брався зовсім.

Не вдаючись тут до полеміки, принагідно лише зазначимо, що ще одним «кандидатом» для ідентифікації однієї із названих вище рік може бути й невелика притока пра-Сиваша, залита згодом водами Чокракської затоки. Локалізація на її місці однієї з річок Плінія та Птолемея підтвердила б правильність нашого припущення про необхідність ототожнення гирла Герра при впадінні його у Гіпакір-Каркінітську затоку із низкою засолених озер та боліт на лінії Червоноперекопська.

Щоб закінчити з ідентифікацією Герра, необхідно ще раз повернутися до Корету. Єдиним, хто зробив хоч несміливу спробу локалізувати його у Північно-західному Приазов'ї, був Ф.К. Брун [1872. — С. LI]. Виводячи назву затоки від *корн* «діва», він пов'язував Корет з переказом Геродота про висадження поблизу Кремн амазонок і відтак ототожнював із Утлюкським лиманом, відгородженим зараз від моря о. Бірючим та Федотовою косою. Змушені не погодитися з такою пропозицією, оскільки з її врахуванням Герр-Молочна, перш ніж досягти Бука-Сиваша, мала б спочатку влитися в Корет-Утлюкський лиман, а, отже, і в Азовське море, що категорично суперечить повідомленню Плінія. Виходячи із нашої реконструкції, о. Бірючий мав бути лише лівим берегом Герра, а звідси — Корет розташовувався на південь від нього і зараз повністю поглинутий морем. Відтак, саме о. Бірючий можна вважати залишками того хребта, який, за Плінієм, відокремлював Бук від Меотіди. Ототожнювати цей хребет із сучасною Арабатською стрілкою неможливо, по-перше, вже хоча б тому, що вона не має ніякого відношення до скель, а є звичайною піщаною косою.

По-друге, на час Плінія її просто не існувало: адже й зараз глибина Азовського моря не перевищує 13 м [див.: УРЕ; БСЭ], коли ж рівень води у ньому був на 10—11 м нижчим від сучасного, більша частина його була розгалуженою системою боліт та проток на зразок сучасного Сиваша з порівняно невеликим озером лише на сході (див. лоції). Недарма в античних авторів Меотіда називається не стільки озером, скільки болотом [Скржинская, 1977. — С. 25]. І тільки виходячи з наведеного, можна зрозуміти занепокоєння Полібія та Аристотеля з приводу того, що незабаром її може зовсім замулити (див. вище).

Таким чином, за часів Геродота, а частково ще й Страбона, Гнилим озером називався не Сиваш, оскільки тоді його не існувало, а вся західна частина сучасного Азовського моря. Пряму вказівку на це можна знайти у Страбона: «Тут (за Каркінітською затокою. — *Б.М.*) міститься перешийок на 40 стадіїв, котрий відділяє так зване Гниле озеро від моря і утворює півострів, що називається Таврійським, або Скіфським. *Дехто, між тим, стверджує, що ширина перешийка 360 стадіїв. Гниле озеро, кажуть, має у ширину 4000 стадіїв і становить західну частину Меотіди, з якою воно з'єднується широким гирлом.* Воно дуже болотисте і ледве судноплавне навіть для зшитих човнів, оскільки вітри легко відкривають, а потім знову заповнюють водою мілини, через що ці болота непрохідні для великих суден» [Strabo, VII, 4].

Збагнути всі сентенції виділеного тексту (за винятком дійсно завищеної ширини Гнилого озера) можна, тільки виходячи із гідрографічної ситуації, відтвореної нами вище. Особливо при цьому знаменне різне визначення ширини Перекопського перешийка, — воно не є наслідком поганої поінформованості автора, а відбиває реальну зміну ситуації буквально на очах кількох поколінь. Коли ж підходити до тексту із сучасними мірками, Страбона чи принаймні його інформаторів слід звинуватити у повній некомпетентності.

Отже, наводячи зовсім відмінні дані, Страбон фактично підтверджує повідомлення Плінія щодо гідрографічної ситуації у районі Перекопського перешийка, а відтак допомагає реабілітувати і свідчення Геродота про впадіння Герра у Гіпакіріс. Щоправда, нам можуть закинути, — авторитет Плінія не вельми надійний, тому ґрунтувати будь-яку реконструкцію, покладаючись на його матеріали, ризиковано. Припустимо, що це так. Але ж майже водночас із Плінієм про злиття двох досліджуваних річок писав і Помпоній Мела: «Смуга землі між цією затокою та Меотідою називається Тафри, а сама затока — Керкінітською. На його березі розташоване місто Керкіна, що обмивається двома ріками — Герром та Іпакіром. Вони мають спільне гирло, але витікають із різних джерел і течуть з різних сторін» [Pomp. Melae, II, 4].

Іноді доводиться чути, буцімто Мела та Пліній свою географію самі створювали за даними Геродота [Браун, 1899. — С. 226 та ін.]. Тому посилалися на них для реабілітування останнього неприпустимо. Однак за винятком загальних міркувань таке твердження нічим не обґрунтовується. Набагато більше рації мають дослідники, котрі вважають, що повідомлення, з одного боку, Геродота, а з іншого — Мели та Плінія підносяться до якихось спільних джерел, а не наслідують одне одного (див. коментарі В.В. Латишева до видання Мели та Плінія). Ще доказовішою уявляється версія М.В. Скржинської, котра на підставі різного написання у різних авторів одного й того самого терміну «Ісседони» — «Есседони» вбачає дві традиції у повідомленнях античних авторів про нашу країну: одна з них іде через Арістея до Геродота, друга — через Алкмана до Мели і Плінія [Скржинская, 1977. — С. 108]. Отже, навіть за визнання, що Геродот, Мела та Пліній користувалися якимись спільними джерелами, принаймні частина донесеної ними інформації почерпнута із різних традицій. Це, по-перше. По-друге ж, Мела та Пліній в аналізованих уривках наводять такі яскраві подробиці щодо району Перекопського перешийка, котрі Геродотові явно були невідомі хоч би вже тому, що змальовують нову гідрографічну ситуацію, підтвердження якої дають тільки праці Страбона, Птолемея та Багрянородного. Але й за цієї ситуації Герр впадає не в Меотиду, а в озеро Бук, а через нього — в Каркініт-ську затоку — нижню течію Гіпакіра.

І тільки прийнявши тезу про зміну географічної обстановки у Північному Причорномор'ї між часами Геродота і Страбона, можна збагнути, чому Геродот уявляв собі східну сторону скіфського чотирикутника у вигляді прямої, що тяглася від Феодосії до Танаїсу і не описав такий географічний феномен, як Перекопський перешийок. Одним із перших звернув на це увагу М.І. Надеждин: «Геродот ані слова не каже про вузьку смугу Перекопського перешийка, котрою однією Крим прив'язується до материка, що, звичайно, не можна пояснити інакше, як тим, що він нічого про неї не знав, не відав» [1844. — С. 61]. Виходячи із викладеного вище, можна перефразувати: не можна пояснити нічим, окрім як тим, що за його доби перешийка не існувало і сліду не було, оскільки тоді Крим замість нього відділявся від Подніпров'я — разом із Північним Приазов'ям! — повноводною, багатокілометровою рікою Герр, котра текла у Чорне море і за якою від Таврійських гір і далі на північний схід аж до Танаїсу на 20 днів шляху *безперервною смугою* тяглися володіння скіфів царських. Між ними і скіфами-георгой на 14 днів шляху від колишнього закінчення Кінбурнського півострова до витоків Герра-Молочної, розділені навпіл рікою Гіпакір (Сірогоська балка — Каланчак — Каркінітська затока) лежали землі скіфів-кочовиків. А на захід від верхів'їв Герра, там, де сходилися і межували між собою володіння скіфів царських, скіфів-кочовиків і скіфів-георгой, починалася область Герри, у якій не пізніше кінця VI — початку V ст. стали з'являтися курганні могильники скіфської знаті — «царські кладовища» Геродота.

Наше дослідження географії Східної Скіфії було б неповним, якби ми не зупинилися на питанні про східні кордони скіфів царських. Із Кримом тут все ясно, — їхні володіння за часів Геродота, як ми вже писали, сягали Акмонайського перешийка. Що ж до Північного Приазо-

в'я, то історик чомусь дає дві відмітки: спочатку вказує, що вони живуть до Кремн, а потім, ніби спохватившись, додає: «Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїса» [Herod., IV, 20]. Ніде більше цього питання Геродот не торкається, не вдається знайти роз'яснення з цього приводу і в інших авторів. Тому можемо запропонувати лише припущення: Кримський півострів і Північне Приазов'я до Кремн були місцем постійного проживання скіфів царських, а далі на схід тяглася територія, лише підконтрольна їм, що використовувалася сезонно, під літні пасовиська. Проте така ситуація, ймовірно, відповідала реаліям лише раннього періоду, — у післягеродотівський час зимівники скіфів царських могли поширитися принаймні до Кальміусу, що засвідчує картографування курганів другої половини V—IV ст.

Стосовно локалізації Кремн одностайної думки не існує: дослідники шукали їх на північному березі Меотиди від Генічеська до Маріуполя [бібл.: Болтрик, Фиалко, 1987. — С. 41—42]. Найгрунтовніше, на наш погляд, до цього питання у вказаній вище праці підійшли Ю.В. Болтрик та О.Є. Фіалко: запропонована ними локалізація Кремн поблизу с. Ботієве на р. Корсак обгрунтовується не лише аналізом писемної традиції, а й залученням археологічних матеріалів. Щоправда, матеріальних знахідок для цього надто мало, а притягнуті дослідниками «курганні алеї», котрі, на їхню думку, тяглися вздовж доріг із здогадних Кремн, взагалі братися до уваги не можуть, оскільки, найпевніше, споруджені ще за ямного часу. Проте в принципі запропоноване на вказаному меридіані розміщення Кремн можна прийняти, коли не припустити, що зараз їхні залишки містяться далеко у морі, поховані при наступі німфейської трансгресії.

Найвіддаленіша на сході (за Геродотом — на північному сході) р. Танаїс істориком поміщена під № 8. Зазначається, що в неї впадає інша ріка, під назвою Гіргіс (Сіргіс, Сіліс з інших джерел) [IV, 57]. Крім конкретного параграфа, присвяченого Танаїсові, згадується він і в низці інших пасажів [Herod., IV, 20, 21, 45, 100, 115, 116, 120, 122].

Вже навіть на підставі етимології своєї назви (від іранського *danu* — «ріка») більшістю дослідників Танаїс завжди ототожнювався з Доном, хоч час від часу і робилися спроби перенести його на Волгу, Міус, Молочну і т.д. [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982. — С. 292—293]. Всі ці спроби не заслуговують на увагу хоч би вже тому, що Геродот чітко вказує: Танаїс впадає у найвіддаленіший кут Меотиди [IV, 100]. Ще точніше визначають його пониззя Страбон та Птолемей, вказуючи навіть два реальних гирла, якими Танаїс-Дон спадає в Азовське море.

Інша справа, де шукати витoki Танаїса. Ще М. Пейсонель, а за ним Ф. Лінднер та М.І. Надеждин висловили припущення, що верхів'ями Танаїса слід вважати не сам Дон, а Сіверський Донець. Не підлягала сумніву така ідентифікація Танаїса і у М.І. Артамонова [1949. — С. 161].

Нарешті, проаналізувавши дані Геродота, середньовічну писемну традицію та розміщення найзахідніших сарматських пам'яток, Б.О. Рыбаков дійшов остаточного висновку, що під геродотівським Танаїсом дійсно слід розуміти Сіверський Донець плюс нижню течію Дону, а під притокою Танаїса Гіргісом — сам Дон, верхів'ями якого, можливо, вважалася навіть річка Чир [Рыбаков, 1979. — С. 50—55]. Не поміченим дослідником залишилося лише повідомлення Страбона, який прямо вказує: «Сам Танаїс скіфи називають Сілісом» [Strabo, VI, 20], тобто Сіргісом (Гіргісом), отже, — намагається виправити «неправильне» уявлення скіфів, оскільки за його доби Танаїсом вважався вже сам Дон протягом усієї його течії.

Таким чином, східним кордоном володінь скіфів царських був Сіверський Донець разом з нижньою течією Дону. За Дінцем була вже «не скіфська земля», — від кута Меотиди на 15 днів шляху вздовж нього і на три дні шляху на схід (до Дону?) тяглися володіння східних сусідів скіфів — савроматів.

Відтак усі пам'ятки Степової України між Дінцем і реконструйованим нами Герром, тобто Криму і замолочанського Приазов'я, принаймні у VII—V ст., слід пов'язувати зі скіфами царськими. Саме тут і зосереджено (див. Додаток 1)* більшу частину пам'яток скіфської знаті означеного періоду, що незаперечно підтверджує істинність повідомлення Геродота про скіфів царських як найчисленнішу людність у Скіфії.

* Додаток відсутній.

Проте освоєння ними окресленої території (навіть в історичний період) було поступовим і розтяглося на ряд століть. Почнемо з того, що дослідники завжди дивувалися нечисленності тут пам'яток архаїки (VII—VI ст.), тоді як величезну кількість їх відкрито на Кубані і в Північно-Східному Передкавказзі. На підставі цього поступово викристалізувалося уявлення, «що північнопричорноморські степи на зорі скіфської історії залишалися досить малонаселеною периферією території скіфів, тоді як центр Скіфії розміщувався у степах Прикубання та Північного Кавказу» [Мурзин. 1990. — С. 53].

Не заперечуючи такого висновку в цілому (тим більше, що без розгляду всієї сукупності матеріалів подібне заперечення було б просто передчасним), вважаємо за можливе дещо уточнити його.

Згідно з повідомленням Діодора Сіцилійського, Північний Кавказ був не просто тимчасовим центром Скіфії, — звідси й починалася історія скіфів у тому розумінні, що саме тут, («у горах до Кавказу і в низинах до Меотиди і Танаїса»)[Diod., II, 43], вперше з'являється те етнічне ядро (як сказав би Л.М. Гумільов, загін «пасіонаріїв»), котре й започаткувало скіфську людність.

Залишимо поки що осторонь питання про датування цієї події. Підкоривши ж собі напередодні передньоазійських походів, як пише Діодор, «країну за р. Танаїсом до Фракії», скіфи не полишили Передкавказзя: Північне Причорномор'я, виходячи з усього, тільки номінально перейшло під їхню владу. Проте подвійна згадка Діодором Танаїса мимоволі асоціювалася у дослідників з уявленням, що саме через нього і перекочувалися скіфські орди під час своїх вторгнень у Північне Причорномор'я та подальших походів.

Група петербурзьких дослідників нещодавно виправила це хибне уявлення [Вахтина, Виноградов, Горнчаровский, Рогов, 1979; Вахтина, Виноградов, Рогов, 1980]: нога скіфів (якщо, звичайно, загострити) ніколи не переступала через Танаїс, всі свої походи — і з Азії до Європи, і навпаки — вони здійснювали виключно через Боспор Кімерійський, котрий, якщо перефразувати Софокла, з повним правом може бути названий «дорогою скіфів». А якщо перекласти це на мову науки, то Крим і все Північне Причорномор'я в цілому були лише природним продовженням кубансько-передкавказьких володінь скіфів, неначе Боспору Кімерійського й не існувало.

Відтак можемо сміливо стверджувати, що Танаїс ніколи не був рікою скіфською, більше того, він завжди був рікою сарматською, недарма єдиний він серед усіх відомих грекам рік здана у своїй назві містив той виразний «савроматсько-осетинський» корінь *danu*, від якого після завоювання Північного Причорномор'я сарматами отримують своє найменування й інші великі ріки Скіфії — Дніпро, Дністер, Дунай.

Проте повернемося до скіфів. Продовжуючи утримувати свої зимівники після завоювання Північного Причорномор'я у Передкавказзі і найперше на Кубані, скіфи царські (а можливо, й не тільки вони) через Боспор Кімерійський не лише здійснювали регулярні контрольно-фіскальні рейди до нових підлеглих, а й внаслідок зростання кількості населення та стад, поступово почали використовувати Крим і прилеглі до нього землі для літніх пасовиськ, щоосені повертаючись на зимівлю до багатючих і затишних Кубанських плавнів і звозячи на прабатьківщину своїх померлих родичів [Вахтина, Виноградов, Рогов, 1980. — С. 160]. Тільки цим і можна пояснити те, що за безлічі випадкових знахідок VI—VI ст. так мало у Північному Причорномор'ї поховальних пам'яток.

А.М. Хазанов у своєму виступі на симпозіумі, де було зачитано доповідь М.Ю. Вахтіної, Ю.Г. Виноградова та ін., різко заперечив можливість перекочувань скіфів через Боспор Кімерійський, аргументуючи свої переконання емоційним зауваженням: «Взимку, по льоду, перекочувань не здійснюють, коли не хочуть згубити худобу» [ПГК, 1979. — С. 359—360].

Але ж ніхто ніколи і не твердив, що худобу переганяли по льоду. У добірці витягів із стародавніх джерел, наведених у доповіді авторами, йдеться лише про те, що скіфи громадами переїздили замерзлий Боспор у кибитках [Вахтина, Виноградов, Горнчаровский, Рогов, 1979. — С. 76—77]. А.М. Хазанов не врахував ту обставину, що за часів німфейської регресії, навіть при пониженні рівня води на 3—4 м [Беренбейм, 1959. — С. 42—52], Боспор міг мати кілька бродів, не кажучи вже про те, що чим він був при пониженні води на 10—11 м.

Певне уявлення про це дає Пліній Старший. Порівнюючи між собою Боспор Фракійський та Боспор Кімерійський, він вказує, що обидва вони були з переїздом «доступним навіть для корів, звідки і назва їхня і деяка спорідненість, незважаючи на різне місцезнаходження. Тому на одному боці Боспору чутно співи птахів та гавкіт собак з іншого; можливе навіть спілкування людським голосом, так що можна перемовлятися між двома землями, якщо тільки вітер не віднесе слова» [Plin. NH, VI, 2].

Звідси немає сумніву, що худобу скіфи переганяли через Боспор, безперечно, ще до льодоставу, бродами, — у кибитках по льоду її доганяли, ймовірно, тільки родини табунщиків, чередників та чабанів, а найперше — знать, оскільки подорожування у кибитці бродом приносить надто мале задоволення. Що ж до абсолютної безсумнівності саме такого способу життя і господарювання ранніх скіфів, то її недвозначно засвідчують схолії до комедій Аристофана: «Скіфи зимою, внаслідок її нестерпності, складають своє майно на вози і від'їжджають до іншої країни (Aristof., *OPNIΘEΣ*, 942). Текст настільки прозорий, що не потребує будь-яких коментарів. Але тільки з урахуванням його можна зрозуміти, яким чином майже за абсолютної пустельності Степу скіфські впливи передавалися до Середнього Подніпров'я.

Отже, незважаючи на нечисленність поховальних пам'яток, Український Степ (найперше Крим та Північне Приазов'я) у VII—VI ст. був стало обжитий скіфами, а «невловимість» їх тут за археологічними матеріалами пояснюється лише способом їхнього життя та відомою за багатьма етнографічними джерелами традицією звозити небіжчиків на прабатьківщину.

У V ст. ситуація різко змінюється. Імовірно, внаслідок консолідації сіндо-меотських племен та зміцнення на схід від Азовського моря савроматів Боспор виявився закритим для скіфів. Перший компактний могильник V ст. із похованнями коней в окремих могилах, які пізніше стануть визначальною етнографічною рисою саме скіфів царських, з'явився у Німфеї, засвідчуючи своєю з'явою, що з цього часу (а насправді, звичайно ж, раніше, — пам'ятки зазвичай запізнюються від подій на покоління) володіння скіфів обмежуються виключно Європою. За нової політичної ситуації скіфам царським не залишалось нічого кращого, як пристосувати під свої зимівники Меотідські болота, поширивши їх аж до Кремн, де, ймовірно, кінчалось Гниле озеро і починався твердий морський берег.

Як засвідчив проведений нами аналіз матеріалів з курганів скіфської знаті [Тереножкин, Мозолевский, 1988. — С. 150—179], саме тут, у замолочанському Приазов'ї, у V — на початку IV ст. зародилися і викристалізувалися ті основні риси поховальної обрядовості, що майже одночасно (проте все-таки з деяким запізненням) стають відомі, а в другій половині IV ст. досягають і найбільшого розквіту у місцевості навколо Кам'яно-Нікопольської переправи, ототожнюваної нами з Геррами.

Ще одна група одночасних згаданим курганів знаті скіфів царських зосереджується у Передгірському Криму [Тереножкин, Мозолевский, 1988. — С. 205].

При цьому знаменно, що не пізніше кінця першої чверті IV ст., з усталенням могильників знаті у Геррах, знатні поховання з території замолочанського Приазов'я та Передгірського Криму повністю зникають (Додаток 1)*, — кілька з них на окресленій території скіфів царських відкрито лише у Пантікапеї. Належать вони сильно еллінізованій скіфській еліті.

Натомість від Мелітополя до Великого Лугу по північно-східній околиці володінь скіфів-кочовиків з'являється вервечка визначних знатних могил (Мелітополь, Шульгівка, Діїв курган, Огуз, Козел), котрі явно помічають собою той шлях, яким переміщувалися у Герри поховання знаті із Криму та Приазов'я.

Подібне переміщення пам'яток скіфів царських давно вже припускалося скіфознавцями і пояснювалося суттєвими змінами в етнічній географії Скіфії, що настали у післягеродотівський час. Один із найпослідовніших прихильників співвіднесення зі скіфами царськими території степового Криму, Б.М. Граков, на підставі аналізу писемних джерел елліністичного часу змушений був дійти висновку: «Все це свідчить, що з часів Геродота населення Криму перемінилось. Саме на рубежі V та IV ст. починається вивезення скіфського хліба через Боспор.

* У рукопису відсутній.

Єдином можливим поясненням цього мені уявляється переселення бодай частини скіфів-землеробів у Північний Крим — переселення, здійснене панівним племенем царських скіфів» (Граков, 1947. — С.96).

Слід зазначити, що ця версія будувалася Б.М. Граковим на підставі поширеної за його часу традиції, згідно з якою скіфів-георгой вважали хліборобами. Встановлення факту, що вони були скотарями, робить висновок дослідника цілком довільним, хоч сама поява у Східному Криму осілого населення у зазначений час не викликає сумніву. Новітніми дослідженнями доведено, що воно з'явилося внаслідок закономірного процесу осідання на землю кочовиків і, незважаючи на деякі місцеві особливості, цілком відповідає загальним нормам [Бессонова, Бунятян, Гаврилюк, 1988. — С. 108].

Такою самою довільністю відзначається і висновок Б.О. Рибаківа про відтіснення їх скіфами царськими у післягеродотівський час із Нижнього Подніпров'я у буцімто бідні рослинністю степи Приазов'я скіфів-кочовиків [1979. — С. 114, 115]. Безводний херсонський степ між Конкою і Молочною, котрий обіймали скіфи-кочовики за Геродота, був чи не біднішим навіть від приазовського, і витіснення їх у Приазов'я, коли б воно справді мало місце, втрачало будь-який сенс.

Тому, не заперечуючи в принципі можливості змін на етнографічній карті Скіфії у IV ст., вважаємо, що зараз можна говорити переважно про переміщення з території Криму та замолочанського Приазов'я у Нижнє Подніпров'я *поховань знаті* скіфів царських, а не всього їхнього населення в цілому. Це переміщення можна пояснити подальшим усталенням традиції ховати знать у місцевості Герри, започаткованої ще наприкінці VI ст.; з початку — середини IV ст. дотримання її, напевне, стало обов'язковим. Проте, звичайно, це була лише ідеологічна деривація соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися у скіфському суспільстві. Справжньою метою еліти скіфів царських було оволодіння вузловим пунктом на Дніпрі — Кам'яно-Нікопольською переправою, — який дозволяв контролювати всі шляхи Скіфії — як із сходу на захід, так і з півдня на північ. Отже, справа, очевидно, не обмежувалася перенесенням у зазначений район лише кладовищ знаті скіфів царських: всі елітні кургани супроводжуються тут могильниками рядового населення, що, слід гадати, мало ту саму етнічну належність. Тому є всі підстави говорити, що коли не в другій половині V, то принаймні у IV ст. Герри стали основним місцем перебування ставки верховних царів Скіфії, їхньої дружини, численної свити та челяді, котрі і жили, і помирали разом із своїми володарями у басейні Великої Білозерки — Рогачика на лівому березі Дніпра та Базавлука на правому.

Проте, повторюю, будь-яких ознак серйозної передислокації племен Східної Скіфії ні у V, ні в IV ст. немає: скіфи-георгой продовжували жити на Нижньому Дніпрі, основна частина населення скіфів царських — у Криму і Північному Приазов'ї, скіфи-кочовики — у межиріччі Дніпра та Молочної. Можна лише припустити, що внаслідок перенесення до Кам'яно-Нікопольської переправи царської ставки із значним загоном скіфів царських, скіфів-георгой та кочовиків дещо потіснилися на південь.

Щодо пам'яток скіфів-кочовиків, то, безперечно, основу їхню становить Ягорлицько-Каланчацька локальна група курганів, за В.С. Ольховським. Проте до них без вагання ми додали б насамперед могильники, зосереджені навколо Чорної Долини (Архангельська Слобода, Червоний Перекоп, Вільна Україна), — вони не тільки типологічно, а й територіально відділені від пам'яток, об'єднаних В.С. Ольховським у Нижньодніпровську локальну групу. Чи не єдине, що відрізняє їх від ягорлицько-каланчацьких, — це наявність курганів знаті, котрі за поховальним обрядом, звичайно ж, не могли не відрізнитися від могил рядового населення. І справа тут, можливо, не тільки у соціальному статусі небіжчиків. Як побачимо далі, є підстави гадати, що у другій половині V — IV ст. на зміну родовій місцевій знаті, у всякому разі у вищих ешелонах влади, приходять знать, що призначалася на службу із середовища скіфів царських.

Віднесли б ми до скіфів-кочовиків і кургани у районі Нижніх Сірогоз та інших пунктів на тій самій широті, за винятком явно царських пам'яток (Огуз, Козел) та курганів знаті, що за поховальним обрядом тяжіють до поховань скіфів царських (Покровка, можливо, Діїв), — про

них ми вже згадували вище. Проте остаточне розмежування у вказаному регіоні пам'яток різних племен без поглибленого аналізу матеріалів і з'ясування загальної політичної ситуації в Скіфії неможливе.

Велику кількість пам'яток, тотожних ягорлицько-каланчацьким, досліджено останніми роками на Херсонщині експедиціями ІА АН України під керівництвом А.І. Кубишева та Г.Л. Євдокимова. Особливо вражає розкопана Г.Л. Євдокимовим значна група курганів рядового населення поблизу с. Брилівки, — небіжчиків у ній супроводжує велика кількість кінських поховань [Євдокимов, 1990. — С. 55]. Це ще раз важить на користь нашого припущення про те, що основу господарства скіфів-кочовиків, на відзнаку від володарів великої рогатої худоби скіфів-георгой, становило насамперед конярство (звичайно ж, у поєднанні з іншими галузями скотарства, найочевидніше — вівчарством).

Зимівники скіфів-кочовиків, виходячи із географії краю, ймовірно, були розосереджені на значних просторах. Умови для них можна припускати в долинах Сірогозької балки, Каланчака, майбутньої Чокракської затоки, у пониззі Дніпра, на Кінбурнському півострові, у Чорній Долині тощо.

Характерно, що будь-яких ознак заняття хліборобством у виділеному регіоні не простежується навіть у IV ст. Отже, повністю виправдовуються слова Геродота, який при описанні скіфів-кочовиків спеціально підкреслив, що вони «нічого на сіють і не орють» [IV, 19]. Такого зауваження він не зробив навіть щодо скіфів царських.

ПІСЛЯМОВА

Рукопис монографії Б.М. Мозолевського залишився незавершеним. Слід зауважити, що наведені вище розділи Борис Миколайович друкував у січні – березні 1993 р. вже хворим. Незадовго до смерті Б.М. Мозолевський неодноразово повторював одну й ту саму фразу: “Не встиг...”. Вочевидь, він вкладав у неї дуже багато, проте думається, що йшлося і про незакінчену монографію, яка по суті є докторською дисертацією.

Які ще теми планував висвітлити вчений, скільки розділів могло бути у цій книзі? Можливо вдумливий читач, проаналізувавши текст, вирішив для себе це питання. Я ж вважаю (беручи до уваги написану частину, а, також знаючи наукові інтереси, які були пріоритетними для вченого у 80—90-х роках), що у рукописі відсутні 3 розділи. Безумовно, це “Племена Західної Скіфії”, а також, вірогідно, “Становий характер скіфського суспільства та історія створення Скіфії”, “Періодизація етнополітичної історії скіфів”. Окремі розробки за темою “Становий характер скіфського суспільства” були видані Б.М. Мозолевським у спільній з О.І. Тереножкіним монографії “Мелітопольський курган” [Тереножкин, Мозолевський, 1988. – С. 205—222], а також в окремій статті (Мозолевський, 1990).

У будь-якому випадку, на мій погляд, і в незавершеній роботі відомого археолога є надзвичайно багато цікавих ідей та спостережень, що стосуються і етногеографії Скіфії, і скіфської історії загалом. У зв’язку з цим, хочеться сподіватися, що майбутні дослідники належно оцінять внесок Б.М. Мозолевського в розробку однієї з найактуальніших проблем скіфознавства, й він стимулює нові дослідження у цьому напрямі. У такому випадку моя скромна місія наукового редактора цього рукопису буде виконана.

ЛІТЕРАТУРА

- Константин Багрянородный. Об управлении государством // ИГАИМК. 1934. Вып.91.
Геродот. История в девяти книгах. Перевод Г.А Стратановского. М, 1972 .
- Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. М. – Л., 1949.
Абаев В.И. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии (круглый стол). Выступление В.И. Абаева // НАА. 1980. № 5.
Абаев В.И. Геродотовские Skythai georgoi // ВЯ. 1981. № 2.
Агбунов М.В. Загадки Понта Эвксинского (античная география Северного Причерноморья). М., 1985.
Агбунов М.В. Античная лоция Черного моря. М., 1987.
Агбунов М.В. Путешествие в загадочную Скифию. М., 1989.
Алексеев А.Ю. Чертомлыкский курган и его место среди погребений скифской знати IV–начала III вв. до н.э. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Л., 1982.
Алексеев А.Ю. Заметки по хронологии скифских степных древностей IV в. до н.э. // СА. 1987. № 3.
Алексеев А.Ю. Великая Скифия или две Скифии? // Скифы и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М.И. Ростовцева. Новочеркасск, 1989.
Алексеев А.Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н.э. // АСГЭ. 1991. № 31.
Алексеев А.Ю. Скифская хроника (скифы в VII–IV вв. до н.э.: историко-археологический очерк). СПб., 1992.
Андрух С.И. Нижнедунайская Скифия в VI – начале I в. до н.э. (этно-политический аспект). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. К., 1992.
Артамонов М.И. Этногеография Скифии // Уч. Зап. ЛГУ. Серия ист. наук. 1949. Вып.13.
Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага-Ленинград, 1966.
Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Л., 1974.
Археологія. 1991. №№1, 3; 1992. №№1, 4 (Геродот. – Переклад А.О.Білецького).
Археологія Української РСР. Т.2. К., 1971.
Белозор В.П. Скифские каменные изваяния VII–IV вв. до н.э. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. К., 1986.
Белозор В.П. О сущности скифского Герроса // Киммерийцы и скифы. ТД докладов Всес. семинара, посвящ. памяти А.И.Тереножкина. Кировоград, 1987. Ч.1.
Белозор В.П. Скифская триада и каменные изваяния (проблема этнокультурной атрибуции) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). Материалы международной конференции (Кишинев, 10-14 декабря 1990 г.). К., 1991.
Білозор В.П. Скіфська скульптура // Золото Степу. Археологія України. Київ-Шлезвіг, 1991.
Білецький А.О. Про принципи етимологічних досліджень // Мовознавство. 1953. № 11.
Беренбейм Д.Я. Керченский пролив во времена Стратона в свете новейших данных об изменении уровня Черного моря // СА. 1959. № 4.
Берестнев С.И. Срубная культура лесостепного Левобережья Украины. Автореф. дисс. канд. ист. наук. М., 1983.

- Бессонова С.С., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. К., 1988.
- Бойко Ю.Н. Социальный состав населения бассейна р. Ворсклы в скифское время (VII—III вв. до н.э.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Харьков, 1986.
- Бокий Н.М. Скифский период на пограничьи Степи и Лесостепи в Днепровском Правобережье. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. К., 1980.
- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. К вопросу о локализации гавани Кремны // Скифы Северного Причерноморья. К., 1987.
- Браун Ф.А. Разыскания в области гото-славянских отношений. СПб., 1899.
- Брун Ф.К. Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях // Древности Геродотовой Скифии. СПб., 1872. Вып.2.
- Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. К., 1981.
- Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А., Рогов Е.Я. Об одном из маршрутов военных походов и сезонных миграций кочевых скифов // ВДИ. 1980. № 4.
- Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А., Горончаровский В.А., Рогов Е.Я. Некоторые вопросы греческой колонизации Северного Крыма // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси. 1979.
- Гаврилюк Н.А. Керамика Степной Скифии. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. К., 1981.
- Гаврилюк Н.А. Этапы экономического развития Степной Скифии // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. ТД третьей конференции молодых ученых ИА АН СССР. М., 1986.
- Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт Степной Скифии. К., 1989.
- Галанина Л.К. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами (по данным новых раскопок Келермесского курганного могильника) // СА. 1985. № 3.
- Ганіна О.Д. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте // Археологія. 1965. XIX.
- Генинг В.Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV—III вв. до н.э. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. К., 1984.
- Граков Б. Скифы. К., 1947.
- Граков Б.Н. Скифский Геракл // КСИИМК. 1950. Вып.34.
- Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. 1954. № 36.
- Граков Б.Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле // МИА. 1962. № 116.
- Граков Б.Н. Погребальные сооружения и ритуал рядовых общинников степной Скифии // АСГЭ. 1954. Вып. 6.
- Граков Б.Н. Скифы. М., 1971.
- Граков Б.Н. Ранний железный век. М., 1977.
- Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Две археологические культуры в Скифии Геродота // СА. 1953. Т. XVIII.
- Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степной и лесостепной областях Европейской части СССР в скифо-сарматское время // ВССА. М., 1954.
- Грантовский Э.А. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии (круглый стол). Выступление Э.А. Грантовского // НАА. 1980. № 6.
- Грантовский Э.А., Раевский Д.С. Об иранском и “индоевропейском” населении Северного Причерноморья в античную эпоху // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. М., 1984.
- Гребенников Ю.С. Памятники Степного Побужья IX—III вв. до н.э. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. К., 1989.
- Григорьев В.П. Новые раннескифские погребения Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи // Киммерийцы и скифы. ТД Всесоюзного семинара, посв. памяти А.И. Тереножкина. Ч. 1. Кировоград, 1987.
- Гиндин Л.А. Членение скифских племен по данным лингво-филологического анализа (Геродот, кн. IV) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. М., 1984.

- Гумилев Л. География этноса в исторический период. Л., 1990.
- Дебеч Г.Ф. О физических типах людей скифского времени // ПСА. М., 1971.
- Дмитров Я.Д. Перекоп. Ров и вал. Львов, 1940.
- Доватур А.И. Повествовательный и научный стиль Геродота. Л., 1957.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в "Истории Геродота". М., 1982.
- Дубовская О.Р. О погребениях группы Новочеркасского клада // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе. ТД научн. практ. семинара. Донецк, 1986.
- Дубовская О.Р. К интерпретации комплексов типа Новочеркасского клада // СА. 1989. № 1.
- Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. М.-Л., 1956.
- Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории ("киммерийцы") // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. М., 1981.
- Дьяконов И.М. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии (круглый стол). Выступление И.М. Дьяконова // НАА. 1980. № 6.
- Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. М., 1976.
- Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. М., 1990.
- Евдокимов Г.Л. Работы Краснознаменной экспедиции на территории Херсонщины // Проблемы археологии Северного Причерноморья. ТД юбилейной конференции. Херсон, 1990. Ч.3.
- Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей. Новосибирск, 1977.
- Жебелев С.А. Северное Причерноморье. М.-Л., 1953.
- Зенкович В.П. Морфология и динамика советских берегов Черного моря. Т.2 (Северо-Западная часть). М., 1960.
- Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII–VII вв. до н.э. на Юге Европейской части СССР / СА. 1953. Т. 18.
- Ильинская В.А. О скифах-пахарях и будинах Геродота // КСИИМК. 1951. Вып.40.
- Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія. 1965. Т. XVIII.
- Іллінська В.А. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького Лісостепу // Археологія. 1966. Т. XX.
- Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА. 1966а. № 3.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). К., 1968.
- Ильинская В.А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. 1969. № 2.
- Іллінська В.А. Андрофаги, меланхлени, будини або скіфи ? // Археологія. 1970. № 23.
- Ильинская В.А. Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. К., 1971.
- Ильинская В.А. Курганы раннескифского времени бассейна р.Тясмин. К., 1975.
- Ильинская В.А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном // Скифы и сарматы. К., 1977.
- Іллінська В.А., Тереножкін О.І. Скіфський період // Археологія Української РСР. К., 1971. Т.2.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII–IV вв. до н.э. К., 1983.
- Каллистов Д. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л., 1949.
- Каллистов Д. Северное Причерноморье в античную эпоху. М., 1952.
- Клочко В.И., Мурзин В.Ю. О датировке черноголовских и новочеркасских памятников // Киммерийцы и скифы. ТД Всесоюзн. семинара, посвящ. памяти А.И. Тереножкина. Кировоград, 1987. Ч. 1.
- Клочко В.И., Мурзин В.Ю. О двух этапах продвижения протоскифов в степные районы Восточной Европы // Исторические чтения памяти М.П. Грязнова. ТД. Омск, 1987а.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967.
- Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. К., 1981.

- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. К., 1989.
- Ковпаненко Г.Т., Скорый С.А. К изучению погребального обряда скифского времени в Поросье // СА. 1988. № 2.
- Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н.э. — середина I тыс. н.э.). М., 1972.
- Крушельницька Л.І. Південне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. К., 1976.
- Крушельницкая Л.И. Восточнокарпатский регион в бронзовом и в начале железного веков // Материалы конференции “Археология и социальный прогресс”. Вып.2. М., 1991.
- Куклина И.Н. Анахарсис // ВДИ. 1971. № 3.
- Куклина И.Н. Этногеография Скифии по античным источникам. Л., 1985.
- Кулаковский Ю. Карта Европейской Сарматии по Птолемею (приветствие XI Археологическому Съезду). К., 1899.
- Крупнов Е.Н. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960.
- Лесков О. Скарби курганів Херсонщини. К., 1974.
- Лесков А.М. Заключительный этап бронзового века на Украине. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. М., 1975.
- Лесков А.М. Курганы: находки, проблемы. Л., 1981.
- Либеров П.Д. К вопросу о скифах-пахарях // ВДИ. 1951. № 4.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северного Донца // МИА. 1962. № 113.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. Вып.Д1-31. М., 1965.
- Лурье С.Я. Геродот. Л., 1947.
- Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. К., 1991.
- Медведев А.П. Памятники скифского времени Среднего Дона (опыт пространственного анализа) // Киммерийцы и скифы. Мелитополь, 1992.
- Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и древний Восток // РА. 1992. № 3.
- Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннежелезном веке. М., 1967.
- Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. 1958. № 64.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. Вып.Д1-4. М., 1964.
- Мелюкова А.И. Новое в изучении актуальных проблем скифологии // КСИА АН СССР. 1991. Вып.204.
- Мелюкова А.И. О двух группах “скифской” культуры в Средней Европе // Киммерийцы и скифы. ТД Международной научной конференции памяти А.И.Тереножкина. Мелитополь, 1992.
- Михайлов Б.Д. К вопросу локализации геродотовского Героса // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. ТД обл. конф., посв. 90-летию со дня рождения проф. Б.Н.Гракова. Запорожье, 1989.
- Мищенко Ф.Г. Был ли Геродот в пределах Южной России? // Киевская старина. 1886. Т. XV. май.
- Мищенко Ф.Г. Не в меру строгий суд над Геродотом // Геродот. История в девяти книгах. Перевод с древнегреческого. М., 1888.
- Мищенко Ф.Г. К вопросу об этнографии и географии Геродотовой Скифии // Университетские известия. К., 1888. № 11.
- Мищенко Ф.Г. К вопросу об источниках и добросовестности Геродота // Журнал министерства народного просвещения. 1888а. июль.
- Мозолевский Б.Н. Скифские курганы V в. до н.э. у г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Новейшие открытия советских археологов. ТД конференции. К., 1975. Ч. 2.
- Мозолевский Б.Н. Скифский курган у с. Ерковы на Киевщине // Скифский мир. К., 1975.

- Мозолевський Б.М. Товста Могила. К., 1979.
- Мозолевский Б.Н. К вопросу о скифском Герросе // СА. 1986. № 2.
- Мозолевський Б.М. Кургани вищої скіфської знатті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія. 1990. № 1.
- Мозолевский Б.Н. Отражение космогонических представлений скифов в погребальном обряде знати // Киммерийцы и скифы. ТД Международной конференции, посв. памяти А.И. Тереножкина. Мелитополь, 1992.
- Мозолевський Б.М. Під скіфським небом. Есе // Київська старовина. 1992. № 4.
- Мозолевський Б.М. Проблеми етнічної географії Скіфії // Археологія. 1996. № 4.
- Моруженко А.А. История населения лесостепного междуречья Днестра и Дона в скифское время. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. К., 1989.
- Мурзін В.Ю. Скіфи на Північному Кавказі // Археологія. 1978. Вип. 27.
- Мурзин В.Ю. Степная Скифия VII–V вв. до н.э. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. К., 1979.
- Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. К., 1984.
- Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. К., 1990.
- Мурзин В.Ю. Происхождение и ранняя история скифов. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. К., 1992.
- НАА. 1980. №№ 5, 6.
- Наежин М.И. Геродотова Скифия, объясненная через сличения с местностями // ЗООИД. 1844. I. Отд.1.
- Нейхард А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л., 1982.
- Нидерле Л. Славянские древности. М., 1956.
- Никитин В.И., Черненко Е.В. Скифский курган в Николаеве // АИУ – 1965–1966 гг. К., 1967. Вып.1.
- Ольховский В.С. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье // СА. 1977. № 4.
- Ольховский В.С. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным // СА. 1978. № 4.
- Ольховский В.С. Погребальные обряды населения Степной Скифии (VII–IV вв. до н.э.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. М., 1978.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII–III вв. до н.э.). М., 1991.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н.э. // САИ. Вып. Д1-27. М., 1966.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н.э. // САИ. Вып. Д1-27. М., 1970.
- Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Приднепровья в IV–III вв. до н.э. // МИА. 1961. № 96.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н.э. // САИ. Вып. Д1-4. М., 1967.
- Петренко В.Г. Задачи и тематика конференции // ПСА. М., 1971.
- Петренко В.Г. Памятники раннескифской культуры на Ставрополье // Археология Северного Кавказа. VI Крупновские чтения в Краснодаре. ТД. М., 1976.
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н.э. // САИ. Вып. Д4-5. М., 1978.
- Петренко В.Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ. 1983. № 23.
- Петров В.П. Скіфи. Мова і етнос. К., 1968.
- Плетнева С.А. Кочевники средневековья (поиск исторических закономерностей). М., 1982.
- Погребова Н.Н. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 // ВССА. М., 1954.
- Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. 1987. № 59.
- Погребова М.Н., Раевский Д.С. Ранние скифы и древний Восток (к истории становления скифской культуры). М., 1992.

- Пузикова А.И. Курганный могильник скифского времени у с.Русская Тростянка // СА. 1962. № 4.
- Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. М., 1985.
- Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977.
- Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. Пг., 1918.
- Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Л., 1925.
- Русяева А.С. Понтийская легенда о Геракле: вымысел и реальность // Духовная культура древних обществ на территории Украины. К., 1991.
- Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. М., 1979.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. М., 1981.
- Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. М., 1987.
- Ричков М.О. Про локальні варіанти археологічних культур // Археологія. 1990. № 4.
- Самоковасов Д.Я. Могилы Русской земли: описание археологических раскопок и собрания древностей. М., 1908.
- Скорый С.А. Рец.: Valentin Vasiliev. Sciții agătirși pe teritoriul României. – Cluj-Napoca, 1980 // Археологія. 1983. Вип. 43.
- Скорый С.А. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя // Археологія. 1987. Вип.60.
- Скорый С.А. К проблеме скифизации Днепровского Лесостепного Правобережья // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. ТД 3-ей конференции молодых ученых ИА АН СССР. М., 1986.
- Скорый С.А. К этнокультурной истории украинской Правобережной Лесостепи // Киммерийцы и скифы. ТД Всес. научн. сем. памяти А.И. Тереножкина. Кировоград, 1987. Ч.2.
- Скорый С.А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). К., 1990.
- Скорый С.А. До питання про "культурну належність" старожитностей типу Новочеркаського скарбу 1939 р. // Археологія. 1991. № 3.
- Скржинская М.В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. К., 1977.
- Скржинская М.В. "Перипл Понта Евксинского" анонимного автора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. К., 1980.
- Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. К., 1991.
- Смирнов А.П. Скифы. М., 1966.
- Смирнова Г.И. Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна // АСГЭ. 1976. № 17.
- Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны // АСГЭ. 1977. № 18.
- Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ. 1983. Вып.23.
- Смирнова Г.И. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II – первой половине I тысячелетий до н.э. Дисс... докт. ист. наук в форме научн. доклада. К., 1990.
- Струве в.В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. Л., 1968.
- Спицын А.А. Курганы скифов-пахарей // ИАК. 1918. Вып.65.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961.
- Тереножкин А.И. Об общественном строе скифов // СА. 1966. № 2.
- Тереножкин А.И. Скифская культура // ПСА. М., 1971.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. К., 1976.
- Тереножкин А.И. Скифский вопрос // Скифы Северного Причерноморья. К., 1987.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. К., 1988.
- Трубачев О.Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // ВЯ. 1977. № 6.

- Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье // Этимология. М., 1981.
- Трубачев О.Н. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии (круглый стол). Выступление О.Н.Трубачева // НАА. 1980. № 5.
- Трубачев О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // ВЯ. 1982. № 4.
- Трубачев О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // ВЯ. 1982. № 5.
- Федоров П.В. Стратиграфия четвертичных отложений Крымско-Кавказского побережья и некоторые вопросы геологической истории Черного моря. М., 1963.
- Хазанов А.М. Социальная история скифов. М., 1975.
- Хазанов А.М. Легенда о происхождении скифов // Скифский мир. К., 1975.
- Хохоровский Я. Скифские набеги на территорию Средней Европы // РА. 1994. № 3.
- Черненко Е.В. Скифский доспех. К., 1968.
- Черненко Е.В. Скифские лучники. К., 1981.
- Черненко Е.В. Скифо-персидская война. К., 1984.
- Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.В., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. К., 1986.
- Черняков И.Т. “Киммерия” и “Старая Скифия” в свете современного изучения культур рубежа эпох бронзы и железа Северного Причерноморья // Киммерийцы и скифы. ТД Всес. сем., посвящ. памяти А.И.Тереножкина. Кировоград, 1987. Ч.2.
- Членова Н.Л. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. М., 1984.
- Шилик К.К. К палеогеографии Ольвии // Ольвия. К., 1975.
- Шилик К.К. Географические аспекты сообщения Геродота о горьком источнике // Проблемы античной истории и культуры. Доклады XIV Международной конференции античников социалистических стран. Ереван, 1979. I-II.
- Шишова Н.А. О достоверности географических сведений в скифском рассказе Геродота // Летописи и хроники. 1980. М., 1981.
- Шкурко А.И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962.
- Шрамко Б.А. Походження племен раннього залізного віку на території Лісостепоного Лівобережжя України // Питання з історії народів СРСР. Вип.14. Харків, 1972.
- Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. К., 1973.
- Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема // СА. 1975. № 1.
- Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с.Бельск – город Гелон // Скифский мир. К., 1975.
- Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. – Харьков, 1983.
- Шрамко Б.А. Рец.: Мозолевський Б.М. Товста Могила. К., 1979. 251 с. // СА. 1984. № 1.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К., 1987.
- Щеглов А.Н. Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды // ВДИ. 1972. № 2.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. до н.э. К., 1985.
- Яйленко В.П. Архаическая Греция // Античная Греция. Т. 1. М., 1983.
- Яковенко Е.В. Скіфи Східного Криму в V–III ст. до н.е. К., 1974.
- Яценко И.В. Скифские памятники Степного Причерноморья и Приазовья VII–V вв. до н.э. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. М., 1955.
- Яценко И.В. Скифия VII–V вв. до н.э. (Труды ГИМ, Вып.36). М., 1959.
- Chochorowski J. Die Vekerzug-kultur. Charakteristik der Funde. Warszawa-Kraków, 1985.
- Kossack G. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // Skythika. München, 1987.
- Kothe H. Pseudoskythen // Klio. 1967. Bd.48.

- Kothe H. Die königlichen Skythen und ihre blinden Knechte // Veröffentlichungen des Instituts für Orientalforschung. 1968. Bd.69.
- Kothe H. Der Skythenbegriff bei Herodot // Klio. 1969. Bd.51.
- Parducz M. Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken // AAASH. 1973. Bd.25.
- Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu. Lwów, 1936.
- Jakoby F. Herodotos // Pauly's Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, new Bearbeitung begonnen von G. Wissowa. 1913, Spbd, II.

Список сокращений

- АИУ – Археологические исследования в Украине
- АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- БСЭ – Большая советская энциклопедия
- ВДИ – Вестник древней истории
- ВССА – Вопросы скифо-сарматской археологии
- ВЯ – Вопросы языкознания
- ГИМ – Государственный исторический музей
- ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
- ИАК – Известия Археологической комиссии
- ИГАИМК – Известия Государственной академии истории материальной культуры
- КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
- НАА – Народы Азии и Африки
- ПГК – Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья
- ПСА – Проблемы скифской археологии
- РА – Российская археология
- СА – Советская археология
- САИ – Свод археологических источников по археологии СССР
- ТД – Тезисы докладов
- УРЕ – Українська радянська енциклопедія
- AAASH – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ

ЕТНІЧНА ГЕОГРАФІЯ СКИФІЇ

Наукове видання

*Науковий редактор, автор передмови та післямови
доктор історичних наук С.А. Скорий*

Виготовлено у типографії ПП «КОРВІН ПРЕСС»

м. Київ, вул. Пшенична 2

тел. (044) 599-66-15, факс (044) 403-32-39, e-mail: korwin2001@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Кі №1689 від 16.02.2004 р.

Формат видання 60x84¹/₈. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Tense. Ум.-друк. арк. 9,5. Обл.-вид. арк. 9,8. Наклад 300 прим. Зам. 01/12.